

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ»

**«ΤΟΠΟΙ ΕΞΟΡΙΑΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ
ΤΡΙΚΕΡΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1948-1953»**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ:

ΖΑΡΙΦΗ ΑΝΤΩΝΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: *ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΕΡΝΤΕΛΑΚΙΣ*

**ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: *ΣΕΡΝΤΕΛΑΚΙΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, ΤΣΙΩΛΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ ΕΛΕΝΗ***

Ρέθυμνο 2015

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν με οποιοδήποτε τρόπο στη συγγραφή της διπλωματικής μου διατριβής. Συγκεκριμένα, θέλω να ευχαριστήσω όλους τους καθηγητές του πανεπιστημίου μου αλλά και τους καθηγητές που συνεργάστηκαν μαζί μου και αφιέρωσαν χρόνο στο να με συμβουλευσουν, να με καθοδηγήσουν και να μου υποδείξουν τεχνικές και πληροφορίες, χρήσιμες για την πρόοδο της εργασίας μου. Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην Ιωάννα Παπαθανασίου, την Τασούλα Βερβενιώτη, την Ρίκη Βαν Μπουσχότεν και τον Πολυμέρη Βόγλη που συζήτησαν μαζί μου τους προβληματισμούς μου και με βοήθησαν με το δικό τους τρόπο. Μια ευχαριστήρια αναφορά οφείλω στη Ρίτσα Ρούσση, στο Νίκο Τρίμη και στο δήμαρχο Νοτίου Πηλίου Νικόλαο Φορτούνα όπως επίσης και την Πηνελόπη Πολυχρόνη για τη συνεργασία μας και το ενδιαφέρον που έδειξαν για την έρευνά μου. Επιπλέον, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στους συμφοιτητές μου Ελευθερία και Νίκο για τις πολύωρες συζητήσεις και τη σύλληψη του αρχικού θέματος της διπλωματικής μου.

Στο σημείο αυτό επέλεξα να αναφέρω και τις συναντήσεις μου με αρκετούς καθηγητές, η βοήθεια και οι συμβουλές των οποίων ήταν για μένα πολύτιμες και πολλές φορές καθοριστικές. Συγκεκριμένα, ιδιαίτερα εποικοδομητικές υπήρξαν οι συναντήσεις μου με την Τασούλα Βερβενιώτη, την Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, την Ιωάννα Παπαθανασίου και τον Πολυμέρη Βόγλη. Ιδιαίτερος ευχαριστώ τα μέλη της επιτροπής μου Ελένη Φουρναράκη, Γιώργο Τσιώλη και Νίκο Σερντεδάκι η υποστήριξη των οποίων ήταν πολύτιμη σε όλη την πορεία της έρευνάς μου.

Τέλος, οφείλω ένα βαθύ και ειλικρινές ευχαριστώ στην οικογένειά μου και τους στενούς μου φίλους που με στήριξαν με ποικίλους τρόπους και με ενθάρρυναν κάθε φορά που ένιωθα πως το έχω πραγματικά ανάγκη. Ιδιαίτερα, ένα ξεχωριστό και μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στο φίλο και συμφοιτητή μου Γιώργο που χωρίς τη συνεχή υποστήριξη, τις αμέτρητες συζητήσεις, την υπομονή και την επιμονή του κατά τη μέχρι τώρα πορεία μου στο πανεπιστήμιο, δε γνωρίζω αν θα είχα καταφέρει την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

*Στον ξεχωριστό μου φίλο,
Γιώργο*

Περίληψη

Στο πλαίσιο της ερευνητικής μου προσπάθειας, αρχικά, επιχειρήθηκε η αποτίμηση των υφιστάμενων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων γύρω από τη θεματική που αφορά στις συνθήκες κράτησης γυναικών σε τόπους εξορίας στην μετακατοχική Ελλάδα της περιόδου 1948-1953 και ειδικότερα στην περιοχή του Τρικεριού. Καθώς ήταν αρκετά δύσκολη η εξεύρεση αρχείων της εποχής και η βιβλιογραφία είναι μάλλον περιορισμένη, στηρίχτηκα σε βιβλία-μαρτυρίες των εξόριστων γυναικών και σε συνεντεύξεις που διεξήγαγα με επιζήσασες εξόριστες. Μεθοδολογικά στράφηκα στην ανάλυση περιεχομένου (γραπτές μαρτυρίες και συνεντεύξεις) και στη συμμετοχική παρατήρηση. Τα ερευνητικά ερωτήματα που έθεσα εξαρχής επικεντρώθηκαν γύρω από το θέμα της ανάπτυξης της συλλογικότητας, σε συνθήκες μαζικού εγκλεισμού και στη διαμόρφωση της καθημερινότητας μιας κοινωνικής ομάδας σε τέτοιου είδους συγκυρίες. Προσπάθησα να συμπεράνω πώς γεννιούνται οι ομοιότητες αλλά και οι αντιθέσεις στην προσπάθεια της ομάδας να επιβιώσει και να συνυπάρξει. Επιπλέον, επιχείρησα να εμβαθύνω στους εναλλακτικούς τρόπους διαβίωσης και επιβίωσης που γεννά η ίδια η ανάγκη διαχείρισης της καθημερινότητας σε συνθήκες αναγκαστικού εγκλεισμού σε μια κλειστή κοινότητα ομοϊδεατών ή μη ατόμων. Κατά την επεξεργασία του υλικού μου εντόπισα μια σημαντική για την έρευνά μου διαφοροποίηση στο εσωτερικό της ομάδας των κρατούμενων γυναικών στο Τρίκερι κατά την περίοδο 1948-1953. Στην εργασία θα αναλυθούν οι τρεις κατηγορίες γυναικών (πολιτικές κρατούμενες, προληπτικά κρατούμενες και δηλωσίες) και θα τεθεί το ερώτημα ποιες ήταν οι μεταξύ τους σχέσεις, ποια ήταν η σχέση των επαρχιωτισσών κρατουμένων γυναικών με τις Αθηναίες -μεταξύ των οποίων το διαφορετικό μορφωτικό, πολιτιστικό επίπεδο, η διαφορετική κοινωνική καταγωγή ή πιθανόν η θέση τους στην κομματική ιεραρχία θα μπορούσαν να γεννήσουν σημαίνουσες αντιθέσεις. Τέλος, προσπάθησα να αναλύσω τους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβάνονταν και αντιμετώπιζαν οι γυναίκες τις πρακτικές που εφάρμοζαν οι διοικητικοί υπεύθυνοί τους, με σκοπό να τους αποσπάσουν μια δήλωση μετανοίας ή να τους «σπάσουν το ηθικό». Κατ' επέκταση, έθεσα το ερώτημα σχετικά με το τι σήμαινε για τις γυναίκες αυτές η δήλωση μετανοίας, αλλά και πώς θυσίαζαν τη προσωπική τους ζωή, το σμίξιμο με τους συγγενείς τους και την επιστροφή στα σπίτια τους για χάρη των αρχών και των αξιών τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την εξορία και τη φυλακή ως θεσμούς κοινωνικού ελέγχου και τα βιώματα των πρωταγωνιστριών της. Αρχικά, θα παρουσιαστεί εκτενώς ο ορισμός των δύο αυτών μέσων κοινωνικού ελέγχου, το νομικό και το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν και λειτούργησαν. Βασισμένη στη βιβλιογραφία μου, την επιτόπια έρευνα στο νησί Τρίκερι στις 15 Σεπτεμβρίου 2012 κατά τη διάρκεια της εκδρομής των εξόριστων γυναικών που διενεργούν κάθε χρόνο και τις συνεντεύξεις που διεξήγαγα, συμέρανα πως τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο τις έννοιες του μαζικού εγκλεισμού και των εμπειριών σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο ανάλογα κυρίως με την καταγωγή, την κουλτούρα, την κοινωνική και την πολιτική θέση που κατέχει το καθένα μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον μου προκάλεσε η διαφοροποίηση του λόγου τους, ο τρόπος αφήγησης αλλά και το τι θυμούνται και υπερτονίζουν σε αυτή. Οι δύο κοινωνικές ομάδες -οι πολιτικές και οι προληπτικά κρατούμενες- που εξορίστηκαν στο Τρίκερι, τοποθετήθηκαν σε διαφορετικά σημεία του νησιού ανάλογα με την πολιτική τους δράση. Με αυτό τον τρόπο, δημιουργήθηκαν δύο κόσμοι οι οποίοι δεν είχαν σχεδόν κανένα κοινό σημείο στην καθημερινότητα αλλά και στον τρόπο αντιμετώπισής τους από τη χωροφυλακή. Ίσως αυτό, να αποτέλεσε και τον πιο ουσιαστικό λόγο που οι δύο κοινότητες βίωσαν διαφορετικά την εμπειρία τους αυτή. Δεν υπήρξαν εμφανείς αντιθέσεις μεταξύ τους, αλλά φέρουν όντως διαφορετικά χαρακτηριστικά ως προς τη σύσταση και τη δράση τους κατά τη διάρκεια της εξόριστης ζωής τους, αλλά και μετέπειτα.

Οι πολιτικές κρατούμενες, οι περισσότερες μορφωμένες, δραστηριοποιήθηκαν έντονα στην εξορία, καθώς η διαμονή τους στο νησί ήταν μακροχρόνια. Οι περισσότερες προέρχονταν από μεσοαστικά στρώματα των πόλεων, έχοντας διαφορετικά ερεθίσματα, ενδιαφέροντα και επιδιώξεις μεταξύ τους. Κατάφεραν να αναπτύξουν την συλλογικότητά τους και να δημιουργήσουν μια κοινωνία που περιλάμβανε ποικίλα στοιχεία. Οργάνωσαν τη καθημερινή τους σίτιση, ένδυση, άθληση, μόρφωση, περίθαλψη και ψυχαγωγία με ιδιαίτερο και αξιοθαύμαστο τρόπο. Ανέπτυξαν ένα ισχυρό δίκτυο κοινωνικών σχέσεων και διεκδίκησαν τα αιτήματά τους για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης τους.

Από την άλλη πλευρά, οι «προληπτικώς» κρατούμενες και οι ανταρτοοικογένειες που εξορίστηκαν στο Τρίκερι, τοποθετήθηκαν στο μοναστήρι του νησιού για μικρότερο χρονικό διάστημα. Οι ίδιες, δεν δραστηριοποιήθηκαν με τον ίδιο τρόπο στην καθημερινότητά τους και βίωσαν την εξορία ως μια βιογραφική ρήξη που τις επηρέασε στην μετέπειτα ζωή τους. Έκαναν παρέα με γυναίκες που προέρχονταν κυρίως από τις ίδιες περιοχές και είχαν διαφορετική αντιμετώπιση από τις αρχές. Δεν είχαν πολλές αγγαρείες, εκτός από το καθημερινό κουβάλημα νερού και ψωμιού. Δεν ανέπτυξαν κάποιο ισχυρό δίκτυο κοινωνικών σχέσεων μέσα στη συλλογικότητά τους ενώ προσπαθούσαν με τη κουβέντα και το κέντημα να περάσουν τη μέρα τους. Και στις δύο ομάδες, υπήρχαν σαφώς αντιθέσεις, αλλά στην πρώτη κοινότητα δεν το παραδέχεται σχεδόν καμία γυναίκα τόσο στις συνεντεύξεις που διεξήγαγα όσο και στις γραπτές μαρτυρίες που μελέτησα. Αξιοσημείωτο γεγονός επίσης είναι ο συνολικός τρόπος αντίληψης των γεγονότων της περιόδου από τις εξόριστες γυναίκες, η μετέπειτα πορεία τους αλλά και ο τρόπος που αντιλήφθηκαν την διαδικασία της συνέντευξης. Οι μεν πολιτικές εξόριστες ήταν συνηθισμένες στο να μιλούν για τα βιώματά τους και ο λόγος τους είχε σαφώς μεγαλύτερη ροή και συνοχή. Οι μη πολιτικές εξόριστες, μιλούσαν για πρώτη φορά για την εξόριστη ζωή τους και θυμόντουσαν με δυσκολία γεγονότα και ιστορίες. Αυτό αποτέλεσε και την απάντηση σε ένα από τα πιο κύρια ερωτήματα για το αν έχουν παραγκωνισθεί αυτά τα άτομα από την Ιστορία και αν έχει αποσιωπηθεί ο λόγος τους στο πέρασμα του χρόνου.

“PLACES OF WOMEN’S EXILE: THE CASE OF TRIKERI DURING THE PERIOD 1948-1953”

CONCLUSIONS WORK

This paper deals with the exile and prison institutions as social control and experiencing them from the protagonists. Initially, will be presented in detail the definition of two social media controls, legal and historical context in which they were created and operated. Based on the literature, my fieldwork and interviews I conducted, I have concluded that the subjects perceive differently the concepts of mass incarceration and experience in a particular historical period depending mainly on the origin, culture, social and political position held in each community. My particular interest caused the differentiation of speech, the way storytelling and what they remember and exaggerate it. The two groups who were exiled in Trikeri placed in different parts of the island as the main political action. In this way, two worlds that had almost nothing in common in everyday life but also in how they are addressed by the gendarmerie. Perhaps this was to be the most fundamental reason for the two different communities have realized the experience was. There were no apparent contradictions between them, but actually assumes different characteristics in composition and activity during and after the exile life. The political prisoners-most-educated in all, very active in exile and to stay on the island was larger. Most came from the middle class and urban world, with different stimuli, interests and aspirations. Managed to develop collegiality and create a society that included a variety of elements. Organized the daily feeding, clothing, sports, education, health care and entertainment with great and admirable way. Developed a strong network of social relations and demanded their demands for better living conditions.

On the other hand, preventive and families’ guerrillas exiled in Trikeri placed in the monastery on the island for a shorter time and with different categories. The same is not active in the same way in their daily lives and have experienced exile as a life experience. They hang out with women who were mostly from the same areas and had different treatment from the authorities. There were many chores, apart from the daily carrying water and bread. There developed a strong network of social relationships within the collective while trying to talk and embroidery to spend the

day. In both groups, there were clearly contrasts, but not the first community accepts almost any woman. Also noteworthy is the total way of perceiving the events of the period, but their subsequent development and the way he perceived the interview process. The former political exile was common to talk about their experience and their ratio was significantly higher flow and consistency. And the non-political exile, spoke for the first time about life in exile and barely remembered events and stories. This has been the answer to one of the main questions about whether they have superseded these people from history and has silenced their ratio over time.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή	11
----------------	----

ΜΕΡΟΣ Α΄ : Το ιστορικό και κοινωνιολογικό πλαίσιο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

«Εισαγωγικά στην πολιτική ιστορία της περιόδου»

Το ιστορικό πλαίσιο.....	15
Η πόλωση.....	15
Τα γεγονότα της περιόδου 1941-1949	17

«Οι θεσμοί κοινωνικού ελέγχου και το ιστορικό πλαίσιο»

Η φυλακή και η εξορία ως θεσμοί ελέγχου.....	20
Η θέσπιση των «μέτρων έκτακτης ανάγκης».....	24
Η νομοθεσία των εκτοπίσεων.....	29
Οι πολιτικοί κρατούμενοι.....	31
Η οργάνωση της φυλακής.....	33
Η οργάνωση των στρατοπέδων και της εξορίας.....	35
Οι πρακτικές των αρχών.....	38

«Η συλλογική δράση των γυναικών: από το φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου στην Κατοχή και την Αντίσταση»

Η θέση των γυναικών ιστορικά και οι επιρροές της συμμετοχής τους στη δημιουργία μιας νέας κοινωνικής ταυτότητας.....	41
Ο Μεσοπόλεμος και το φεμινιστικό κίνημα.....	43
Η Αντίσταση και ο κοινωνικός αντίκτυπος των γυναικών.....	48

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Ενότητα Ι

«Στρατόπεδα διαβίωσης γυναικών: Χίος – Τρίκερι – Μακρόνησος»

Στρατόπεδο Χίου.....	52
Η μεταγωγή στο Τρίκερι.....	54
Ιστορία και ρυμοτομία του νησιού.....	55
Οι συνθήκες στο στρατόπεδο Τρικεριού.....	57
Προετοιμασία για τη Μακρόνησο.....	60
Στη Μακρόνησο.....	63
Επιστροφή στο Τρίκερι.....	65
Τα παιδιά.....	67

Οι προληπτικές γυναίκες, οι ανταρτοοικογένειες, οι δηλώσεις.....	68
Οι απολύσεις.....	70

Ενότητα II

«Η ζωή στο “δεύτερο” Τρίκερι: εναλλακτικοί τρόποι διαβίωσης»

Οι εναλλακτικοί τρόποι διαβίωσης.....	72
Το θέατρο.....	74
Μουσική.....	75
Αθλητισμός.....	76
Μαθήματα.....	76
Μαστοράδικα.....	77

ΜΕΡΟΣ Β΄: Η Εμπειρική έρευνα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

Η γέννηση της συλλογικότητας.....	79
Οι κατηγορίες των γυναικών και η γέννηση των διακρίσεων.....	82
Η επιτόπια έρευνα στο νησί Τρίκερι.....	85
Η μνήμη, η προφορική μαρτυρία και η βιωμένη εμπειρία.....	91

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Συνεντεύξεις.....	97
Συμπεράσματα	141

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	143
-------------------	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	146
----------------	-----

Εισαγωγή

Το θέμα της φυλακής, της εξορίας και ειδικότερα των πολιτικών εξόριστων κατά την περίοδο του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, αν και αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο για τη μελέτη σημαντικών ζητημάτων παραμένει τόσο αμφιλεγόμενο όσο και μάλλον παραμελημένο στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Για το λόγο αυτό, η ιστοριογραφική προσέγγιση σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα ήταν αρκετά δύσκολη και η εξεύρεση αρχείων σχετικών με τους τόπους εξορίας της εποχής ακόμα δυσκολότερη. Ως απόρροια αυτού, η παρούσα εργασία στηρίχτηκε κατά κύριο λόγο σε συνεντεύξεις που πραγματοποίησα με τις πρώην εξόριστες γυναίκες, οι οποίες δέχτηκαν πρόθυμα να μου μιλήσουν, καθώς και σε αρκετά βιβλία τα οποία είναι γραμμένα από τις ίδιες τις εξόριστες και αποτελούν σημαντικές μαρτυρίες για τους/τις ερευνητές και ερευνήτριες. Συμπληρωματικά, θα παραθέσω τα συμπεράσματά μου από την επιτόπια έρευνά μου στο νησί Τρίκερι στις 15-17 Σεπτεμβρίου 2012 όπου και οργανώθηκε η ετήσια επίσκεψη των γυναικών αυτών. Παράλληλα, υλικό αντλήθηκε από δυο επιπλέον εκδηλώσεις απόδοσης φόρου τιμής των εξόριστων γυναικών που παρακολούθησα, όπως επίσης και από δυο ντοκιμαντέρ: «*Η ζωή στους βράχους*» και «*Του νερού τα παραμύθια*» που έχουν την ίδια θεματική.

Παρά τις σημαντικές επιπτώσεις που είχε η δεκαετία του 1940 στην ελληνική κοινωνία, επιπτώσεις που έχουν αντίκτυπο ακόμη και σήμερα, η ίδια η περιορισμένη βιβλιογραφία μάς απαντά ίσως άμεσα ή έμμεσα για το κενό αυτό. Από τη μια μεριά, η συγκεκριμένη ιστορική περίοδος συνδέεται με γεγονότα που προκαλούν ακόμη θετικούς ή αρνητικούς συνειρμούς και από την άλλη δεν έχουμε στην διάθεσή μας το αναμενόμενο, διαθέσιμο προς ανάλυση, αρχειακό υλικό. Αν και μετά το 1989 δημοσιεύτηκαν αρκετά αυτοβιογραφικά κείμενα, των οποίων δε πρέπει να υποτιμήσουμε την αξία, ωστόσο τέτοιου είδους τεκμήρια δε μπορούν να αντικαταστήσουν άμεσες πηγές της περιόδου, δημοσιευμένες ή αρχειακές. Οι αυτοβιογραφίες αποτελούν ένα πρωτογενές ιστορικό υλικό που αναδεικνύει την εμπειρία της εποχής, καθώς αποτυπώνουν άγνωστες πτυχές της Αντίστασης και του Εμφυλίου από τη μεριά των πρωταγωνιστών. Οι δε επίσημες αναφορές βοηθούν στην αποτύπωση σημαντικών πληροφοριών, αποτελώντας εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο για την επιστημονική έρευνα.

Συνεπώς, για τη συγγραφή της συγκεκριμένης εργασίας πληροφορίες αντλήθηκαν από αυτοβιογραφίες και βιβλία που αποτελούν μαρτυρίες των γυναικών της εποχής.

Τέλος, η εργασία αξιοποιεί πληροφορίες που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις, τις εκδηλώσεις φόρου τιμής, τα ντοκιμαντέρ και την προσωπική μου επίσκεψη στο νησί Τρίκερι.

Στο τέλος της εργασίας παρατίθεται ένα παράρτημα με φωτογραφικό υλικό της εποχής και οι αυτούσιες συνεντεύξεις.

Η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα, θα επικεντρωθούμε σε θέματα σχετικά με τους θεσμούς της φυλακής και της εξορίας, το ιστορικό πλαίσιο της εποχής κατά την περίοδο 1940-1949 και το κλίμα της διαμόρφωσης και της πόλωσης των δυο αντίπαλων πρωταγωνιστών της περιόδου, της Δεξιάς και της Αριστεράς. Κατόπιν, θα παρατεθεί το νομοθετικό πλαίσιο της σύστασης των μέτρων «έκτακτης ανάγκης», της διατήρησής τους μέχρι και την παύση της ισχύος τους. Στη κατάληξή της, η ενότητα συμπεριλαμβάνει μια γενική απόδοση της εικόνας των φυλακών, των στρατοπέδων και των τόπων εξορίας στην Ελλάδα του Εμφυλίου. Στη δεύτερη ενότητα, θα αναδειχθούν τα γεωφυσικά, γεωλογικά και ρυμοτομικά χαρακτηριστικά του Τρικεριού, οι συνθήκες κράτησης, ο χώρος, η οργάνωση του χρόνου, η γέννηση της συλλογικότητας, η ιδιαιτερότητα των υποκειμένων και το γενικότερο κλίμα της εκεί ζωής τους. Επίσης, θα εστιαστώ στην ετερογενή σύσταση των γυναικών κρατουμένων ή εξορίστων (ανταρτομάνες, νεαρές κοπέλες, ηλικιωμένες, κομμουνίστριες, «προληπτικώς συλληφθείσες», «επικίνδυνες»). Ιδιαίτερη σημασία θα δοθεί στον τρόπο ανάπτυξης ενός ενδογενούς δικτύου κοινωνικών σχέσεων που προέκυψε κατά τη περίοδο της εξορίας. Επίσης θα εξεταστούν το φαινόμενο της ψυχολογικής βίας, η σημασία των έκτακτων περιστατικών (αλληλογραφία, μεταγωγές, εμβάσματα, δέματα), η σχέση των κρατουμένων με τις αρχές, ο ρόλος που έπαιξε η παρουσία των παιδιών στην εξορία και η πολιτιστική οργάνωση που διαμόρφωσαν οι γυναίκες αυτές στην εξόριστη ζωή τους στο Τρίκερι .

Στην τρίτη ενότητα εξετάζονται οι συνεντεύξεις των γυναικών και αναδεικνύονται οι ιδιαίτερες πτυχές της προσωπικότητάς τους, κάτι που θα χρησιμεύσει στην πληρέστερη κατανόηση των συνθηκών ζωής των κρατουμένων γυναικών. Έμφαση δίνεται στις διαφοροποιημένες βιογραφικές διαδρομές τους με τη προσδοκία ότι αυτές οι διαδρομές θα ολοκληρώσουν τη εικόνα των συμπερασμάτων της εργασίας. Επιπλέον, στην ενότητα αυτή θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα της επιτόπιας έρευνας στο νησί. Στην τελευταία ενότητα, καταγράφονται τα συμπεράσματα της

έρευνας, τα παραμένοντα ανοικτά ερωτήματα και ο ερευνητικός αναστοχασμός της πορείας του εγχειρήματός μου.

Η μέθοδος έρευνας που χρησιμοποίησα είναι η ανάλυση περιεχομένου, οι συνεντεύξεις και η επιτόπια έρευνα. Το πεδίο έρευνας ήταν το ίδιο το νησί του Τρικεριού και η επικοινωνία με τις γυναίκες-πρώην εξόριστες

Στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος και του προβληματισμού μου για το συγκεκριμένο θέμα έθεσα εξ αρχής και με τη βοήθεια της βιβλιογραφίας μου κάποια συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα που προσδοκώ ότι θα καταφέρω να αναδείξω και να απαντήσω στο τέλος της εργασίας μου. Συγκεκριμένα, έθεσα ως κύριο ερευνητικό ερώτημα το πώς αναπτύσσεται η συλλογικότητα σε συνθήκες μαζικού εγκλεισμού και εάν οι διαιρέσεις των γυναικών γέννησαν και τις αντίστοιχες διακρίσεις. Επιπλέον, επέλεξα να ερευνήσω τους εναλλακτικούς τρόπους διαβίωσης και επιβίωσης που γεννά η ίδια η ανάγκη διαχείρισης της καθημερινότητας σε συνθήκες αναγκαστικού εγκλεισμού σε μια κλειστή κοινότητα ομοϊδεατών ή μη ατόμων. Μελετώντας παράλληλα τις τρεις κατηγορίες γυναικών (πολιτικές κρατούμενες, προληπτικώς κρατούμενες και δηλωσίες) έθεσα το ερώτημα για το ποιες ήταν οι μεταξύ τους σχέσεις, ποια ήταν η σχέση των επαρχιωτισσών κρατουμένων γυναικών με τις Αθηναίες -μεταξύ των οποίων το διαφορετικό πολιτιστικό επίπεδο και η διαφορετική ταξική καταγωγή θα μπορούσαν να γεννήσουν τυχόν αντιθέσεις. Τέλος, έθεσα το ζήτημα της σχέσης των κρατουμένων με τις αρχές και το πώς αντιλαμβάνονταν και αντιμετώπιζαν οι γυναίκες τις πρακτικές που εφάρμοζαν οι διοικητικοί υπεύθυνοί τους, με σκοπό να τους αποσπάσουν μια δήλωση μετανοίας ή να τους «σπάσουν το ηθικό». Ως απόρροια αυτού, ήθελα να δω τι σήμαινε για τις γυναίκες αυτές η δήλωση μετανοίας και πώς θυσίαζαν την προσωπική τους ζωή, το σμίξιμο με τους συγγενείς τους και την επιστροφή τους στα σπίτια τους για χάρη των αρχών και των αξιών τους.

Για την πληρέστερη εξέταση των ζητημάτων που πρόκειται να θίξουμε, θα αναφερόμαστε σε μαρτυρίες από αυτοβιογραφίες - οι οποίες έχουν εκδοθεί σε βιβλία από πρώην πολιτικές κρατούμενες - ή συνεντεύξεις. Οι συνεντεύξεις και οι αυτοβιογραφίες που θα χρησιμοποιηθούν σε αρκετά σημεία της εργασίας, δύνανται να απαντήσουν σε ερωτήματα περί της αντιμετώπισης του θανάτου από τους κρατούμενους, τη περιγραφή της εμπειρίας τους στη φυλακή και την εξορία, τη δημόσια εικόνα τους και τον τρόπο που μορφοποιείται μια αφήγηση της συλλογικής μνήμης γενικά. Για το λόγο αυτό, θα γίνει μια εκτενής παρουσίαση για το πώς

κατασκευάζεται η συλλογική μνήμη και πώς επιλέγεται από τους ερωτώμενους να τη χρησιμοποιούν κάθε φορά που καλούνται να ανακαλέσουν κάποιο γεγονός. Τέλος, θα χρησιμοποιηθούν τα στατιστικά αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού και μέσα από αυτά θα προσπαθήσουμε να αποδώσουμε τη δράση αλλά και το βαθμό σημαντικότητας του θεσμού αυτού κατά τη περίοδο που εξετάζουμε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

«Εισαγωγικά στην πολιτική ιστορία της περιόδου»

Το ιστορικό πλαίσιο

Σε αυτή την ενότητα θα παρουσιάσω σύντομα την ιστορική συγκυρία της Ελλάδος πριν τη περίοδο του 1940 και έπειτα.

Καθώς «η κατάσταση ενός έθνους είναι συνέπεια της μακροπρόθεσμης θεσμικής ανάπτυξης και συλλογικών εμπειριών των οποίων η αρχή ανάγεται στο παρελθόν» (Ιατρίδης, 1999: 13) αντιλαμβανόμαστε ότι σε ορισμένες περιόδους κάποια γεγονότα αποτελούν ορόσημα για οποιοδήποτε κοινωνία και γεννούν δυνάμεις και συσχετισμούς που διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο.

Η πόλωση κατά την διάρκεια του μεσοπολέμου

Για την Ελλάδα, η δεκαετία του 1940 αποτελεί τομή, καθώς στο περιβάλλον της Κατοχής αναδείχθηκαν όλες οι παραγκωνισμένες ή καταπιεσμένες δυνάμεις οι οποίες με τη σειρά τους προκάλεσαν ένα κύμα αλλαγών στην ελληνική κοινωνία. Από την περίοδο του Μεσοπολέμου και κυρίως της δικτατορίας του Ι. Μεταξά το 1936 έως τη δεκαετία του '60, η Ελλάδα πλήττεται από περιόδους διχασμού του λαού σε αντιμαχόμενα πολιτικά στρατόπεδα και παράλληλα κατάλυσης των λαϊκών ελευθεριών, και βέβαια από την Κατοχή και τον Εμφύλιο. Οι αυταρχικές πρακτικές που υιοθετήθηκαν προέκυψαν ως αποτέλεσμα της γενικότερης πολιτικής αστάθειας της προπολεμικής περιόδου. Βασικό παράγοντα αποτέλεσε η διχαστική γραμμή που είχε ήδη δημιουργηθεί στην ελληνική κοινωνία από την εποχή του Εθνικού Διχασμού το 1915 και τη δημιουργία δύο αντίπαλων πολιτικών παρατάξεων: των βενιζελικών και των αντιβενιζελικών ή αλλιώς των μη οπαδών της μοναρχίας και των οπαδών της. Η πόλωση ανάμεσά τους εδραιώθηκε και διαιωνίστηκε καθ' όλη τη πορεία της ελληνικής ιστορίας και γέννησε με τη σειρά της γεγονότα και αγώνα επικράτησης του ενός στρατοπέδου έναντι του άλλου. Σύμφωνα με τον Βόγλη (2004: 55) «οι πρώτες προσπάθειες συστηματικής πολιτικής καταστολής και διώξεων στην Ελλάδα εμφανίστηκαν κατά τη περίοδο του Εθνικού Διχασμού». Ο τελευταίος ξεκινάει το 1915 από την προσωπική διαμάχη του Βασιλιά Κωνσταντίνου Α' και του

Πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου με σκοπό την απόφαση συστράτευσης της χώρας είτε με την πλευρά της Αντάντ είτε με την πλευρά των κεντρικών αυτοκρατοριών. Αυτή η διαμάχη γενικεύτηκε σε όλο το βενιζελικό και αντιβενιζελικό χώρο φτάνοντας σε κορύφωση μετά το τέλος της μικρασιατικής καταστροφής με την εκδίωξη του βασιλιά από τη χώρα και τη «δίκη των έξι» που αφορά την εκτέλεση πέντε επιφανών πολιτικών του Λαϊκού κόμματος, του Πρωθυπουργού Δημήτρη Γούναρη, των υπουργών του και του αρχιστράτηγου της εκστρατείας στη Μικρά Ασία, Γεώργιο Χατζηανέστη. Μετά το γεγονός της εκτέλεσης και την εγκαθίδρυση της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας (1924-1935) ακολούθησε μια σειρά αλλεπάλληλων πραξικοπημάτων και δικτατοριών τελειώνοντας με το αποτυχημένο βενιζελικό πραξικόπημα του 1935 και την επάνοδο του Βασιλιά Γεωργίου Β'. Τον επόμενο χρόνο, στις 4 Αυγούστου του 1936 ο Ι. Μεταξάς με την υποστήριξη του Βασιλιά εγκαθιδρύει τη δικτατορία η οποία θα διαρκέσει μέχρι την έλευση της τριπλής κατοχής (Γερμανίας, Ιταλίας, Βουλγαρίας) στη χώρα τον Απρίλιο του 1941 (Χατζηιωσήφ επιμ. στο «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος Β2»: 2003).

Την ίδια περίοδο το ΚΚΕ τροποποιεί την πολιτική του γραμμή με στόχο να εξασφαλίσει την συναίνεση από τους βενιζελικούς και τους αντιβενιζελικούς, καθώς είχαν παραγκωνιστεί από την εξουσία λόγω της δικτατορίας του Μεταξά. Είναι η στιγμή που η αντικομμουνιστική πολιτική παίρνει σάρκα και οστά καθώς οι απαρχές της ανάγονται ήδη στη δεκαετία του 1920 με αποκορύφωμα την υιοθέτηση του «Ιδιώνυμου» το 1929 από την κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου, για το οποίο θα αναφερθούμε εκτενέστερα στη συνέχεια της εργασίας (Χατζηιωσήφ επιμ. Στο: «Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940 ο Μεσοπόλεμος Β2»: 2003). Η νέα πόλωση εδραιώθηκε πλέον μεταξύ ενός μεγάλου μέρους των βενιζελικών, των αντιβενιζελικών (αυταρχικοί στρατιωτικοί και πολιτικοί που είχαν την υποστήριξη του στρατού και της αστυνομίας) και των κομμουνιστών. Αν και η δημιουργία αυτής της νέας τάξης πραγμάτων ξεκινά κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά, ωστόσο, εδραιώθηκε κατά την τριπλή κατοχή και τη δημιουργία των αντιστασιακών οργανώσεων από το 1941 και μετά. Με την πορεία των γεγονότων, οι δυο πλευρές κατέληξαν να οριστούν ως «Αριστερά» και «Δεξιά» παράταξη.

Τα γεγονότα της περιόδου 1941-1949

Η κατοχή αρχίζει τον Απρίλιο- Ιούνιο του 1941 και τερματίζεται το Σεπτέμβριο-Νοέμβριο του 1944. Ο David Close (2000: 15) αναφέρει πως «οι ρίζες του εμφυλίου βρίσκονται στη κατοχή της Ελλάδας από την Γερμανία και τους συμμάχους της, την Ιταλία και τη Βουλγαρία» (Close, 2000: 15).

Από την πρώτη χρονιά εγκαθίσταται στην Αθήνα η κυβέρνηση Τσολάκογλου με την υποστήριξη των δυνάμεων κατοχής ενώ σταδιακά, ιδρύονται και οι αντιστασιακές οργανώσεις των οποίων το ιδεολογικο-πολιτικό φάσμα εκτείνεται από την δεξιά μέχρι την αριστερά. Όπως αναφέρεται στη μελέτη του Close, κατά τη διάρκεια της Κατοχής δημιουργούνται δυο εμφύλιες διαμάχες: αυτή των δωσίλογων και των δεξιών έναντι των αντιστασιακών και αριστερών, και αυτή ανάμεσα στους ίδιους τους αντιστασιακούς και των σχεδιασμών τους για την πολιτική επιβίωσή τους μετά το πόλεμο (Close, 2000: 15).

Για την καλύτερη κατανόηση της παρουσίασης των γεγονότων θα ορίσουμε την περίοδο διαμάχης (1943-1944) του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ με τον ΕΔΕΣ και την ΕΚΚΑ, και την ίδια περίοδο των Ταγμάτων Ασφαλείας και των άλλων παραστρατιωτικών οργανώσεων της άκρας δεξιάς εναντίον του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ ως τον «Πρώτο Γύρο» του εμφυλίου πολέμου¹. Έτσι λοιπόν, το Σεπτέμβριο του 1941 ιδρύεται το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) με πρωτοβουλία του ΚΚΕ και συμμετοχή τριών μικρότερων αριστερών κομμάτων: το ΣΚΕ (Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος), το ΑΚΕ (Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας) και το κόμμα ΕΛΔ (Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας). Το Μάιο του 1942 ιδρύεται και ο ΕΛΑΣ (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός) που αποτέλεσε το στρατιωτικό σκέλος του ΕΑΜ. Μετά το τέλος της μεγάλης πείνας το χειμώνα του 1942 το ΕΑΜ αρχίζει ουσιαστικά να μαζικοποιείται και επιχειρεί να ενσωματώσει μικρότερες αντιστασιακές οργανώσεις με απώτερο σκοπό είτε τη μη επανάληψη των προπολεμικών καταστάσεων και διώξεων μετά τη λήξη του πολέμου, είτε με την ελπίδα κατάκτησης ή συμμετοχής στην εξουσία (Close, 2000: 18-19). Την ίδια περίοδο ξεκινά τη δράση του και ο ΕΔΕΣ (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος), μια οργάνωση που αρχικά, κινήθηκε πολιτικά στον βενιζελικό-αντιμοναρχικό χώρο υπό τον Ναπολέοντα Ζέρβα, απότακτο συνταγματάρχη του πραξικοπήματος του 1935 ενώ στην πορεία θα μετατοπιστεί πολιτικά υπέρ της

¹ Δανείζομαι το συγκεκριμένο σχήμα της χρονολογικής κατηγοριοποίησης από τον Γ. Ιατρίδη (Ιατρίδης, 1984).

βασιλείας. Τέλος, μια τρίτη σε ισχύ αντιστασιακή οργάνωση ήταν η ΕΚΚΑ (Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωσις) υπό τον Γεώργιο Καρτάλη. Σ' αυτό το πλαίσιο καθοριστική ήταν η κορύφωση της διαμάχης του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ στις οροσειρές τη Πίνδου. Το 1943 η κατοχική κυβέρνηση του Ιωάννη Ράλλη οργάνωσε τα Τάγματα Ασφαλείας τα οποία συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις του εχθρού και καθοδηγήθηκαν από τις γερμανικές αρχές με σκοπό να περιοριστεί η δράση των αντιστασιακών ομάδων. Ο αριθμός τους ανήλθε περίπου σε 18.000 και η δράση τους οδήγησε στη δημιουργία πολλών βεντετών ιδιαίτερα στη περιοχή της Πελοποννήσου. Κατά τις συγκρούσεις τους, αιματηρά επεισόδια εκδηλώθηκαν και από τις δυο πλευρές με αποκορύφωμα τα γεγονότα στην Αθήνα και τον Πειραιά την επομένη της αποχώρησης των Γερμανών από την Ελλάδα (Close, 2000: 19-21).

Αποτέλεσμα της διαμάχης των αντιστασιακών ομάδων μεταξύ τους ήταν η οριστική επικράτηση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ σε μεγάλο τμήμα της επικράτειας της χώρας κυρίως στην ύπαιθρο όπου εκμεταλλευόμενο το κενό εξουσίας που υπήρχε, ίδρυσε την ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης) σχηματίζοντας κυβέρνηση τον Μάρτιο του 1944 στην Ευρυτανία. Το 1944 «με το Συνέδριο του Λιβάνου ο Παπανδρέου υπό την καθοδήγηση του βρετανού πρεσβευτή Leeper έθεσε ως στόχο την εξουδετέρωση του κύρους και της δύναμης του ΕΑΜ και της ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης) σχηματίζοντας τη Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας» (Παπαστράτης στο: Ιατρίδης *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, 1984: 205). Ο λόγος ήταν το ζήτημα που είχε θέσει τότε το ΕΑΜ για το αν θα συμμετάσχει στη κυβέρνηση ως κόμμα μειοψηφίας ή θα παραμείνει παραγκωνισμένο από την εξουσία αντιμετωπίζοντας τη κατηγορία ότι παρεμποδίζει την εθνική ενότητα. Αποτέλεσμα αυτού του συνεδρίου ήταν η συμμετοχή του ΕΑΜ στην κυβέρνηση Παπανδρέου με επτά υπουργούς (Παπαστράτης, στο: Ιατρίδης *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, 1984: 220). Όπως αναφέρει και ο Ιατρίδης η επίσημη απελευθέρωση έγινε στις 18 Οκτωβρίου του 1944 όταν η κυβέρνηση Παπανδρέου έφτασε από το Κάιρο στο Πειραιά συνοδευμένη από Βρετανούς επίσημους και στρατό και προέλασε προς την πρωτεύουσα (Ιατρίδης, 1984: 247).

Στο σημείο αυτό επέλεξα να παραθέσω αυτούσια την περιγραφή της έναρξης του «Δεύτερου Γύρου» τα εμφύλιας διαμάχης όπως έχει αποδοθεί από τον Ιατρίδη:

«Στις 2 Δεκεμβρίου οι υπουργοί του ΕΑΜ αρνήθηκαν να υπογράψουν το επίσημο διάταγμα για τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ και παραιτήθηκαν από την κυβέρνηση. Το ΕΑΜ κάλεσε το λαό σε αντικυβερνητική διαδήλωση για την Κυριακή 3 Δεκεμβρίου στην Αθήνα και θα επακολουθούσε γενική απεργία στις 4 Δεκεμβρίου. Στην ογκώδη, όμως, διαδήλωση που έγινε στην Πλατεία Συντάγματος, στην αρχή με την έγκριση και έπειτα ενάντια στην απαγόρευση της κυβέρνησης, η αστυνομία άνοιξε πυρ, με αποτέλεσμα να σκοτωθούν ή να τραυματιστούν πολλά άτομα. Το αιματηρό αυτό γεγονός δεν ήταν παρά το έναυσμα για μια άλλη, περισσότερο βίαιη φάση επιδείνωσης του εθνικού διχασμού- το «Δεύτερο Γύρο» (Ιατρίδης, 1984: 249).

Οι μάχες που διεξήχθησαν από τις 3 Δεκεμβρίου μέχρι τις 10 Γενάρη στην Αθήνα ονομάστηκαν «Δεκεμβριανά». Τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα, ΕΑΜ/ΕΛΑΣ εναντίον της κυβέρνησης Παπανδρέου (με την βρετανική υποστήριξη) και της Ορεινής Ταξιαρχίας² έδωσαν τη μάχη για τον έλεγχο της Αθήνας επικρατώντας τελικά οι τελευταίοι διώχνοντας τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ από την πρωτεύουσα.

Μετά τον διωγμό των δυνάμεων του ΕΛΑΣ από τη πρωτεύουσα, το ΕΑΜ συμφώνησε τον Φεβρουάριο του 1945 να αποστρατεύσει τις ένοπλες δυνάμεις του. Η ανακωχή κατοχυρώθηκε στις 12 Φεβρουαρίου του 1945 με τη Συμφωνία της Βάρκιζας στην οποία προβλεπόταν η ολοκληρωτική παράδοση όπλων του ΕΛΑΣ, ο σχηματισμός νέου εθνικού στρατού, η αμνηστία για τα πολιτικά εγκλήματα, η απελευθέρωση των ομήρων, η αποκατάσταση της δημοκρατίας και των ελευθεριών του ατόμου, η κάθαρση της δημόσιας διοίκησης και των σωμάτων ασφαλείας από τους δωσίλογους της Κατοχής, το δημοψήφισμα για το βασιλιά και η σύνταξη νέου Συντάγματος (Ιατρίδης, 1984: 251). Όμως, η αβεβαιότητα και η τρομοκρατία που συνέχισε να επικρατεί δεν άφησε περιθώρια για την τήρηση των δεσμεύσεων.

Το Φεβρουάριο του 1945 έως τις εκλογές του 1946 ακολούθησε η «περίοδος της λευκής τρομοκρατίας», όπου κορυφώθηκε η δράση του παρακράτους (ακροδεξιές παραστρατιωτικές οργανώσεις της άκρας δεξιάς, όπως, για παράδειγμα η αντικομμουνιστική οργάνωση Χ) και κρατικών αξιωματούχων ενάντια στην

² Μονάδα πεζικού που συγκροτήθηκε από την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση στην Αίγυπτο κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και αποτελούνταν από αξιωματικούς και οπλίτες δεξιών πεποιθήσεων.

Αριστερά. Στις πρώτες ελεύθερες εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου του 1946 η Αριστερά απέχει από τις εκλογές και το Λαϊκό Κόμμα επικρατεί, αναλαμβάνοντας την ευθύνη της διαχείρισης του πολιτικού και κοινωνικού τοπίου. Αρχικά, το δημοψήφισμα επαναφέρει το Βασιλιά Γεώργιο Β' στη χώρα και η νέα κυβέρνηση θεσπίζει νέα ασφυκτικά και σκληρά μέτρα για τη καταστολή και τον έλεγχο της έκρυθμης πολιτικής κατάστασης. Καθώς η «λευκή τρομοκρατία» κατευθύνθηκε όχι μόνο προς τους κομμουνιστές αλλά και προς τους οπαδούς της αβασίλευτης δημοκρατίας, η κυβέρνηση ανίκανη να επιβληθεί δια της εννόμου οδού, άρχισε να επιβάλλεται και με πρακτικές έξω από το υφιστάμενο νομοθετικό πλαίσιο. Την παραμονή των εκλογών του 1946 η επίθεση ανταρτών-κομμουνιστών στο αστυνομικό τμήμα Λιτόχωρου σηματοδότησε ουσιαστικά την έναρξη του «Τρίτου Γύρου» εμφύλιας διαμάχης. Τον Νοέμβριο του 1946 το ΚΚΕ ιδρύει τον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ) με αρχηγό έναν παλιό καπετάνιο του ΕΛΑΣ, τον Μάρκο Βαφειάδη και ο πόλεμος αρχίζει σκληρά, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο, καθώς τις πόλεις τις έλεγχε ολοκληρωτικά η Κυβέρνηση. Οι συγκεκριμένες επιχειρήσεις έληξαν τον Αύγουστο του 1949 με μια συντριπτική ήττα του ΔΣΕ στην οροσειρά του Γράμμου. Την επαύριον του Εμφυλίου πολέμου η αντιμετώπιση των ηττημένων επρόκειτο να οργανωθεί από ένα εθνικόφρον καθεστώς συστηματικών διακρίσεων.

«Οι θεσμοί κοινωνικού ελέγχου και το ιστορικό πλαίσιο»

Η φυλακή και η εξορία ως θεσμοί κοινωνικού ελέγχου

Η τιμωρία ή η απειλή επιβολής μιας τιμωρίας σε οποιοδήποτε άτομο είναι από τους βασικούς, αν όχι ο βασικότερος, μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου. Μέσα από αυτή τη διαδικασία επιβεβαιώνεται και εμπράκτως όχι μόνο η ισχύς αλλά και η εξουσία που κατέχει ένα άτομο, μια ομάδα ατόμων ή ακόμη και ένας ολόκληρος κρατικός μηχανισμός έναντι κάποιου άλλου ατόμου, μιας ομάδας ατόμων ή ενός ολόκληρου λαού.

Ο Φουκώ(1976), στο βιβλίο του *Επιτήρηση και τιμωρία η γέννηση της φυλακής* ανασυγκροτεί την πορεία και τις μορφές που προσέλαβε ο θεσμός της φυλακής ως αναπόσπαστο κομμάτι του εκάστοτε ποινικού συστήματος. Βέβαια, πρέπει να διευκρινιστεί, ότι ο Φουκώ αναφέρεται σε ποινικούς και όχι σε πολιτικούς

κρατούμενους με τους οποίους ασχολούμαστε στη παρούσα εργασία, αλλά δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι μέσα από το έργο του αναδεικνύει την έννοια της εξουσίας ως στρατηγικής και σχέσης, κατά την άσκηση της οποίας παράγεται μια ορισμένη γνώση και αλήθεια, και αυτή ακριβώς η διαπίστωση καλύπτει το κύριο πεδίο του ενδιαφέροντος μας στη συγκεκριμένη μελέτη. Κατά τη διαδικασία, λοιπόν, βίωσης της εμπειρίας της φυλακής και της εξορίας παράγονται νοήματα και καθεστώτα αλήθειας τα οποία η έρευνά μου επιχειρεί να αναδείξει. Ο Φουκώ αναφέρει πως η μορφή της φυλακής, και οι τιμωρητικοί μηχανισμοί γενικά, μετασχηματίστηκαν πολλές φορές ως προς το νόημα και τη χρησιμότητά τους στο πέρασμα του χρόνου, δεδομένων πάντα των ανάλογων συνθηκών στην εκάστοτε κοινωνικο-πολιτική περίοδο. Το ποινικό σύστημα σχεδιάστηκε και συντάχθηκε με διαφορετικό τρόπο και ξεχωριστούς όρους σε όλη την Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες καταρρίπτοντας κάθε φορά τις παλιές πρακτικές πειθάρχησης και δημιουργώντας νέες με ανάλογο περιεχόμενο. Βασική τομή στη ιστορία των πειθαρχικών μηχανισμών αποτελεί η υποχώρηση του δημόσιου θεάματος της τιμωρίας στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η δημόσια εκτέλεση της ποινής υποχωρεί και «η τιμωρία μετατρέπεται από μια τέχνη αβάσταχτων σωματικών ταλαιπωριών, σε μια διαβάθμιση της στέρησης των δικαιωμάτων» (Φουκώ, 1976: 20). Η εξουσία ελέγχει και κατασκευάζει το υποκείμενό της και του εμφανίζει τους κανόνες της. Σαφώς, το σωματικό βασανιστικό στοιχείο δε θα εξουδετερωθεί ποτέ πλήρως, αλλά θα ενσωματωθεί στο ποινικό σύστημα μαζί με τους τιμωρητικούς μηχανισμούς που επιδρούν κυρίως στη ψυχή και το θυμικό του κατηγορούμενου.

Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η φυλακή αποτελεί ένα κλειστό οικοδόμημα με πειθαρχικούς μηχανισμούς που κυριεύουν τον δικαστικό θεσμό. Συμβολίζει το θεσμό που στοχεύει στην ηπιότητα των ηθών και τη στέρηση της ελευθερίας έως ότου τα άτομα καταφέρουν να γίνουν ευπειθή και χρήσιμα. Η φυλάκιση αντιμετωπίζεται ως μέσο μεταμόρφωσης των ατόμων στα πρότυπα που θέτει το υπόλοιπο «υγιές» κοινωνικό σώμα. Από την αρχή της δημιουργίας της, οφείλει να αποτελεί έναν εξαντλητικό πειθαρχικό μηχανισμό και να διαθέτει την απόλυτη εξουσία πάνω στους κρατούμενους. Έχει, λοιπόν, εσωτερικούς μηχανισμούς καταστολής και τιμωρίας όπως επίσης και τη δύναμη της διαπαιδαγώγησης των «παραστρατημένων» φυλακισμένων. Είναι ένας χώρος όπου «η κολαστική εξουσία, που δεν τολμάει πια να ασκηθεί ανοιχτά, οργανώνει σιωπηρά ένα πεδίο αντικειμενικότητας όπου η τιμωρία μπορεί τώρα, χωρίς να κρύβεται, να λειτουργεί σαν θεραπευτικό μέσο και όπου η

δικαστική απόφαση μπορεί να εγγραφεται στα πλαίσια της γνώσης» (Φουκώ, 1976: 333).

Όπως πολύ εύστοχα αναφέρει ο Στρατής Μπουρνάζος (2009), η εξορία, αποτελεί έναν κρατικό θεσμό με συγκεκριμένες επιδιώξεις και τεχνικές, οι οποίες συναρτώνται με το θέμα του περιορισμού, την εξουδετέρωση ή και την εξόντωση του πολιτικού αντιπάλου με απώτερο στόχο να αποκηρύξουν τις ιδέες και τα φρονήματά τους και να τρομοκρατήσουν τις οικογένειες, τους οικείους και τους ομοϊδεάτες που συνδέονταν μαζί τους. Αν και αποτελεί διεθνές φαινόμενο του 20^{ου} αιώνα, εμείς θα εστιάσουμε αποκλειστικά στην ελληνική περίπτωση της περιόδου που εξετάζουμε κατά την οποία η εξορία συνδέθηκε με τις διώξεις των αντιφρονούντων. Σε αυτή την κατηγορία δεν συμπεριλήφθηκαν μόνο οι αριστεροί αλλά και φιλελεύθεροι αστοί ή δημοκράτες που κινούσαν υποψίες στους κρατούντες. Δεν υπήρχε διάκριση μεταξύ αντρών, γυναικών, παιδιών, διάσημων, άσημων ή και υπογραψάντων τη δήλωση μετανοίας. Σε κάθε περίπτωση, από τη στιγμή της σύλληψής τους αντιμετωπίζονταν όλοι ως κομμουνιστές και εχθροί του κράτους.

Η εξορία μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένας ιδιαίτερος θεσμός κοινωνικού ελέγχου με ασαφή χαρακτηριστικά και ρευστές ερμηνείες η οποία λειτούργησε στην Ελλάδα ήδη από το 1917 με τη μορφή διώξεων πολιτικών αντιπάλων στα πλαίσια του Εθνικού Διχασμού οπότε και ο Βενιζέλος εκκαθάρισε τον κρατικό μηχανισμό και προέβη σε διώξεις μοναρχικών και άλλων αντιπάλων του. Σύμφωνα με τον Βόγλη, όμως, το δικαίωμα εκτόπισης εμφανίζεται στην Ελλάδα για πρώτη φορά το 1871 με τον νόμο που εφαρμόστηκε για την καταστολή της ληστείας στην ελληνική ύπαιθρο. Σύμφωνα με αυτόν, υφίστατο το δικαίωμα εκτόπισης των συγγενών των ληστών από τις διοικητικές ή στρατιωτικές αρχές. Στη συνέχεια, το 1913 ένας ακόμη παρόμοιος περιεχομένου νόμος επέτρεπε την εκτόπιση των πρώτων σοσιαλιστών και συνδικαλιστών οι οποίοι κρίνονταν ως ύποπτοι για την διατάραξη της δημόσιας ασφάλειας (Βόγλης, 2004: 55). Όπως αναφέρει ο Στρατής Μπουρνάζος, (2009: 38)

«η εξορία, ως πολιτική πρακτική και πραγματικότητα, συγκροτείται στα μέσα της δεκαετίας του 1920, επί δικτατορίας του Παγκάλου. Το Νομοθετικό Διάταγμα της 2ας Ιουνίου 1926 παρέχει στις Επιτροπές Δημοσίας Ασφαλείας (που είχαν δημιουργηθεί, από την κυβέρνηση Παπαναστασίου, με το Ν.Δ. της 19^{ης} Απριλίου 1924, στο πλαίσιο της διώξης της ληστείας) το δικαίωμα να διατάζουν την εκτόπιση, μέχρι και

για ένα χρόνο κάθε άτομου «υπόπτου διαπράξεως [...] πράξεων αντικείμενων εις την δημοσίαν τάξιν, ησυχίαν και ασφάλειαν της χώρας».

Αυτό μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα από το γεγονός ότι κανένας τόπος εξορίας δεν έμοιαζε με άλλον αντίστοιχο και οι εσωτερικοί μηχανισμοί πειθαρχίας και λειτουργίας διέφεραν αισθητά από τον έναν τόπο στον άλλον. Σαφώς, ο θεσμός της εξορίας διατηρεί σε κάθε περίπτωση κοινά χαρακτηριστικά τα οποία είναι: η εκτόπιση των κρατουμένων σε απόμακρα ξερονήσια, ο μαζικός τους χαρακτήρας και το χάσμα μεταξύ των κρατουμένων και του «έξω» κόσμου. Οι συνθήκες διαβίωσης στο κάθε νησί ήταν διαφορετικές. Σε κάποιους τόπους εξορίας υφίσταντο σκληρά στρατόπεδα πειθαρχικής διαβίωσης ενώ σε κάποιους άλλους όχι. Πολλά νησιά αντιμετώπιζαν το πρόβλημα της λειψυδρίας και των άσχημων καιρικών φαινομένων, ενώ σε άλλους τόπους οι κρατούμενοι έρχονταν αντιμέτωποι με την απειλή ή την εκτέλεση της θανατικής ποινής και των επώδυνων σωματικών και ψυχολογικών βασανιστηρίων. Σε μερικές περιπτώσεις η επικοινωνία με τους συγγενείς ή άλλους κρατικούς φορείς και μη, ήταν πλήρως απαγορευμένη ενώ σε άλλες περιπτώσεις επιτρεπόταν υπό αυστηρούς πάντα όρους. Άλλη μια διαφοροποίηση των τόπων εξορίας ήταν αυτή του φύλου. Κάποια νησιά λειτούργησαν με μοναδικούς κρατούμενους γυναίκες και παιδιά, άλλα μόνο με άντρες και κάποια μεικτά. Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι κρατούμενοι μετακινούνταν συνεχώς ανάλογα με τη φύση της ποινής τους και τις επιταγές της εκάστοτε πολιτικής και στρατιωτικής εξουσίας.

Όπως αναφέρει και ο Γ. Μαργαρίτης (Μαργαρίτης, 2009: 19) «ως τη δεύτερη δεκαετία του Μεσοπολέμου οι «συνήθεις» τρόποι σωφρονισμού της κοινωνικής διαμαρτυρίας ήταν οι εξορίες. Η χώρα είχε πολλές απομονωμένες περιοχές και στο Αιγαίο περίσσευαν τα ξερονήσια». Μερικά από αυτά είναι η Λέρος, η Ικαρία, η Γυάρος, η Μακρόνησος, η Κάρπαθος, το Τρίκερι, τα Χανιά, η Χίος, ο Αϊ Στράτης, η Αίγινα και πολλά ακόμη. Από εκείνη τη στιγμή και έπειτα, ο θεσμός αυτός θα διατηρηθεί για πενήντα χρόνια μέχρι και τη πτώση της Χούντας το 1974.

Αν και με το τέλος του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου οι συγκεκριμένοι χώροι εγκλεισμού αποδοκιμάστηκαν, ωστόσο, μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας και κατά την περίοδο της «λευκής τρομοκρατίας» ενάντια στους αριστερούς αντιστασιακούς που ακολούθησε, οι εξορίες θεωρήθηκαν και πάλι ως αναγκαία λύση, ως μια μέθοδος φτηνή, δοκιμασμένη και με έτοιμο νομικό πλαίσιο.

Αναφορικά με τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε στη συγκεκριμένη εργασία, η φυλακή και η εξορία στην Ελλάδα αποτέλεσαν τους πιο καταλυτικούς και καθοριστικούς κοινωνικούς θεσμούς ελέγχου ήδη πριν από τις εκλογές του 1946 οπότε και «εγκρίθηκαν και τέθηκαν σε ισχύ δεκάδες νόμοι, ψηφίσματα, νομοθετικά και βασιλικά διατάγματα, με βάση τα οποία λειτούργησε το καθεστώς "έκτακτης ανάγκης"» (Λαμπροπούλου, 1999: 25). Είναι βέβαια σημαντικό να αναφέρουμε στο σημείο αυτό, πως αν και ο εμφύλιος έληξε το 1949, το καθεστώς της εξορίας παρέμεινε νομοθετικά σε ισχύ για άλλα δεκατρία χρόνια όταν με το Νομοθετικό Διάταγμα 4234/1962 αναγγέλθηκε επίσημα η λήξη του (Λαμπροπούλου, 1999: 27). Τότε, άλλαξε και πάλι το νόημα της φυλάκισης των πολιτικών κρατουμένων και η εξορία έπαψε να υφίσταται μέχρι να επαναλειτουργήσει την 21^η Απριλίου του 1967.

Το πεδίο της τιμωρίας κατά την περίοδο του ελληνικού εμφυλίου πολέμου και των πρώτων χρόνων μετά τη λήξη του, οργανώθηκε από ένα αμάλγαμα διαφορετικών φορέων, οι οποίοι υιοθετούσαν διαφορετικές πρακτικές έναντι των πολιτικών κρατούμενων. Οι νικητές εθνικόφρονες στελέχωσαν την εθνοφυλακή, την αστυνομία, τη χωροφυλακή, το στρατό και διάφορες ένοπλες παράνομες ή μη ακροδεξιές ομάδες. Είναι προφανές ότι η επικράτηση της εθνικοφροσύνης έθεσε τα όρια, τους τρόπους αντιμετώπισης αλλά και το βαθμό νομιμοποίησης των πρακτικών που υιοθετήθηκαν απέναντι στην ηττημένη κομμουνιστική αριστερά. Εξάλλου, ένας εμφύλιος πόλεμος είναι ένας πόλεμος μηδενικού αθροίσματος όπου η επικράτηση της μιας πλευράς σημαίνει αυτομάτως την εξόντωση της άλλης. Οι κοινωνικοί θεσμοί πολιτικού ελέγχου, στηρίχθηκαν, χρησιμοποιήσαν και νομιμοποίησαν τις πρακτικές τους βασισμένοι στο ίδιο το κράτος δικαίου, το οποίο χαρακτηρίζεται από τη διάκριση των εξουσιών, την ύπαρξη του Συντάγματος, και γενικότερα από την αρχή της νομιμότητας βάσει αντιπροσωπευτικών θεσμών. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα ιδιότυπο «κράτος δικαίου», το οποίο νομιμοποιείται στη βάση των επιταγών του συνταγματικού κώδικα και στο πλαίσιο του οποίου η φυλακή και η εξορία λειτούργησαν ως πειθαρχικός μηχανισμός όπου οι πρακτικές του κατοχυρώνονταν και νομιμοποιούνταν από την ίδια τη νομοθεσία άλλοτε με άμεσο απροκάλυπτο τρόπο και άλλοτε με έμμεσο, στο πλαίσιο της ανοχής της Πολιτείας. Αρκεί να ρίξουμε μια ματιά στο θεσμικό πλαίσιο του μετεμφυλιακού κράτους όπως διαμορφώθηκε από τους εθνικόφρονες νικητές του εμφυλίου για να συμπεράνουμε την εδραίωση των αντιθέσεων που αποτυπώθηκαν και ίσχυσαν για τρεις δεκαετίες και πλέον. Καθώς, όμως, το νομοθετικό πλαίσιο της σύστασης των «έκτακτων

μέτρων» θα αναλυθεί εκτενέστερα στην επόμενη ενότητα της εργασίας, θα προτιμήσουμε να μην επεκταθούμε περαιτέρω στο ζήτημα αυτό.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε, πως ο θεσμός της εξορίας αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτικής πρακτικής καθ' όλη τη διάρκεια της προπολεμικής, δικτατορικής και μετεμφυλιακής περιόδου και για το λόγο αυτό καθίσταται ένας σύνθετος θεσμός κοινωνικού ελέγχου που υπέστη πολλούς μετασχηματισμούς και εξυπηρέτησε πολλές κοινωνικές και πολιτικές σκοπιμότητες. Η σύνθετη διάστασή του τον καθιστά αυτομάτως ως ένα θεσμό ικανό να μελετηθεί ανεξάρτητα, ιδιαίτερα και εκτενέστερα στη συνέχεια της παρούσας εργασίας.

Η θέσπιση των «μέτρων έκτακτης ανάγκης»

Κάνοντας μια γενική ανασκόπηση στην ιστορία του Συνταγματικού Δικαίου στην Ελλάδα από το μεσοπόλεμο, μεταπολεμικά έως και τη μεταπολίτευση του 1974 βλέπουμε ξεκάθαρα ότι σε όλες τις πολιτικές κρίσεις η νόθευση των συνταγματικών θεσμών γινόταν η βασική στρατηγική των νικητών του εμφυλίου και ιδίως της Δεξιάς. Το Συνταγματικό Δίκαιο είναι δυνατόν να υποστεί την κατάλυση, την παραβίαση ή απλώς τη νόθευση των θεσμών του φιλελεύθερου κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Αναφορικά με τη τελευταία πρακτική, όπως αναφέρει και ο Αριστόβουλος Μάνεσης (πρόλογος στο: Αλιβιζάτος, 1986: 9).

«γινόταν ποικιλοτρόπως -με εξαίρεση τις δικτατορίες του 1925-1926, του 1936-1941 και του 1967-1974- με την άσκηση εξουσίας κατ' εξουσιοδότηση ή αυτοβούλως, με εκτεταμένες νομοθετικές αρμοδιότητες της εκτελεστικής εξουσίας, με βασιλικές επεμβάσεις, με ένοπλες δυνάμεις, με θέσπιση «έκτακτων μέτρων» που συνεχίστηκαν ως παρασύνταγμα [...]. Οι πολίτες διακρίνονταν σε υπόπτους και «υγιώς σκεπτόμενους» βάσει των πολιτικών και κοινωνικών φρονημάτων τους».

Συμπληρωματικά, ακόμη και ορισμένες πολιτικές δραστηριότητες ή απόπειρες διάδοσης ιδεών ποινικοποιούνταν εξίσου βάσει του συγκεκριμένου πλαισίου «επιλεκτικής νομιμότητας» και αυθαιρεσίας στο όνομα του κράτους δικαίου.

Ήδη από τη δεκαετία του 1920 και ως συνέπεια του εθνικού διχασμού, οι συνταγματικά κατοχυρωμένες ατομικές, κοινωνικές και πολιτικές ελευθερίες των ελλήνων πολιτών υφίσταντο μόνιμους θεσμοθετημένους περιορισμούς με αποκορύφωμα το «ιδιώνυμο» νομοσχέδιο του Βενιζέλου στις 22 Δεκεμβρίου του 1929, μετά τη νίκη του στις εκλογές της ίδιας χρονιάς. Στα τέλη του 1920 «το ΚΚΕ ήταν διασπασμένο, μικρό, με ελάχιστη δημοτικότητα. Ωστόσο, ήδη από τότε επιστρατεύτηκε ένας υπερτονισμένος κομμουνιστικός κίνδυνος με αποτέλεσμα τη νομιμοποίηση των μέτρων «περί ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος» και την αυταρχικοποίηση του κράτους στο μεσοπόλεμο» (Κούνδουρος, 1978: 17).

Ενδεικτικά, από το 1936, ο Μεταξάς επαναφέρει την αντικομμουνιστική νομοθεσία, τις διοικητικές εκτοπίσεις και γενικώς τις διατάξεις του Ιδιώνυμου βάσει των οποίων οι Αριστεροί ή προσκείμενοι στην αριστερά πολίτες υφίσταντο συστηματικές διακρίσεις και καταδίκες όχι τόσο για τις πράξεις τους, αλλά κυρίως για τις ιδέες τους. Πιο συγκεκριμένα, όπως επισημαίνει ο Ρούσος Κούνδουρος (1978) ο νόμος του Ιδιώνυμου είχε 10 άρθρα αρχίζοντας με το χαρακτηριστικό άρθρο 1:

«Όστις επιδιώκει την εφαρμογήν ιδεών εχουσών ως έκδηλων σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος, ή την απόσπασιν μέρους ή όλου της Επικρατείας, ή ενεργεί υπέρ αυτών προσηλυτισμόν, τιμωρείται με φυλάκισιν τουλάχιστον εξ μηνών. Προς τούτοις επιβάλλεται δια της αποφάσεως και εκτοπισμός ενός μηνός μέχρι δύο ετών εις τόπον εν αυτή οριζόμενον» (Κούνδουρος, 1978: 74)

Κατ' επέκταση, οι συναθροίσεις και οι συστάσεις σωματείων απαγορεύονται επίσης με τον ίδιο σκοπό. Ειδικές διατάξεις προβλέπονταν για τους δημοσίους υπαλλήλους, υπηρέτες, στρατιωτικούς και εκπαιδευτικούς οι οποίοι μετά την καταδίκη απολύονταν απ' τις θέσεις τους. Στους εκπαιδευτικούς -ακόμη και όσοι κατηγοριοποιούνταν ως προπαγανδίζοντες, απολύονταν οριστικά ενώ το δικαστήριο δεν μετέτρεπε την ποινή σε χρηματική, όπως γίνονταν στα άλλα πλημμελήματα. Μετά την ποινή, η εκτόπιση ήταν υποχρεωτική για δύο χρόνια και οι καταδικασμένοι του Ιδιώνυμου έπαυαν να απολαμβάνουν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι (Κούνδουρος, 1978: 74).

Με το πρόσχημα του «κομμουνιστικού κινδύνου», ο κρατικός μηχανισμός της εποχής του Μεταξά τροποποίησε το Ιδιώνυμο το οποίο είχε στο μεταξύ καταργηθεί και το αυταρχικοποίησε ακόμη περισσότερο με τον Αναγκαστικό Νόμο 117, ο οποίος επέβαλε τη χρήση πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων ως απαραίτητη για τις προσλήψεις, την πανεπιστημιακή φοίτηση, τις υποτροφίες ακόμη και για τις άδειες ανέγερσης ακινήτων ή των αδειών κυκλοφορίας αυτοκινήτων. Θεσπίστηκε μια σειρά από νομοθετήματα που ανήγαγαν ορισμένες πολιτικές συμπεριφορές σε ποινικό αδίκημα και εκτόπιζε «υπόπτους τελέσεων πράξεων αντικείμενων εις την δημοσίαν τάξιν» για την προστασία του καθεστώτος. Καθώς ο απώτερος σκοπός των μέτρων αυτών ήταν η αντιμετώπιση ή και η εξόντωση του «εσωτερικού εχθρού», θυσιάζοντας τη νομιμότητα για χάρη της πολιτικής σκοπιμότητας, τα όργανα της καταστολής μετέφραζαν αυθαίρετα τους νόμους ενώ κάθε μέσο τιμωρίας μπορούσε να θεωρηθεί επιτρεπτό εάν χρησιμοποιούνταν για χάρη της ασφάλειας του κράτους, της δημόσιας τάξης και της κοινωνικής. Είναι εξίσου σημαντικό να αναφερθεί πως αυτές οι έννοιες διατηρήθηκαν στην αντικομμουνιστική νομοθεσία ενώ άλλες έννοιες όπως «επικίνδυνος», «αναρχικός», «ριζοσπαστικός», «αριστερός» στιγματίσαν τους αντιφρονούντες μέχρι και το 1967.

Από το 1940 έως και το 1944 το νομοθετικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκε η ελληνική κυβέρνηση ήταν ρευστό λόγω προφανώς της εμπόλεμης κατάστασης της χώρας. Το συγκεκριμένο ζήτημα επανήλθε λοιπόν, αμέσως μετά την απελευθέρωση και τη μη τήρηση των διατάξεων της Συμφωνίας της Βάρκιζας τόσο από την πλευρά του επίσημου κράτους όσο και από την πλευρά του ΕΑΜ. Καθώς, οι τελευταίες δεν εφαρμόστηκαν,

«η τρομοκρατία έναντι του ΕΑΜ εξαπλώθηκε, οι δωσίλογοι δεν απομακρύνθηκαν από τον κρατικό μηχανισμό αλλά έγινε και η επάνοδος των λίγων εναπομεινάντων στην κυβέρνηση Παπανδρέου ενώ εντάθηκαν και οι διωγμοί δημοσίων λειτουργών οι οποίοι ήταν αριστερών πεποιθήσεων με πρόσχημα την αντεθνική τους δράση» (Αλιβιζάτος, 1984: 384).

Καθοριστικό ρόλο για την επαναφορά του καθεστώτος «έκτακτης ανάγκης» της μεταξικής περιόδου ήταν οι εκλογές του 1946, καθώς η επικράτηση της

εθνικοφροσύνης λόγω αποχής της Αριστεράς καθόρισε και τα πλαίσια συνταγματικής νομιμότητας στην Ελλάδα.

«Από το 1946 έως το 1949 εγκρίθηκαν και τέθηκαν σε ισχύ δεκάδες νόμοι, ψηφίσματα, νομοθετικά και βασιλικά διατάγματα με σημαντικότερα το Γ΄ Ψήφισμα 18/26 του Ιουνίου του 1946 και του Αναγκαστικού Νόμου 509/27 του Δεκεμβρίου του 1947». [Με το Γ΄ Ψήφισμα εισήχθη] «μια νέα σειρά αδικημάτων, ενισχύθηκαν οι αρμοδιότητες της εκτελεστικής εξουσίας και αυξήθηκε η εμπέλεια και οι δικαιοδοσίες των Έκτακτων Στρατοδικείων» (Λαμπροπούλου, 1999: 21-26).

Το «Ιδιώνυμο», το οποίο είχε δημιουργηθεί από τον Βενιζέλο ήδη από το 1929 απέκτησε στην πορεία των χρόνων πολιτική σημασία και σήμανε κάθε κατασταλακτικό μέτρο που εφαρμόστηκε έως το 1974 και ποινικοποιούσε την υποστήριξη και διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών. Το 1936 ο Μεταξάς "εκσυγχρόνισε" τις διατάξεις του βενιζελικού νόμου με τον Α.Ν. 117/1936, ο οποίος εντατικοποιούσε τους ελέγχους των φρονημάτων και θέσπιζε τις γνωστές "δηλώσεις μετανοίας". Το 1947 τέθηκε και πάλι σε ισχύ ο Αναγκαστικός Νόμος 509 με ακόμη πιο εξειδικευμένη μορφή. Αυτή τη φορά έθετε το ΚΚΕ εκτός νόμου και όλες τις εαμικές οργανώσεις ενώ αφορούσε όχι μόνο τους κομμουνιστές, αλλά και τους προσκείμενους στην- ή συμπαθούντες της Αριστεράς, οι οποίοι παρέκλιναν από τη κυρίαρχη ιδεολογία. Οποιαδήποτε δε δραστηριότητα που μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κομμουνιστική τιμωρούνταν με ποινές ισόβιων δεσμών ή και θανάτου. Επιπλέον, χωρίς την εξασφάλιση του πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων ήταν αδύνατη η εξεύρεση εργασίας και η έλλειψή του επέτρεπε στην ελληνική κυβέρνηση να προβαίνει σε δημεύσεις περιουσιών, σε αποστέρηση της ελληνικής ιθαγένειας και το χαρακτηρισμό των συνυπεύθυνων συγγενών ως «επικίνδυνων πολιτών» (Μάνεσης, πρόλογος στο: Κούνδουρος, 1978: 60).

Αν και ο εμφύλιος έληξε το 1949, η νομοθετική λήξη του επήλθε μετά από δεκατρία χρόνια, το 1962 με το Νομοθετικό Διάταγμα 4234/1962. Τα προβλήματα διαδοχής στην εξουσία επανέφεραν στο πολιτικό και κοινωνικό προσκήνιο διχαστικές ιδεολογικές και προσωπικές διαμάχες που θύμιζαν διχαστικές γραμμές της Ελλάδας

του 1936 και εκείνης του 1946. Το ίδιο εξάλλου συνέβη και στην υπόλοιπη Ευρώπη και Αμερική. Είναι γνωστό για παράδειγμα ότι νομοθετήματα παρόμοιας και ανάλογης μορφής με το Ιδιώνυμο χρησιμοποιήθηκαν από όλη την Ευρώπη μετά το πρώτο παγκόσμιο πόλεμο με σκοπό να κατασταλούν κινήματα επαναστατικού χαρακτήρα. Το 1944, στο διάγγελμά του ο Γεώργιος Παπανδρέου αναφέρει πως «Η Εθνική Νέμεσις θα είναι αδυσώπητος» αλλά συμπληρώνει πως ελάχιστα μέλη των ταγμάτων ασφαλείας είναι ένοχοι και πως τα περιστατικά της προδοτικής συνεργασίας τους με τον εχθρό είναι ελάχιστα. Η συντακτική πράξη 1 «περί επιβολής ποινικών κυρώσεων κατά των συνεργασθέντων μετά του εχθρού» (Φ.Ε.Κ. 12/6 Νοεμβρίου 1944) κάθε άλλο παρά αμερόληπτα λειτούργησε (Παπαστράτης, 1999: 48-50). Στην παρούσα εργασία δε θα προβούμε σε κριτική για το αν ήταν δικαιολογημένος ο φόβος της κομμουνιστικής επικράτησης στην εξουσία ή της αριστερής ιδεολογίας στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Επίσης, δεν θα αναλυθούν οι κύριες θέσεις του ΚΚΕ από τη Συμφωνία της Βάρκιζας έως τη 12^η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του 1945, καθώς αυτό αποτελεί ένα ξεχωριστό κομμάτι μελέτης και έρευνας που δεν εμπίπτει άμεσα στους στόχους της παρούσας εργασίας. Το μόνο που θα μπορούσαμε να αναφέρουμε είναι ότι τα έκτακτα μέτρα στόχευσαν περισσότερο στο να νομιμοποιήσουν παρά να ρυθμίσουν την καταστολή και στο ότι «στηρίχθηκαν ιδεολογικά στην ύπαρξη εθνικού και εθνικιστικού στοιχείου και στην άμεση ή έμμεση επίκληση της προπολεμικής φιλελεύθερης συνταγματικής τάξης» (Αλιβιζάτος, 1984). Επιπλέον, από την πλευρά της η Αριστερά υιοθέτησε αρκετές εναλλακτικές μεθόδους και στρατηγικές, οι οποίες οδήγησαν πάρα πολύ συχνά σε συγκρούσεις στο εσωτερικό του ΚΚΕ, αλλά και ανάμεσα στα συνεργαζόμενα στο ΕΑΜ αριστερά κόμματα και σε πολιτικές προσωπικότητες της περιόδου.

Η νομοθεσία των εκτοπίσεων

Στην Ελλάδα των δεκαετιών 1930 και 1940, η συνεχώς αυξανόμενη πολιτική αστάθεια, οι επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική αλλά και οι έντονες διαμάχες των παραδοσιακών παρατάξεων σε μεγάλο βαθμό εμπόδισαν την ομαλή λειτουργία του πολιτικού συστήματος και την εδραίωση των δημοκρατικών θεσμών. Η αύξηση της ισχύος της κομμουνιστικής αριστεράς και η καταπολέμηση των εκάστοτε αντιφρονούντων λειτούργησε περισσότερο ως νόμιμη δικαιολογία παρά ως αιτία για την υιοθέτηση αυταρχικών μέτρων περιστολής των δημοκρατικών δικαιωμάτων. Ως

στόχος τέθηκε η διάδοση και η γενική αποδοχή των αξιών της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, και ειδικότερα της κρατούσας εθνικιστικής ιδεολογίας.

Προκειμένου να ορίσουμε την χρονολογική αφετηρία αλλά και να σκιαγραφήσουμε την πορεία της Αριστεράς και της αντίθετης ιδεολογίας κατά την δεκαετία 1940-1950, η μελέτη του Αλιβιζάτου (1984) μπορεί να μας προσφέρει μια ολοκληρωμένη οπτική. Συγκεκριμένα, με την αποχή της Αριστεράς από τις εκλογές του 1946 προκλήθηκε η θεσμική αντίδραση των κυβερνήσεων σε δύο στάδια. Μέχρι το 1947 χρησιμοποίησαν μέτρα που τιμωρούσαν τους συμμετέχοντες στην ανταρσία και όλους τους οπαδούς της Αριστεράς αν και το Κομμουνιστικό Κόμμα εξακολουθούσε να είναι ακόμη νόμιμο. Σημαντικότερο νομοθέτημα αποτελεί το περιώνυμο Ψήφισμα του Ιουνίου 1946 όπου οι δράσεις των αριστερών τιμωρούνταν με ποινικά και διοικητικά μέτρα. Στο δεύτερο στάδιο οι κυβερνήσεις της Αθήνας, με στόχο τον αποκλεισμό της Αριστεράς από την πολιτική και τη μακροχρόνια δίωξή της θέσπισαν τον αναγκαστικό νόμο 509 το 1947 με τον οποίο έθεταν το Κομμουνιστικό Κόμμα εκτός νόμου και τιμωρούσε τη κομμουνιστική δράση βάσει του προπολεμικού ιδιώνυμου με διοικητικές εκτοπίσεις και βαρύτατες ποινές. Εν τω μεταξύ, από την άνοιξη του 1946 έχει ξεκινήσει το λεγόμενο από την Αριστερά τότε «δεύτερο αντάρτικο», δηλαδή ο εμφύλιος πόλεμος.

Το 1947 άρχισαν να μεταφέρονται στη Μακρόνησο άντρες χωρίς την παραμικρή νομοθετική κάλυψη, αφού τα στρατόπεδα συγκέντρωσης που είχαν θεσμοθετηθεί κατά την μεταξική δικτατορία είχαν καταργηθεί επίσημα με νόμο που είχε εκδώσει η πρώτη κυβέρνηση Σοφούλη μετά τις εκλογές του 1946. Το καθεστώς της Μακρονήσου νομιμοποιήθηκε το 1949 ενώ ως τότε είχαν πραγματοποιηθεί πλήθος διώξεων που δε βασίζονταν σε καμία σχεδόν διάταξη των «έκτακτων μέτρων». Σε όλη τη χώρα λειτούργησαν 25 στρατοδικεία στα οποία τιμωρούσαν πρωτίστως τις προθέσεις και δευτερευόντως τις πράξεις των κατηγορουμένων. Οι ποινές επιβάλλονταν αναγκαστικά σε όσους δεν αποκήρυσσαν τις ιδέες τους και με συνοπτικές διαδικασίες εξέδιδαν το πόρισμα της εκτόπισης.

Επιπλέον, από την αρχή της εφαρμογής των έκτακτων μέτρων καθιερώθηκε η αρχή της συλλογικής ευθύνης. Αυτό σήμαινε πως οι διώξεις δεν σταματούσαν στον κατηγορούμενο, αλλά επεκτείνονταν και στους συγγενείς του, οι οποίοι αυτομάτως ονομάζονταν «επικίνδυνοι» ή «προληπτικά εκτοπισμένοι». Στο πλαίσιο της συλλογικής ευθύνης θεσμοθετήθηκε ο έλεγχος της νομιμοφροσύνης των δημοσίων υπαλλήλων με την έκδοση πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων απαραίτητων για

τους διορισμούς στο δημόσιο, την εισαγωγή σε πανεπιστήμια, την απόκτηση διαβατηρίου αλλά και άδειας οδηγού. Τέλος, αναφορικά με τα νομοθετήματα των «έκτακτων μέτρων», το 1950 προστέθηκε στον αναγκαστικό νόμο 509 η τιμωρία για τις περιπτώσεις κατασκοπείας, ο οποίος μετά το 1952 εφαρμόστηκε εξ' ολοκλήρου ενάντια στα μέλη του ΚΚΕ.

Καθώς όμως, η εργασία μας εξειδικεύεται στο πλαίσιο των εκτοπίσεων και των τόπων εξορίας, είναι σημαντικό να αναφερθεί λεπτομερέστερα το πλαίσιο σύστασης και τα χαρακτηριστικά των εκτοπίσεων. Οι εκτοπίσεις ήταν δύο ειδών: οι διοικητικές και οι δικαστικές. Ήδη το Μάιο του 1946 επανιδρύθηκαν οι Επιτροπές Ασφαλείας οι οποίες ήταν αρμόδιες για τις διοικητικές εκτοπίσεις. Με το Γ΄ Ψήφισμα δόθηκε η δυνατότητα στα δικαστήρια να αποφασίζουν εκτοπίσεις τριών τουλάχιστον μηνών και με τον Α.Ν. 509 να μετατρέπουν την ποινή της φυλάκισης σε εκτόπιση ίσης χρονικής διάρκειας. Εκτός από τις διοικητικές και δικαστικές διώξεις όμως, τελούνταν συλλήψεις και κρατήσεις πολιτών για αόριστο χρονικό διάστημα, χωρίς δίκη και κατά παράβαση των συνταγματικών διατάξεων. Μέχρι και τη μεταξική περίοδο, οι εκτοπίσεις θεωρούνταν ως ένας προσωρινός ατομικός παραγκωνισμός από τη πολιτική σκηνή ενώ την περίοδο του Εμφυλίου και μετεμφυλιακά, οι εκτοπίσεις αποτέλεσαν τη μαζική δίωξη της Αριστεράς. Ο Κούνδουρος παρατηρεί πως με το Ιδιώνυμο δεν απαγορευόταν το Κομμουνιστικό Κόμμα αλλά το να είναι οι πολίτες οπαδοί του ή το να έχουν γενικώς οι πολίτες «ύποπτη συμπεριφορά» (Κούνδουρος, 1978: 116).

Το Γ΄ Ψήφισμα του 1946 «περί έκτακτων μέτρων αφορώντων την δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν», ο αναγκαστικός νόμος 509 «περί μέτρων Ασφαλείας του κράτους, του πολιτεύματος, του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών» εμπλουτίστηκε με άρθρα που απαγόρευαν τη διάδοση των ιδεών, την ελευθερία του τύπου και τις συναθροίσεις «εν υπαίθρω ή εν κλειστά χώρω». Το ΚΚΕ, το ΕΑΜ απαγορεύονται καθώς και τα κόμματα, σωματεία ή οργανώσεις προσκείμενα σε αυτό. Συμπληρωματικά, όπως αναφέρει ο Κούνδουρος (1978), τον Ιούλιο του 1945 επανέρχεται ο αναγκαστικός νόμος 453 σύμφωνα με τον οποίο οι επιτροπές ασφαλείας ή ο Υπουργός Ασφαλείας ή ο Υπουργός Εσωτερικών επικηρύσσουν άτομα επικίνδυνα για τη δημόσια ασφάλεια. Αν και ο στρατιωτικός νόμος έληξε στις 11 Φεβρουαρίου του 1950, το νομικό πλαίσιο του εμφυλίου επικράτησε ως το 1962 και τα νομοθετήματα ως το 1975.

Οι πολιτικοί κρατούμενοι

Αρχικά, και σύμφωνα με τον Κούνδουρο (1978), ο όρος «πολιτικός κρατούμενος» δεν αναφέρεται σε κανένα χωρίο των επίσημων εγκληματολογικών στατιστικών, καθώς ο καθένας από αυτούς «είχε καταδικαστεί για εγκλήματα που δεν εντάσσονταν στα πολιτικά αδικήματα, αλλά στο ποινικό δίκαιο» (Κούνδουρος, 1978: 31). Καθώς υπήρχε νομοθετικό κενό για το προσδιορισμό του πολιτικού κρατουμένου, η κυβέρνηση το εκμεταλλεύτηκε αρνούμενη να χρησιμοποιεί την περίοδο του εμφυλίου τον συγκεκριμένο όρο στις διοικητικές και δικαστικές αποφάσεις. Παρόλα αυτά, οι πολιτικοί κρατούμενοι μπορούν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνονται οι φυλακισμένοι καταδικασμένοι βάσει των δικαστικών αποφάσεων, στη δεύτερη κατηγορία οι εκτοπισμένοι εξόριστοι βάσει των διοικητικών κυρίως αποφάσεων ενώ στην τρίτη κατηγορία, οι συλληφθέντες και υπόδικοι, οι οποίοι ούτε είχαν καταδικαστεί ούτε περίμεναν δίκη, αλλά κρατούνταν και ανακρίνονταν για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα.

Ως κομμουνιστές και κατ' επέκταση πολιτικοί εξόριστοι, λοιπόν, μπορούσαν να χαρακτηριστούν άντρες, γυναίκες, παιδιά, αριστεροί ή μη, δηλαδή, ακόμα και φιλελεύθεροι ή δημοκράτες αστοί. Η άσκηση τρομοκρατίας προεκτείνονταν στους ομοϊδεάτες, τους οικείους και σε όσους συνδέονταν με τους πολιτικούς εξόριστους. Για τον λόγο αυτό, συλλαμβάνονταν επίσης και οι υπογράψαντες τη δήλωση μετανοίας ή οι εκβιαζόμενοι να την υπογράψουν. Όπως αναφέρει η Βερβενιώτη, οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές, με βάση την αρχή της συλλογικής ευθύνης, μπορούσαν να εκτοπίζουν τους «επικίνδυνους», όσους είχαν δηλαδή άμεση ανάμειξη στις δράσεις της Αριστεράς αλλά και τους συγγενείς τους, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν ως «προληπτικοί» και εξορίζονταν, γιατί η οικογένειά τους είχε ενεργή εμπλοκή στον εμφύλιο από τη πλευρά της Αριστεράς (Βερβενιώτη, 2009: 81).

Η απόφαση εκτόπισης ενεργοποιούνταν από την άρνηση υπογραφής δήλωσης, ίσχυε για ένα χρόνο και ανανεωνόταν. Η απόφαση φυλάκισης στηριζόταν στη δράση ύποπτων -για τη δράση και τις ιδεολογικές πεποιθήσεις τους- πολιτών ενάντια στο καθεστώς. «Η νομική διαφορά έγκειτο στο ότι οι πολιτικοί κρατούμενοι στέλνονταν στη φυλακή έπειτα από δίκη ενώ οι πολιτικοί εξόριστοι έπειτα από διοικητική απόφαση. Επιπλέον, οι κρατούμενοι αντιμετώπιζαν διαφορετικής φύσης συνθήκες κράτησης στη φυλακή με αυτές της εξορίας» (Μπουρνάζος, 2000: 44).

Είναι γεγονός πως δεν υπάρχουν επίσημα στατιστικά αρχεία καταγραφής του ακριβούς αριθμού των πολιτικών κρατουμένων. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία (Κούνδουρος, 1978), στις αρχές του 1950 υπολογίζεται ότι υπήρχαν 2.877 καταδικασμένοι σε θάνατο, το 1952 υπήρχαν 10.569 κομματικά στελέχη επίσης καταδικασμένα σε θάνατο, ενώ τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου υπολογίζονται 5.053 ισόβια φυλακισμένοι αφού οι θανατικές ποινές μετατράπηκαν σε ισόβια. Οι απολύσεις ξεκίνησαν περίπου το 1953 με μείωση έως και 50% του εκτοπισμένου πληθυσμού αν και άλλες πηγές διαφοροποιούνται ως προς τους αριθμούς φυλακισμένων ως εξόριστων. Για παράδειγμα, ο Ερυθρός Σταυρός αναφέρει τον αριθμό των 30.000 εκτοπισμένων ήδη το 1948, ενώ η γαλλική εφημερίδα *Le Monde* αναφέρει ότι το 1949 υπήρχαν 20.921 εξόριστοι και ότι μέχρι και το 1950 οι φυλακές εξακολουθούσαν να είναι ασφυκτικά γεμάτες (Κούνδουρος, 1978: 140).

Η οργάνωση της φυλακής

Για να μπορέσουμε να αποδώσουμε την εικόνα της εξορίας κατά τη περίοδο που πραγματευόμαστε, οφείλουμε να την παρουσιάσουμε -έστω και σύντομα-, σε αντιδιαστολή με την εικόνα των φυλακών της Ελλάδας κατά την υπό εξέταση περίοδο. Το σημαντικότερο ζήτημα έγκειται στον τρόπο οργάνωσης της φυλακής.

Όπως αναφέρει ο Βόγλης (2004), «...οι περισσότερες ελληνικές φυλακές δεν διέθεταν κελιά αλλά θαλάμους, όπου οι βαρυποινίτες συμβίωναν με μικροαπατεώνες και ναρκομανείς». Οι μόνες φυλακές που θα λέγαμε ότι πληρούσαν τις βασικές προδιαγραφές ήταν αυτές του Αβέρωφ. Οι άλλες αποτελούνταν από θαλάμους όπου συνωστιζόταν πολύ μεγαλύτερος αριθμός κρατουμένων από το επιτρεπόμενο όριο, ενώ υπήρχαν σπασμένα τζάμια, καταστραμμένες στέγες που δεν προφύλασσαν τους κρατούμενους από τα καιρικά φαινόμενα, ελάχιστος φωτισμός ή εξαερισμός και ακατάλληλα προς χρήση αφοδευτήρια. Τα κτίρια δεν παρείχαν καμία στοιχειώδη ασφάλεια, καθώς η έλλειψη χώρου να στεγάσει τον ολοένα και αυξανόμενο καταδικασμένο πληθυσμό ανάγκασε την κυβέρνηση να επιτάξει πολλές κατοικίες, σχολεία, εγκαταλειμμένες αποθήκες και στρατόπεδα για να μετατραπούν σε φυλακές. Συμπληρωματικά, οι ακατάλληλοι χώροι ήταν εστία μεγάλης νοσηρότητας με αποτέλεσμα να υπάρχουν και πολλοί θάνατοι εντός της φυλακής από φυματίωση, ελονοσία και πνευμονικά οιδήματα. Η διατροφή των κρατουμένων δεν πληρούσε τις στοιχειώδεις προδιαγραφές και η μόνη τους ελπίδα για τη βελτίωση της σίτισής τους

ήταν η παραλαβή δεμάτων από τους συγγενείς τους στα επισκεπτήρια. Από την άλλη μεριά, ο Βόγλης περιγράφει τη φυλακή επί της οδού Ζολιώτη στην Αθήνα, η οποία δεν είχε τις ίδιες δυσμενείς συνθήκες, αλλά προσέφερε ραδιοφωνικές συσκευές και ηλεκτρικές θερμάστρες, με τη διαφορά ότι οι κρατούμενοί της ήταν συνεργάτες των Γερμανών και μέλη των δωσίλογων κυβερνήσεων (Βόγλης, 2004: 147-151).

Στο αποκορύφωμα του Εμφυλίου πολέμου (1947-1949) οι συνθήκες στις φυλακές επιδεινώθηκαν καθώς λειτούργησε ένα αυστηρότερο καθεστώς πειθαρχίας. Η διατροφή, η υγιεινή και η εργασία μετατράπηκαν σε πεδία τιμωρίας ενώ επιβλήθηκε μια νέα σειρά απαγορεύσεων, όπως αυτή της διακίνησης του Τύπου, της κατοχής χρημάτων και βιβλίων, της χρήσης του ηλεκτρικού φωτός, των μαθημάτων για τους αναλφάβητους και των δραστηριοτήτων ψυχαγωγίας. Στο αποκορύφωμα του εμφυλίου πολέμου 1947-1949 απαγορεύτηκαν τα επισκεπτήρια, η χορήγηση φαρμάκων, η παραλαβή δεμάτων και τροφίμων, αλλά και ο προαυλισμός των κρατουμένων. Κάτι τέτοιο, όμως, άρχισε να γεννά νέους δεσμούς αλληλεγγύης ανάμεσα στους κρατούμενους, και τα αποτελέσματά της θα φαίνονταν στη πορεία της κράτησής τους.

Τέλος, οφείλω να αναφέρω ότι σε πολλές περιπτώσεις η οικογένεια δεν αποκήρυξε αλλά εντάχθηκε και αυτή στο πλαίσιο καταδίωξης του μέλους της οικογένειας που φυλακίστηκε ως κομμουνιστής ή κομμουνίστρια. Υπήρξαν περιπτώσεις που τα υπόλοιπα μέλη αναμείχθηκαν ενεργά στην αριστερή δραστηριότητα είτε για να τιμήσουν το φυλακισμένο μέλος, είτε θέλοντας να εκδικηθούν την άδικη κράτησή του, είτε επειδή τους το ζήτησε άμεσα ή έμμεσα το ίδιο το φυλακισμένο μέλος. Οι οικογένειες των συλληφθέντων έδιναν όλη τους την περιουσία προκειμένου να στείλουν δέματα, λεφτά, αλληλογραφία στους φυλακισμένους τους ή προκειμένου να τους επισκεφτούν ακόμη και στα πιο απόμακρα μέρη φυλακών και στρατοπέδων. Πολλές επίσης ήταν οι περιπτώσεις όπου η οικογένεια στιγματίστηκε ως αριστερή και κατ' επέκταση «επικίνδυνη» για τη κοινωνία για πολλά χρόνια, και τα μέλη της στερήθηκαν ακόμη και των βασικών πολιτικών ή κοινωνικών δικαιωμάτων. Στη χειρότερη των περιπτώσεων συλλαμβάνονταν, φυλακίζονταν ή εξορίζονταν και τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, χωρίς αποδείξιμη κατηγορία συννεοχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε ο μεγάλος αριθμός εξόριστων «προληπτικά κρατουμένων» ή ανταρτομανάδων, για τις/τους οποίες/οποίους η σωτήρια λύση ήταν ή η υπογραφή δήλωσης μετανοίας ή η απόλυσή τους λόγω του θανάτου του μέλους που βρισκόταν αντάρτης στο βουνό.

Η οργάνωση των στρατοπέδων και της εξορίας

Τα στρατόπεδα στην Ελλάδα λειτούργησαν για τον ίδιο σκοπό που χρησιμοποιήθηκαν και στην υπόλοιπη Ευρώπη ήδη από το τέλος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Όπως διαβάζουμε και στον Βόγλη, τα στρατόπεδα χωρίζονταν με βάση το κριτήριο κράτησης ή διαφώτισης. Στην πρώτη περίπτωση κρατούνταν αιχμάλωτοι ή θύματα πολέμου ενώ στη δεύτερη περίπτωση, η ίδρυση των στρατοπέδων σκόπευε στην ιδεολογική μεταστροφή των κρατουμένων άλλων εθνοτήτων. Στην ελληνική περίπτωση, η διαφοροποίηση έγκειτο στην ιδεολογική μεταστροφή των ίδιων των Ελλήνων πολιτών ασκώντας τους βία τα όργανα του ελληνικού κράτους (Βόγλης, 2004: 152). Τα κύρια στρατόπεδα εξορίας κατά την υπό εξέταση περίοδο στην Ελλάδα ήταν η Μακρόνησος, η Γυάρος, το Τρίκερι και η Χίος. Το στρατόπεδο της Μακρονήσου ήταν στρατόπεδο αναμόρφωσης ή διαφώτισης - όπως το ανέφεραν-, ενώ τα υπόλοιπα ήταν στρατόπεδα κράτησης ή και προετοιμασίας με τελικό προορισμό τη Μακρόνησο.

Ειδικότερα, τα γυναικεία στρατόπεδα δημιουργήθηκαν το 1948 αφού ως τότε άντρες και γυναίκες εξορίζονταν από κοινού. Στις 8 Μαρτίου του 1948 οι γυναίκες μαζί με τα παιδιά απομονώθηκαν και διαχωρίστηκαν από τους άντρες στο στρατόπεδο της Χίου. Η εκτόπισή τους γινόταν με απόφαση των Επιτροπών Ασφαλείας και όχι των δικαστηρίων, ενώ η δικαιοδοσία του στρατοπέδου ανήκε στην Ανώτερη Διοίκηση της Χωροφυλακής των νησιών του Αιγαίου.

Όλοι οι τόποι εξορίας διοικούνταν από το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης και η μετατροπή τους σε στρατόπεδα πειθαρχημένης διαβίωσης έγινε με την εφαρμογή του Αναγκαστικού Νόμου της 31^{ης} Δεκεμβρίου του 1947. Η διοίκηση αποτελούνταν από αξιωματικούς της χωροφυλακής και από τη μεριά τους οι εξόριστοι εκπροσωπούσαν στις αρχές από τις Ομάδες Συμβίωσης Πολιτικών Εξόριστων (ΟΣΠΕ) για την επίλυση των καθημερινών τους προβλημάτων. Οι συγκεκριμένες ομάδες, εκτός από την εκπροσώπηση, συγκροτήθηκαν επίσης για την αυτοοργάνωση των πολιτικών κρατουμένων σύμφωνα με τις πολιτικές και κομματικές επιταγές, για την οργάνωση της καθημερινότητας, των εργασιών, των εργαστηρίων και των μαθημάτων των συνεξόριστων.

Όπως αναφέρει η Βερβενιώτη (2009, 81), το 1947 η τροφοδοσία των εκτοπισμένων ανατέθηκε στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό από το Υπουργείο Πρόνοιας και το συνολικό επίδομα που δινόταν από το κράτος δεν ξεπερνούσε τις

3.000 δραχμές την ημέρα, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται τα μεταφορικά έξοδα των εκτοπισμένων. Ο ρουχισμός, ο εξοπλισμός και η συμπληρωματική διατροφή των εξόριστων ανήκε στη προσωπική τους ευχέρεια ή σε εκείνη των οικογενειών τους. Εάν οι τελευταίες δεν ήταν από την ύπαιθρο, ώστε να έχουν καεί τα σπίτια ή οι περιουσίες τους, απολάμβαναν μεγαλύτερης οικονομικής ευρωστίας.

Σε αυτό το σημείο ας αναφερθεί ότι ο ρόλος του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού (στο εξής ΔΕΣ) θεωρήθηκε άλλοτε καταλυτικός και άλλοτε συμπληρωματικός προς τις ανάγκες των εκτοπισμένων. Πιο συγκεκριμένα, στη διάρκεια της Κατοχής και έως το Μάρτιο του 1945, ο ΔΕΣ συνεισέφερε στον επισιτισμό του ελληνικού λαού ενώ από το Μάιο του 1947, σε συμφωνία με την κυβέρνηση της Αθήνας, ανέλαβε να μεταφέρει «βοήθεια» στους κρατούμενους του ελληνικού εμφυλίου πολέμου. Το 1948 επιφορτίστηκε από τον ΟΗΕ να κάνει τις απαραίτητες ενέργειες, ώστε να επιστρέψουν στην Ελλάδα τα παιδιά που είχαν μετακινηθεί στις πρώην Λαϊκές Δημοκρατίες και τη Σοβιετική Ένωση (Βερβενιώτη, 2009: 12). Σε κάθε περίπτωση, οι άνδρες και γυναίκες πολιτικοί κρατούμενοι εξαρτιόνταν από τις οικογένειες, τις ανθρωπιστικές οργανώσεις και την κυβέρνηση για τα είδη πρώτης ανάγκης, τα χρηματικά εμβάσματα, τα φάρμακα, τις ιατρικές εξετάσεις και την ένδυσή τους.

Η ζωή στην εξορία ήταν πιο ελεύθερη από τη ζωή της φυλακής. Όπως διαβάζουμε χαρακτηριστικά στην αυτοβιογραφία της Μανωλκίδου, «Αυτό που ήξερα ήταν ότι στο Τρίκερι, παρ' όλη τη σκληρή ζωή, ήμουνα λεύτερη να περπατήσω σ' ένα μικρό κομμάτι του νησιού. Να βλέπω τον ουρανό και τη θάλασσα. Να βραχώ απ' τη βροχή ή να καώ απ' τον ήλιο. Ενώ στη φυλακή...» (Μανωλκίδου, 1997: 88). Παρόλα αυτά, το γεγονός ότι η εξορία αποτελούσε μια φθηνή μέθοδο εγκλεισμού αλλά και πειθάρχησης με ένα έτοιμο νομικό πλαίσιο δανεισμένο από προπολεμικές πρακτικές δεν ώθησε την κυβέρνηση να ετοιμάσει ανάλογες κτιριακές υποδομές και οργανωμένες αποστολές στα ξερονήσια. Οι καιρικές συνθήκες, οι αρρώστιες και η κακή οργάνωση αναφορικά με τη σίτιση, την υδροδότηση και τον εξοπλισμό σε κάθε τόπο εξορίας έκαναν τις συνθήκες διαβίωσης των εκτοπισμένων όλο και πιο δυσμενείς. Οι πολιτικοί κρατούμενοι ζητούσαν επανειλημμένα «την απόλυση των ηλικιωμένων, των ασθενών και των γυναικών πολιτικών εξόριστων σε κάθε τους υπόμνημα. Μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, το αίτημά τους ήταν η γενική αμνηστία, η απόλυση όλων των πολιτικών εξόριστων χωρίς όρους» (Βόγλης, 2004: 147). Σε κάθε περίπτωση, τα αιτήματα αυτά δε βρήκαν αντίκρισμα παρά μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις και πολλά χρόνια μετά τη λήξη του εμφυλίου.

Αναφορικά με την εσωτερική οργάνωση, όπως αναφέρεται και στο συλλογικό τόμο *Τόποι εξορίας ένα σημερινό βλέμμα* (2009), οι πολιτικοί εξόριστοι παρά τις απαγορεύσεις των αρμόδιων αρχών δραστηριοποιήθηκαν ως ενεργά υποκείμενα σε κάθε τόπο εξορίας με ποικίλους τρόπους. Οργάνωσαν την καλλιέργεια λαχανικών, την καθαριότητα, την επιδιόρθωση ρούχων και υποδημάτων, μαγειρεία, κουρεία, εργαστήρια, καθώς και μορφωτικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες, όπως θεατρικές και αθλητικές ομάδες, χορωδίες κ.ά. Προσπάθησαν με πολλούς τρόπους να κρατήσουν ανοικτή την επικοινωνία με τον έξω κόσμο, κάτι που αποτελούσε ζωτική ανάγκη για ιδεολογικούς, ψυχολογικούς και πρακτικούς λόγους. Ζητούμενη ήταν η απρόσκοπτη παραλαβή αλληλογραφίας και εμβασμάτων, η αποστολή δημοσιευμάτων στο εξωτερικό και την Ελλάδα, η διενέργεια διαβημάτων προς τις ελληνικές αρχές, ενώ για την υποστήριξη των παραπάνω και άλλων αναγκών και αιτημάτων των κρατούμενων και εξόριστων είχαν συγκροτηθεί οργανώσεις, όπως η Πανελλήνια Ένωση Οικογενειών Πολιτικών Εξόριστων και Φυλακισμένων (ΠΕΟΠΕΦ).

Κατά την περίοδο κράτησης σε μια φυλακή ή σε ένα τόπο εξορίας, παύει να υφίσταται η έννοια του χρόνου και του χώρου. «Οι κρατούμενοι κατανέμονται στο χώρο της φυλακής, στις αγγαρείες, στο νοσοκομείο, στην απομόνωση, στους θαλάμους. Δεν αλλάζουν οι χώροι της φυλακής, αλλά οι κρατούμενοι που κινούνται σε αυτούς» (Βόγλης, 2009: 55). Η καθημερινότητά τους αποκτούσε υπόσταση μέσω των γεγονότων που εναλλάσσονταν και αυτά δεν ήταν άλλα από τις μεταγωγές, τις εισαγωγές στα νοσοκομεία, τα επισκεπτήρια, την οργάνωση μαθημάτων, την ανάληψη πρωτοβουλιών για τη σίτιση, την έκδοση εφημερίδων, τη διανομή αλληλογραφίας, τις γιορτές που οργάνωναν αλλά και τη συλλογική τους οργάνωση με γνώμονα τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους. Αναφορικά με το τελευταίο, οι κρατούμενοι προσπαθούσαν να δημιουργούν δίκτυα επικοινωνίας με τον έξω κόσμο μέσω της αποστολής υπομνημάτων, διαμαρτυρούμενοι για τα προβλήματά τους. Πολλές φορές δε, υιοθετούσαν και πιο ριζοσπαστικές πρακτικές όπως ήταν οι απεργίες πείνας με σκοπό να πετύχουν την ικανοποίηση των αιτημάτων τους. Αυτές οι πρακτικές, άλλοτε βρήκαν αντίκρισμα ενώ άλλοτε κατέληξαν να επιβαρύνουν ακόμη περισσότερο τη δεινή θέση των κρατούμενων με μια νέα σειρά βασανισμών και τιμωρίας.

Οι πρακτικές των αρχών

Όπως έχει προαναφερθεί, ο κύριος λόγος εκτόπισης ήταν η μη υπογραφή της δήλωσης μετανοίας, για τη συμμετοχή του συλληφθέντος στην ΕΑΜική αντίσταση και την αποκήρυξη του ΚΚΕ. Με αυτό τον τρόπο οι αντιφρονούντες υποτάσσονταν στο καθεστώς, ενώ εξευτελιζόταν ηθικά και αποδυναμώνονταν η κοινότητα των πολιτικών κρατουμένων στους τόπους κράτησης. Οι πολιτικοί κρατούμενοι το θεωρούσαν ως μια προδοσία στα πολιτικά τους ιδεώδη αλλά και απάρνηση του αίματος των αδερφών, συγγενών και παιδιών τους. Οι δηλώσεις μετανοίας αποδομούσαν την προσωπικότητα του κρατουμένου εκμηδενίζοντάς την πολιτικά και κοινωνικά. Μετά την έγγραφη δήλωση της μεταμέλειάς τους, η δήλωση δημοσιοποιούνταν στον Τύπο και ο «αναμορφωμένος» υπέγραφε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα συμπληρωματικές επιστολές, υπομνήματα, καταθέσεις ενώ αποκλειόταν τις περισσότερες φορές από το κόμμα και τις συλλογικότητες των πολιτικών κρατουμένων. Οι δε «παραπλανημένοι» που μεταμορφώθηκαν σε «νομοταγείς πολίτες» εντάσσονταν στους προπαγανδιστικούς μηχανισμούς του κράτους και γίνονταν μέλη στις ομάδες αναμόρφωσης των πολιτικών κρατουμένων (Βόγλης, 2004).

Η δήλωση μετανοίας αποτελούσε για τους πολιτικούς κρατούμενους το θρυμματισμό της υποκειμενικότητάς τους, την αποκήρυξη του παρελθόντος τους και των συντρόφων τους. Αξιοσημείωτο δε είναι το γεγονός ότι «πολλοί "ανανήψαντες" που ενσωματώθηκαν στον αναμορφωτικό μηχανισμό ξεπέρασαν σε βαναυσότητα ακόμη και το κανονικό προσωπικό» (Βόγλης, 2004: 119), ενώ άλλοι κατέληξαν να γίνουν ένθερμοι αντικομμουνιστές. Παρόλα αυτά, μια εξίσου πολύ μεγάλη μερίδα «ανανηψάντων» μετά το τέλος ή και κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου είτε ανέβηκαν ξανά στο βουνό είτε ενσωματώθηκαν σε ποικίλα δίκτυα με σκοπό να βοηθήσουν το κόμμα, τους διωγμένους ή διωκόμενους πολίτες. Άλλοι πάλι, ανακάλεσαν τη μετάνοιά τους δημοσιοποιώντας το και στο Τύπο και αναφέροντας πως υπέγραψαν λόγω των ψυχολογικών και σωματικών βασανιστηρίων που υπέστησαν.

Εάν η υπογραφή της δήλωσης εντάσσεται στο πλαίσιο της ψυχολογικής βίας που ασκήθηκε εναντίον των πολιτικών κρατουμένων, ωστόσο δε μπορεί να επισκιάσει την άσκηση έμμεσης ή άμεσης σωματικής βίας. Καθ' όλη την περίοδο διωγμού και κράτησης των υπόπτων πολιτών, η συνηθέστερη ταλαιπωρία τους ήταν η μεταφορά τους από τη μια φυλακή στην άλλη, από τα στρατοδικεία έως τις Επιτροπές

Ασφαλείας και από τον έναν τόπο εξορίας στον άλλον. Οι συνεχείς μεταγωγές είχαν ως στόχο τους να εκμηδενίσουν την προσωπικότητα και την προσωπική βούληση των κρατουμένων, αφού με τον τρόπο αυτό έχαναν τον έλεγχο της ζωής τους ενώ η διεύθυνση των φυλακών ισχυροποιούσε επιτυχώς την εξουσία της εις βάρος του. Επιπλέον, με τις μεταγωγές αποδυναμώνονταν συνεχώς οι συλλογικότητες που δημιουργούνταν εντός της εκάστοτε φυλακής ή τόπου εξορίας (Βόγλης, 2004).

Εκτός όμως από την ταλαιπωρία των μεταγωγών και την ψυχολογική πίεση, η άσκηση σωματικής βίας ήταν εξίσου συχνή στις φυλακές αλλά και σχεδόν σε όλους τους τόπους εξορίας, άλλοτε σε μικρότερο και άλλοτε σε μεγαλύτερο βαθμό. Οι πρακτικές ήταν ποικίλες. Αρχικά, δοκίμαζαν τους κρατούμενους με συνεχείς ανακρίσεις και τον περιορισμό τους στην απομόνωση για αόριστο χρονικό διάστημα. Εκεί ο κρατούμενος αντιμετώπιζε τον ίδιο του τον εαυτό και τις συνέπειες των επιλογών του. Ήταν η στιγμή της προσωπικής του πάλης με τον ίδιο του τον εαυτό ώστε να μη φτάσει στην τρέλα αλλά και στο να μην εγκαταλείψει τα πιστεύω και τις θυσίες του για αυτά. Η απομόνωση εφαρμόστηκε κυρίως στις φυλακές αλλά και στο στρατόπεδο της Μακρονήσου και της Γυάρου όπως επίσης και στα άλλα στρατόπεδα σε ηπιότερο βαθμό. Σε κάθε περίπτωση ο κρατούμενος στερούνταν, εκτός από το φαγητό και το νερό, την επικοινωνία με άλλους ανθρώπους. Γι' αυτό και το σημαντικότερο ήταν η απασχόληση του μυαλού και του σώματός του με οτιδήποτε ώστε να μη χάσει την αίσθηση του χώρου, του χρόνου αλλά και της ίδιας της ύπαρξής του.

Μετά ή πριν την απομόνωση, ο κρατούμενος μπορούσε να υποστεί την έμπρακτη βία με την πρόκληση του σωματικού πόνου. Οι πρακτικές και οι μέθοδοι που εφαρμόστηκαν δεν είχαν σαφές περιεχόμενο, καθώς ο κάθε βασανιστής μπορούσε αυτοβούλως να μεταχειριστεί τον βασανιζόμενο όπως ήθελε αρκεί να τον έφτανε στο σημείο να υποφέρει και να εξευτελίζεται. Αρχικά, ο βασανιστής εκφόβιζε είτε ατομικά είτε συλλογικά τους κρατουμένους με την απειλή του βασανισμού ώστε να τους λυγίσει το ηθικό. Έπειτα, οι βασανιστές έκαναν ξαφνικές εφόδους και άρπαζαν όποιον κρατούμενο ήθελαν κυρίως τη νύχτα, όταν ο κάθε κρατούμενος είχε την ευκαιρία να ηρεμίσει και να ανακτήσει τις δυνάμεις του από την ταλαιπωρία των προηγούμενων βασανιστηρίων (Βόγλης, 2004).

Οι αρχές είχαν ειδικά διαμορφωμένους χώρους βασανιστηρίων, οι οποίοι ήταν συνήθως απομονωμένοι από τα σημεία κράτησης και οι υποδομές τους προκαλούσαν από μόνες τους φόβο στον κρατούμενο. Στη συνέχεια ακολουθούσε η άσκηση βίας σε

όλα τα μέρη του σώματος τα οποία παρήγαγαν το δικό τους πόνο: «οι βασανιστές έβγαζαν τα νύχια του κρατουμένου ή έχωναν καρφίτσες κάτω από τα νύχια ή χτυπούσαν με σφυρί τις κλειδώσεις των ποδιών, έστριβαν με βία τα γεννητικά όργανα, έκαιγαν με τσιγάρα τα στήθη, μαστίγωναν τη πλάτη, γρονθοκοπούσαν ή κλοτσούσαν το κεφάλι» (Βόγλης, 2004: 201). Μια άλλη βάνανυση πρακτική ήταν η φάλαγγα που οι κρατούμενοι περιγράφουν συχνά πως ήταν από τις πιο τρομακτικές εμπειρίες βασανισμού. Σκοπός των βασανιστηρίων δεν ήταν τόσο η απόσπαση κάποιας σημαντικής πληροφορίας όσο η φυσική εξόντωση του βασανιζόμενου, οι επιπτώσεις στην υγεία του αλλά και ο εξευτελισμός του. Σε κάθε περίπτωση βέβαια, οι κρατούμενοι από την πλευρά τους, δεν έπρεπε να μαρτυρήσουν καμία σημαντική πληροφορία, κάτι που ήταν πολύ πιο επιτακτικό για τα μέλη ή τα ηγετικά στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος.

Η πρόκληση βογγητών αλλά και κλάματος υποδείκνυε την ταπείνωση του βασανιζόμενου και την υπεροχή του βασανιστή. Ο βασανισμός τελείωνε όταν ο κρατούμενος έπεφτε λιπόθυμος και μουδιασμένος στο πάτωμα. Αν και δεν έχουν σημειωθεί πολλά κρούσματα θανάτων την ώρα των βασανισμών, ωστόσο υπήρξαν περιπτώσεις που πολλοί δεν άντεξαν. Μετά το τέλος των βασανιστηρίων, ο κρατούμενος έβγαινε παραμορφωμένος από τα χτυπήματα, γεμάτος πληγές, αίματα και τσακισμένο ηθικό. Αρκετοί μάλιστα, αυτοκτόνησαν για να γλιτώσουν μια νέα σειρά σωματικής και ψυχολογικής βίας ενώ άλλοι έκαναν απόπειρες με σκοπό να μεταφερθούν σε κάποιο νοσοκομείο και να απαλλαγούν για λίγο καιρό από αυτόν τον εφιάλτη.

Στις γυναίκες, συνήθης πρακτική ψυχολογικής και σωματικής βίας ήταν ο εκφοβισμός για σεξουαλική παρενόχληση και διαπόμπευση ή η ίδια η πράξη του βιασμού και συνεπώς η καταρράκωση της αξιοπρέπειάς τους. Πολλές έχουν μαρτυρήσει ότι προσπαθούσαν ακόμη και την ώρα του ξυλοδαρμού τους να μην είναι προκλητικές και ξυπνήσουν κάποια αρρωστημένη φαντασίωση των βασανιστών τους. Όσον αφορά τις πρακτικές βίας των αντρών, αυτές, επικεντρώνονταν κυρίως στην άμεση σωματική βία, τις εικονικές εκτελέσεις, τις αγγαρείες ή τις άμεσες εκτελέσεις στα μάτια των συγκρατουμένων τους (Βόγλης, 2004).

Τέλος, μια ακόμη μορφή βίας αποτελούσαν οι απειλές των εκτελέσεων, οι οποίες ενίοτε πραγματοποιούνταν. Πολλές ήταν οι φορές που άρπαζαν αιφνιδιαστικά μια ομάδα κρατουμένων για να την οδηγήσουν στον τόπο των εκτελέσεων. Εκεί, οι αρχές είτε πραγματοποιούσαν εικονικές εκτελέσεις με σκοπό τον εκφοβισμό και την

καταρράκωση του ηθικού των κρατουμένων ή έφταναν στο σημείο να εκτελούν πραγματικά κρατουμένους με συνοπτικές διαδικασίες και ασαφείς κατηγορίες κάθε φορά. Εάν οι κρατούμενοι δεν έφταναν τελικά στο θάνατο, αποκτούσαν συνήθως αναπηρίες, ψυχολογικά προβλήματα και εμμονές που τους ακολούθησαν στο υπόλοιπο της ζωής τους, ακόμη και μετά το τέλος της φυλάκισης ή της εξορίας τους (Βόγλης, 2004).

Έχοντας δώσει, λοιπόν, μια γενική εικόνα των τόπων εξορίας, των φυλακών και των στρατοπέδων της περιόδου που εξετάζουμε, θα προχωρήσουμε στη συζήτηση της εμπειρίας της εξορίας των γυναικών, την οποία εξετάζουμε στη παρούσα έρευνα. Το Τρίκερι, αποτέλεσε το δεύτερο σταθμό για τις γυναίκες εξόριστες, καθώς ο πρώτος θεωρείται το στρατόπεδο της Χίου. Στην ενότητα που ακολουθεί θα αναλύσουμε το «μαρτυρικό τρίγωνο»³ Χίος-Τρίκερι-Μακρόνησος- Τρίκερι που ακολούθησαν οι περισσότερες γυναίκες αλλά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτής της εμπειρίας τους. Επιπλέον, θα αναδείξουμε τις ιδιαιτερότητες που έχει το νησί αλλά και την σύνθεση στο εσωτερικό της ομάδας των γυναικών. Τέλος θα αποδοθεί ο ιδιαίτερος ρόλος των παιδιών και οι πρακτικές των αρχών απέναντι σε αυτά όπως ήταν το γνωστό ως «παιδομάζωμα», δηλαδή η απομάκρυνση των παιδιών από τις μητέρες τους και η αποστολή τους σε ορφανοτροφεία, στο πλαίσιο άσκησης ψυχολογικής βίας στις γυναίκες.

«Η συλλογική δράση των γυναικών: από το φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου στην Κατοχή και την Αντίσταση»

Η θέση των γυναικών ιστορικά και οι επιρροές της συμμετοχής τους στη δημιουργία μιας νέας κοινωνικής ταυτότητας

Ήδη από το Μεσοπόλεμο, το θέμα «της θέσης των γυναικών» στην ελληνική κοινωνία είχε αποκτήσει διαστάσεις κοινωνικού ζητήματος. Ιστορικά, η ελληνική κοινωνία ήταν πατριαρχική και σε όλες τις εκφάνσεις της πατερναλιστική αναφορικά με την αντιμετώπισή της προς τις γυναίκες. Ο «γυναικείος προορισμός» ήταν άρρηκτα συνδεδεμένος με την θεωρία της «φυσικής κατωτερότητας» των γυναικών. Η θεωρία της «γυναικείας φύσης» δηλώνει τη ριζικά «διαφορετική» φύση των γυναικών σε σχέση προς τους άνδρες, θεωρία που τονίζει την *ασύμμετρη συμπληρωματικότητα* των δυο φύλων και επαναπροσδιορίζει την αντίθεση

³ Τη φράση τη δανείζομαι από το τίτλο του βιβλίου της Ουρανίας Στάβερη: (Στάβερη, 2006).

άνδρας/δημόσιο και γυναίκα/ιδιωτικό με όρους βιολογικού ντετερμινισμού. Πρόκειται για αυτό που η Αβδελά περιγράφει ως «ισότητα στη διαφορά» (Αβδελά, 2002), η οποία ωστόσο εμπεριέχει μια συμβολική ιεράρχηση των δυο σφαιρών και συνακόλουθα των «ανδρικών» και «γυναικείων» δραστηριοτήτων σε βάρος των τελευταίων, ιδιαίτερα όταν τονίζεται η *διαφορά* έναντι της ισότητας και της κοινής και *οικουμενικής* ανθρώπινης υπόστασης. Έτσι υποδηλώνεται όχι η εκ προοιμίου φυσική/ανθρωπολογική κατωτερότητα των γυναικών, δηλαδή, ότι *ως είδος* οι γυναίκες είναι κατώτερες από τους άνδρες, σύμφωνα με την προνεωτερική αντίληψη του φύλου, αλλά η *συμβολική κατωτερότητα της οικιακής «σφαίρας» και των γυναικείων αρετών και δραστηριοτήτων* έναντι της δημόσιας «σφαίρας» και των υποτιθέμενων «αρσενικών» ιδιοτήτων και δραστηριοτήτων.

Οι αμφιλεγόμενες «φυσικές δυνατότητες» του θηλυκού γένους καθώς και η αμφισβήτηση της ισότητάς τους με το άλλο φύλο αποτελούσε μια πάγια, μακροχρόνια αντίληψη διάκρισης και υποβάθμισης των γυναικών. Οι γυναίκες, όντας μια ομάδα της κοινωνίας με ελάχιστα ή σε αρκετές περιπτώσεις ανύπαρκτα κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα, ήταν οι πρώτες που βίωσαν τις συνέπειες των ιστορικών αλλαγών ως προς την ανάγκη επαναδιαπραγμάτευσης του ρόλου και των διεκδικήσεών τους στην νέα τάξη πραγμάτων που ήταν πλέον σε εξέλιξη. Οι αλλαγές στον γυναικείο πληθυσμό αλλά και το νέο περιεχόμενο διεκδικήσεων ξεκίνησε από τις ίδιες τις γυναίκες με βασικό θέμα να αποτελεί η επανασημασιοδότηση αυτού του «γυναικείου προορισμού», τα όρια των πεδίων δράσης τους και την εισχώρησή τους στον δημόσιο χώρο και στην ίδια την πολιτική.

Οι αλλαγές στο περιεχόμενο του λόγου και της δράσης στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα θα εμφανιστούν ως απόρροια των μετασχηματισμών της ελληνικής κοινωνίας και θα εκπροσωπηθούν πρωτίστως από τις μορφωμένες ή τις εργαζόμενες γυναίκες. Εξάλλου, το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών είχε ήδη προβληθεί από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ως κυρίαρχο ζήτημα αλλά με διαφορετικό νόημα και περιεχόμενο. Η πρόσβαση των γυναικών στη γνώση απασχολούσε την ελληνική πραγματικότητα καθώς προέκυπτε ως σκοπός των γυναικών, «ως καθήκον και απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματικότερη εκπλήρωση του προορισμού τους» (Αβδελά, 2002: 339). Με άλλα λόγια, η μόρφωση των γυναικών θα αποσκοπούσε στην σωστή προσήλωση της γυναίκας στον οίκο και την μητρότητα.

Από την άλλη πλευρά, από τη δεκαετία του 1910 και εξής, ο πόλεμος, η οικονομική δυσχέρεια, η πείνα και οι νέες ανάγκες θα λειτουργήσουν ως ευκαιρία

δημιουργίας μιας νέας ταυτότητας των υποκειμένων. Οι συστηματικές κρατικές πολιτικές μετά το μεταναστευτικό κύμα και τους πολέμους, θα συμβάλουν στην δημιουργία των συνθηκών για κοινωνική κινητικότητα. Οι γυναίκες, όντας στο μεγαλύτερο μέρος τους απασχολούμενες στην αγροτική ζωή, ξεκίνησαν να αναζητούν μεροκάματο στις βιομηχανίες των κοντινών αστικών κέντρων, να πηγαίνουν ως υπηρέτριες στις πόλεις και να απομακρύνονται από το σπίτι τους με σκοπό την αύξηση του οικογενειακού εισοδήματος. Η σημαντικότερη όμως έκφανση αυτού του φαινομένου ήταν η νέα αντιμετώπιση της γυναίκας ως άτομο, το οποίο γινόταν απαραίτητο όχι μόνο στην διατήρηση του σπιτιού, αλλά και στην ενίσχυση των αναγκών του σπιτιού εκτός των ορίων αυτού.

Ο Μεσοπόλεμος και το φεμινιστικό κίνημα

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε την πορεία διαμόρφωσης της νέας στάσης ορισμένων κατηγοριών γυναικών απέναντι στα γεγονότα της Κατοχής και του εμφυλίου πολέμου, θεώρησα σκόπιμο να γίνει μια ιστορική αναδρομή στα γεγονότα και τους φορείς που προκάλεσαν και ενίσχυσαν την ανάγκη ανάληψης αυτής της νέας στάσης.

Σε όλο τον 19^ο αιώνα, η κοινωνική ταυτότητα των γυναικών ήταν ακόμα σε πλήρη συνάρτηση με την πολιτική τους ταυτότητα η οποία ήταν αποτυπωμένη μόνο σε θεωρητικό επίπεδο ενώ σε πρακτικό επίπεδο, δεν σήμαινε τίποτα περισσότερο από τον «αυτονόητο» αποκλεισμό τους από την ιδιότητα του πολίτη.

«οι γυναίκες δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, δεν περιλαμβάνονταν στην λεγόμενη «καθολική ψήφο» που καθιέρωνε το Σύνταγμα του 1864 και η οποία ήταν στην πραγματικότητα ανδρική ενήλικη ψήφος. Ο αποκλεισμός αυτός βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την κατάσταση των αστικών τους δικαιωμάτων, η οποία καθοριζόταν από ένα ρευστό σώμα νόμων...» (Αβδελά, 2002: 340).

Αν και η είσοδος των γυναικών στον δημόσιο χώρο δεν ήταν μαζική, παρόλα αυτά, το φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου αποτέλεσε την πρώτη ίσως απόπειρα άρνησης των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων να περιοριστούν στις προδιαγραφές του παραδοσιακού «οικιακού ιδεώδους». Αυτό δεν θα μπορούσε παρά να εκληφθεί

ως απειλή για την κοινωνική ευταξία στους κόλπους της πατριαρχικής τάξης πραγμάτων. Μπορεί όντως να μην άλλαξε κάτι ριζικά στο νομοθετικό επίπεδο, αλλά τα νέα δεδομένα έδειχναν πως θα ερχόταν η στιγμή που θα τίθεντο εκ νέου τα ζητήματα του τρόπου παρουσίας των γυναικών στην νέα κοινωνική πραγματικότητα. (Αβδελά, 2002: 345). «Για αρκετές γυναίκες τόσο η μόρφωση όσο και η οικονομική ανεξαρτησία που προσφέρει η επαγγελματική δραστηριότητα θα αποτελέσουν τη βάση για να διαπραγματευτούν με νέους όρους τις σχέσεις τους με τους άντρες και τη θέση τους μέσα στο γάμο, που θα διατηρηθεί ως απώτερος στόχος για όλες» [γυναίκες μορφωμένες και εργαζόμενες] (Αβδελά, 2002: 345). Το φεμινιστικό κίνημα που αναπτύσσεται στον Μεσοπόλεμο θα απευθυνθεί πρωτίστως, ακριβώς σε αυτές τις γυναίκες. Οι εγγράμματες και εργαζόμενες θα είναι και η πρώτη «μαγιά» για την συγκρότηση μιας ενιαίας στάσης απέναντι στην προάσπιση των γυναικείων συμφερόντων, στην προώθηση της ισονομίας και της ισοπολιτείας. Σημαντική θα είναι η παρουσία του γυναικείου ζητήματος και στον τύπο. Ο Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων (1924), ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας το 1923, το περιοδικό *Ο Αγώνας της Γυναίκας* του 1923-1936 και η μηνιαία *Ελληνίς* που κυκλοφόρησε από το 1921-1935 [1940], είναι λίγες μόνο από τις έμπρακτες απόπειρες «να ακουστούν» τα γυναικεία αιτήματα και να δώσουν ένα χώρο εκπροσώπησης στις γυναίκες της ελληνικής κοινωνίας

Το στοίχημα που έπρεπε να κερδηθεί την περίοδο του Μεσοπολέμου ήταν η εδραίωση του φιλελευθερισμού και των θεσμών ή η συντήρηση του παλαιοκομματισμού. Όπως επισημαίνει και η Δ. Σαμίου, η εμφάνιση των νέων πολιτικών ιδεών και πρακτικών αλλά και των κοινωνικών κινήματων δημιουργούσε ένα πρόσφορο έδαφος για μια ουσιαστική αλλαγή των κοινωνικών δομών. Η πρώτη περίοδος ανάμειξης των Ελληνίδων στην πολιτική ζωή της χώρας ήρθε ως απόρροια των ίδιων των ιστορικών γεγονότων που βίωσε η ελληνική κοινωνία. Από τον «ατυχή» ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 ως τον μακεδονικό αγώνα στην αυγή του 20ού αιώνα, και από τους Βαλκανικούς πολέμους έως τον Εθνικό Διχασμό, οι Ελληνίδες εμποτίστηκαν από τις εθνικές ιδέες που τα ιστορικά δρώμενα αναζωπύρωσαν σε όλη την ελληνική επικράτεια. Από την επαρχία μέχρι τα αστικά κέντρα ο αντίκτυπος των γεγονότων δημιούργησε ένα συνολικό εθνικό αίσθημα ενισχύοντας την ανάγκη για μια υγιή ολότητα χωρίς διακρίσεις και ανισότητες. Παρόλα αυτά, αν και η εκάστοτε πολιτική εξουσία αντιλαμβανόταν την αλλαγή που υποδήλωνε η πολιτικοποίηση των γυναικών, δε φαινόταν διατεθειμένη να

αναγνωρίσει ουσιαστικά τις γυναίκες ως ισότιμους πολιτειακούς παράγοντες (Σαμίου, 2000: 66).

Τα πρώτα δειλά βήματα για μια πραγματική αλλαγή στις βαθιά εδραιωμένες ανδροκρατούμενες παραδοσιακές αντιλήψεις ξεκίνησαν οι γυναίκες των μεσαιών στρωμάτων προσπαθώντας να συνδυάσουν τη μισθωτή εργασία με τον έγγαμο βίο παραμένοντας όμως πάντα πιστές στα καθήκοντα του οίκου τους. Αν και το γυναικείο εισόδημα αντιμετωπίστηκε για αρκετά χρόνια ως πρόσκαιρο συμπλήρωμα οικογενειακού προϋπολογισμού, ωστόσο, έδωσε την ώθηση για την διαμόρφωση και μιας επαγγελματικής ταυτότητας, συντελώντας και στη δημιουργία των πρώτων επαγγελματικών συνδέσμων και του συνδικαλισμού των γυναικών. Τα πρώτα αιτήματα των γυναικών απέναντι στην πολιτεία στράφηκαν γύρω από το θέμα της διαφύλαξης των ελάχιστων κεκτημένων τους σχετικά με την εισοδό τους σε διάφορα επαγγέλματα αλλά και στη διεκδίκηση περισσότερων ευκαιριών για μια ισότιμη κοινωνική ένταξη. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι, τόσο στη βιομηχανία όσο και στις δημόσιες υπηρεσίες (στις οποίες οι γυναίκες εισέρχονται, με περιορισμούς, μόλις στις αρχές του 20ού αιώνα), οι γυναίκες συνέχιζαν να εργάζονται σκληρά, ενώ για την ίδια εργασία έπαιρναν πολύ χαμηλότερη αμοιβή έναντι των ανδρών. Η ανάγκη για την δημιουργία μια συλλογικής ταυτότητας των αστικών γυναικών ήταν πλέον εμφανής (Σαμίου, 2000).

Το φεμινιστικό κίνημα του Μεσοπολέμου όρισε εξ αρχής δύο στόχους: ίσα δικαιώματα με τους άντρες σε όλους τους τομείς –αστικά, κοινωνικά και πολιτικά– και επανακαθορισμός της θέσης των γυναικών στην ελληνική κοινωνία. Παρόλη την δυσπιστία της κοινής γνώμης απέναντι στην αποτελεσματικότητα της δράσης αυτού του κινήματος, η μαχητικότερη φεμινιστική οργάνωση του Μεσοπολέμου, ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, επέμεινε στην προώθηση της διάδοσης των ιδεών της ισοπολιτείας, τη νομοθετική κατοχύρωση της ισότητας, την προώθηση της γυναικείας συνδικαλιστικής δράσης, την ανάπτυξη επαγγελματικής εκπαίδευσης, στην αναμόρφωση του οικογενειακού δικαίου αλλά και στη μεγαλύτερη πρόκληση του κινήματος που δεν ήταν άλλο από την κατοχύρωση των ίσων πολιτικών δικαιωμάτων για τις γυναίκες. Από την άλλη πλευρά, ο γυναικείος πληθυσμός του ΚΚΕ επέμενε πως «η κοινωνική ανισότητα των γυναικών αποτελούσε μέρος της γενικότερης ταξικής ανισότητας [...] η έμφυλη ισότητα θα γινόταν πραγματικότητα με την εργατική επανάσταση, όπως είχε συμβεί στη Σοβιετική ένωση». (Σαμίου, 2000: 70). Παρόλα αυτά, το φεμινιστικό κίνημα επέμενε πως βασική προϋπόθεση για

να αρχίσει να αλλάζει, ήδη στην υπάρχουσα κοινωνία, η κατώτερη κοινωνική θέση των γυναικών ήταν η απόκτηση της ψήφου, ζήτημα γενικότερο ανθρώπινων δικαιωμάτων και δημοκρατίας. Θεωρούσε εξάλλου, ότι το ικανότερο αίτημα για συσπείρωση εξακολουθούσε να αποτελεί εκείνο για ίσα πολιτικά δικαιώματα, καθώς, αν οι γυναίκες διέθεταν ψήφο, θα επωφελούνταν από αυτήν όχι μόνον για την αλλαγή των όρων ζωής τους, αλλά προσφέροντας με τις δυνάμεις τους στο κοινωνικό σύνολο σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ότι γινόταν μέχρι τότε. (Σαμίου, 2000: 74). Αυτή ήταν εξάλλου μια πληγή που ελληνική κοινωνία είχε αποκτήσει ήδη από τις αρχές του 1921.

Στο σημείο αυτό, μπορούμε να δώσουμε μια συνοπτική παρουσίαση της εξέλιξης του ζητήματος της γυναικείας ψήφου από την περίοδο του Μεσοπολέμου ως την δεκαετία του 1950. Η πρώτη σημαντική απόπειρα ανάθεσης ψήφου στις γυναίκες έγινε το 1921 από τον πρωθυπουργό Γούναρη ο οποίος υπέβαλε ανάλογη πρόταση στην Γ' Εθνοσυνέλευση η οποία και απορρίφθηκε έπειτα από έντονες αντιδράσεις της πλειοψηφίας της Βουλής. Τέσσερα χρόνια μετά, το 1924, η πρώτη Κυβέρνηση της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας εισηγήθηκε την αλλαγή της Νομοθεσίας περί Δήμων και Κοινοτήτων. Η τελική απόφαση με το αναγκαστικό διάταγμα της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1930 εξασφάλιζε στις γυναίκες μόνο το δικαίωμα ψήφου (το εκλέγειν δηλαδή) στις Δημοτικές εκλογές, με σημαντικούς όμως περιορισμούς που ήταν αντισυνταγματικοί, καθώς δεν ίσχυαν για την περίπτωση των ενήλικων ανδρών των οποίων τα πολιτικά δικαιώματα είχαν καθολικό χαρακτήρα. Αντίθετα, εν προκειμένω για τις δημοτικές εκλογές, οι γυναίκες, που όπως είπαμε μπορούσαν μόνο να εκλέξουν αλλά όχι να εκλεγούν, θα έπρεπε να είναι άνω των 30 ετών και να γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση. Έτσι, το 1934 οι γυναίκες ψήφισαν στις Δημοτικές εκλογές. Το γεγονός αυτό σηματοδότησε την έναρξη μιας νέας τάξης πραγμάτων αφού οι εκλογές αυτές είναι οι πρώτες στην ιστορία της Ελλάδας που οι γυναίκες – έστω και υπό όρους– απολάμβαναν το δικαίωμα ψήφου. Την ίδια χρονιά, ωστόσο, το 1934 δηλαδή, απορρίφθηκε από τη Γερουσία νομοσχέδιο που ψηφίστηκε από τη Βουλή και το οποίο παραχωρούσε στις γυναίκες και το δικαίωμα της εκλογιμότητας στις δημοτικές εκλογές, ενώ μείωνε στο 25 χρόνια το όριο ηλικίας για το δικαίωμα του εκλέγειν.

Η επόμενη σημαντική τομή προς την κατεύθυνση της πολιτικής χειραφέτησης των γυναικών έγινε στην «ελεύθερη Ελλάδα» που έλεγχαν οι αντιστασιακές δυνάμεις και συνδέεται σαφώς με την έμπρακτη αναγνώριση της συμβολής των γυναικών στην

Αντίσταση. Το 1944 το ανώτερο όργανο της πρώτης «λαϊκής εξουσίας» στην Ελλάδα, η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), αναγνωρίζει τυπικά και ουσιαστικά την πολιτική και αστική ισότητα της γυναίκας. Το ψήφισμα του Εθνικού Συμβουλίου των Κορυσχάδων λέει ρητά: «*Όλοι οι Έλληνες άνδρες και γυναίκες έχουν τα ίδια πολιτικά και αστικά δικαιώματα*». Το ψήφισμα του Εθνικού Συμβουλίου που έχει χαρακτήρα προσωρινού συνταγματικού χάρτη, αναγνωρίζει για πρώτη φορά τα ίσα πολιτικά δικαιώματα των δύο φύλων. Οι γυναίκες ψηφίζουν ισότιμα και εκλέγονται στο Εθνικό Συμβούλιο. Θα έπρεπε να φτάσουμε στο 1952 για να δοθούν πλήρη πολιτικά δικαιώματα στις Ελληνίδες στο πλαίσιο του επίσημου μετεμφυλιακού κράτους, και κατόπιν διεθνών πιέσεων, όχι ως αποτέλεσμα κάποιου γυναικείου κινήματος ή της αλλαγής των νοοτροπιών του πολιτικού κόσμου στο ζήτημα αυτό. Ο νόμος 2159, κατοχυρώνει το δικαίωμα της γυναίκας όχι μόνο να εκλέγει, αλλά και να εκλέγεται στις Δημοτικές και Βουλευτικές εκλογές. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι την ίδια στιγμή που το κοινοβούλιο κατοχυρώνει την πολιτική ισότητα των φύλων, ψηφίζει την εξαίρεση των γυναικών εκλογέων από τις επικείμενες εκλογές του Νοέμβρη, με το επιχείρημα ότι δεν έχουν ενημερωθεί οι εκλογικοί κατάλογοι. Σε επαναληπτικές, όμως, εκλογές, μόνο για την Θεσσαλονίκη και λόγω εκκένωσης μιας έδρας στις 18 Ιανουαρίου 1953, οι γυναίκες ψηφίζουν και εκλέγεται η πρώτη Ελληνίδα Βουλευτής. Είναι η κ. Ελένη Σκούρα.⁴

Ξαναγυρνώντας στον Μεσοπόλεμο και στο γυναικείο κίνημα για την ψήφο, αν και από το 1921 και εξής οι φεμινίστριες επενέβαιναν στη Βουλή με υπομνήματα για την διεκδίκηση του αιτήματος αυτού, ωστόσο, η αθέτηση των υποσχέσεων, οι αργοπορίες και τα γραφειοκρατικά κωλύματα δεν επέτρεψαν στις γυναίκες, όπως είδαμε, να αποκτήσουν το πολυπόθητο δικαίωμα ψήφου πριν το 1930, κι αυτό, μόνο για τις δημοτικές εκλογές. Η αθέτηση των υποσχέσεων από την πλευρά των προοδευτικών πολιτικών δυνάμεων που θεωρητικά υποστήριζαν τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών έγινε ερήμην και της ανταπόκρισης της γυναικείας κοινής γνώμης στον φεμινιστικό αγώνα, η οποία εκφράστηκε σαφώς στις δυο μεγάλες συγκεντρώσεις στην Αθήνα των ετών 1929-1928 (στις 18 Μαρτίου 1928 και στις 31 Μαρτίου του 1929) με αίτημα την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες και άμεση απονομή εκλογικού δικαιώματος για τις προσεχείς δημοτικές

⁴ Δημοσιευμένο στο διαδίκτυο: <http://www.academia.edu> Περιοδικό: *Δικαιώματα του Ανθρώπου* 32/2006, Εκδ. Σάκκουλα. Τίτλος άρθρου: «ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ: Οι ποσοστώσεις υπό το φως της πολιτικής και συνταγματικής θεωρίας». Λίνα Νικολακοπούλου.

εκλογές του 1934. Ωστόσο, οι όροι που τέθηκαν με το διάταγμα της 5 Φεβρουαρίου του 1930, και υλοποιήθηκαν το 1934 όπως είδαμε, έδιναν το δικαίωμα ψήφου (μόνο εκλέγειν) «στις γυναίκες που είχαν συμπληρώσει το 30^ο έτος ηλικίας, γνώριζαν ανάγνωση και γραφή, δηλαδή ποσοστό λιγότερο του 10% του γυναικείου πληθυσμού της εποχής» (Σαμίου, 2000: 74). Στην εκλογική αναμέτρηση της τοπικής αυτοδιοίκησης του 1934, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών δεν ξεπέρασε το 10-15%, κάτι που απογοήτευσε σαφώς τις φεμινίστριες και κατέστησε εμφανές το γεγονός πως, για να αλλάξουν οι νοοτροπίες των ανθρώπων, απαιτείται η αναδιοργάνωση όλων των κοινωνικών δομών. Οι νέες συνθήκες της δικτατορίας και εν συνεχεία του πολέμου και της Κατοχής θα αποτελέσουν την κατάλληλη αφορμή για την αναγκαία αυτή αλλαγή. Όπως αναφέρεται από την Τ. Βερβενιώτη,

«Η δικτατορία, ο πόλεμος και η κατοχή θα εδραιώσουν την πεποίθηση ότι «κάτι» έπρεπε να αλλάξει και την προσδοκία ότι μετά τον πόλεμο έπρεπε να μπου οι βάσεις για μια σωστότερη και δικαιότερη κοινωνία. Ειδικότερα για τις γυναίκες αυτή η επιδίωξη συνοδευόταν με την αλλαγή της κοινωνικής τους θέσης. Το ΕΑΜ/ΚΚΕ δεν είναι το μόνο που ευαγγελίζεται την κοινωνική αλλαγή. Οι έννοιες λαϊκή κυριαρχία, κοινωνική δικαιοσύνη, λαοκρατία, σοσιαλισμός, καθώς και η ισοτιμία της γυναίκας βρίσκονται στα προγράμματα όλων των αντιστασιακών οργανώσεων» (Βερβενιώτη, 1993: 181).

Η Αντίσταση και ο κοινωνικός της αντίκτυπος στις γυναίκες

Η εδραίωση της δικτατορίας του Μεταξά διέλυσε οριστικά τη φεμινιστική συλλογικότητα καθώς το ιδεώδες της φασίζουσας ιδεολογίας υποτάσσει την γυναίκα στα βιολογικά της καθήκοντα για την ανάπτυξη της φυλής, στην οικογένεια και στο ιδεώδες της μητρότητας προς όφελος του εθνικού κράτους (Σαμίου, 2000). Όμως, κατά τη διάρκεια του πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης, η γυναικεία παρουσία στην ελληνική κοινωνία θα έπαιρνε μια νέα μορφή. Όπως διαβάζουμε στην Βερβενιώτη «το κίνημα της Αντίστασης αποτελεί το μαζικότερο πολιτικό κίνημα της ελληνικής ιστορίας και ταυτόχρονα οριακό σημείο για την ελληνική αριστερά και την κοινωνική θέση της γυναίκας. Οι γυναίκες που έδρασαν στην Αντίσταση μεγάλωσαν σε μια κοινωνία με έντονες αντιφάσεις» (Βερβενιώτη, 1994: 11). Από παλιότερα,

όπως είδαμε, μια σειρά παράγοντες ωθούσαν με αυξανόμενους ρυθμούς τις γυναίκες στην μισθωτή εργασία. Μάλιστα, κατά την Βερβενιώτη, η διατήρηση της προίκας των κοριτσιών σήμαινε πως η αδυναμία ανταπόκρισης των λαϊκών οικογενειών να την δημιουργήσουν, ωθούσε τις γυναίκες να εργαστούν μακριά από το σπίτι τους με αποτέλεσμα να μειώνεται ο κοινωνικός έλεγχος και να αμφισβητείται εκ νέου η πατριαρχική νοοτροπία. Δεδομένου, λοιπόν, ότι είχε ήδη δοθεί στις γυναίκες, τουλάχιστον σε εκείνες που συμμετείχαν σχετικά αυτόνομα από τους άντρες στη μισθωτή εργασία, η ευκαιρία δημιουργίας μιας νέας ταυτότητας ως κοινωνικά υποκείμενα, η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης εύλογα θεωρήθηκε ότι προσέφερε ενδεχομένως νέες δυνατότητες ισοτιμίας ή και αυτονομίας σε σχέση προς τους άντρες.

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής το θέμα της γυναικείας ψήφου παρέμεινε στα πλαίσια της τοπικής αυτοδιοίκησης. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Βερβενιώτη, η πρώτη προσπάθεια αυτοοργάνωσης ξεκίνησε το 1941 όταν στην Κορίτσα Ευρυτανίας, ο νεαρός κομμουνιστής Γεωργούλας Μπέικος πρότεινε την σύσταση επταμελούς επιτροπής που θα φρόντιζε για την επίλυση των προβλημάτων του χωριού παρακάμπτοντας την κρατική εξουσία. Κατά την υπογραφή του Συμφωνητικού αποφασίστηκε να υπογράψουν και ελάχιστες γυναίκες, αυτές δηλαδή που ήταν χήρες και αποτελούσαν πια τους αρχηγούς των οικογενειών. Η λειτουργία της επιτροπής κράτησε λίγους μήνες ενώ οι αντάρτικες ομάδες συνέχισαν να ασκούν ένα είδος «προστασίας» στα χωριά. Αν και οι γυναίκες δεν συμμετείχαν άμεσα στις συνελεύσεις των αντρών, η ανάμειξή τους αποτυπωνόταν στον βαθμό που μπορούσαν να σπεύδουν στην επιτροπή, να παραπονιούνται για αδικίες εις βάρος τους και να διεκδικούν την αποκατάστασή του δίκιου τους (Βερβενιώτη, 1993). Το 1942 ο Γεωργούλας Μπέικος ανέλαβε και πάλι την πρωτοβουλία να επανεξεταστεί το θέμα της ψήφου των γυναικών με αφορμή ένα σχέδιο νέων διατάξεων της κομματικής οργάνωσης. Η απόφαση δεν απέκλειε άμεσα την γυναικεία παρουσία, αλλά με την διατύπωση «Εκλέγονται υφ' όλων των ενήλικων κατοίκων» δεν προωθούσαν και την συμμετοχή τους.

Γενικά, παρά τις αντίξοες συνθήκες της ιστορικής συγκυρίας, δηλαδή της κατοχής της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα, και παρά το μακροχρόνιο αίσθημα καταπίεσης που είχαν οι γυναίκες, η αντιστασιακή οργάνωση έδινε την δυνατότητα στα κορίτσια να ξεφύγουν από το σπίτι και να αποκτήσουν αυτοπεποίθηση, αυτοεκτίμηση και ένα νέο αίσθημα δικαίωσης που με τη σειρά του ανέπτυξε το

μυαλό και την προσωπικότητά τους. Οι γυναίκες γνωρίζοντας πολύ καλά τους τρόπους καθημερινής διαβίωσης και τις ανάγκες επιβίωσης αισθάνθηκαν ότι θέλουν αλλά και μπορούν να προσφέρουν στο σύνολο αυτά που πρόσφεραν εντός του οίκου τους (Βερβενιώτη, 1994).

Οι μορφωμένες γυναίκες ενστερνίστηκαν ευκολότερα τις νέες ιδέες, οργανώθηκαν και αποτέλεσαν πρότυπο και κίνητρο οργάνωσης των αμόρφωτων γυναικών της επαρχίας. Αρκετές φορές πήραν ενεργό ρόλο στο κόμμα όχι τόσο για ιδεολογικούς λόγους, αλλά γιατί οι θέσεις της οργάνωσης προήγαγαν και την αρχή της αλληλεγγύης. Η αυθόρμητη συμπαράσταση των γυναικών στα αγαπημένα τους πρόσωπα που αγωνίζονταν, το αίσθημα για απελευθέρωση και οι χριστιανικές αρχές της ισότητας και της αγάπης για τον «πλησίον» ήταν αρχές με τις οποίες είχαν γαλουχηθεί από πολύ νωρίς. Επιπλέον, οι καθημερινές συνθήκες είχαν ήδη αλλάξει ριζικά την ζωή τους. Όσο ανάγκη είχαν οι γυναίκες να νιώσουν χρήσιμες, ευπρόσδεκτες και ισάξιες προσοχής άλλη τόση είχαν και οι αντιστασιακές οργανώσεις να τις εντάξουν ώστε να αναλάβουν δουλειές «προσκειμένες σε αυτές» (Βερβενιώτη, 1994).

Οι οργανωμένες γυναίκες απέκτησαν αρκετά γρήγορα λόγο στα συνέδρια, τις συναντήσεις και την καθοδήγηση του κινήματος, αγωνιζόμενες ως Ελληνίδες πια. «Η επιβίωση μετατέθηκε από το ατομικό στο κοινωνικό και ο αγώνας των γυναικών αναγνωρίζεται. Δεν άλλαξαν οι γυναίκες, αλλά οι αξίες, τα μέτρα με τα οποία κρίνεται μια ενέργεια ως σπουδαία ή μη. Η αναγνώριση του αγώνα που έκαναν για την επιβίωση βοήθησε να διευρυνθεί ο χώρος που μπορούσαν να καταλάβουν» (Βερβενιώτη, 1994: 120). «Ίσως ήταν η πρώτη φορά που κοινωνικά αναγνωρίστηκε η αξία του «πρακτικού» τους μυαλού, η ικανότητά τους να αντιμετωπίζουν τις «μικρές» δυσκολίες, καθώς και η εμπειρία τους στη συλλογική δράση» (Βερβενιώτη, 1994: 121).

Απόρροια της συμμετοχής τους στην Αντίσταση θεωρήθηκε, σύμφωνα πάντα με την Τ. Βερβενιώτη, και η γενικότερη άνοδος της κοινωνικής τους θέσης, καθώς απέκτησαν λόγο, δράση, άποψη και ρόλο ανατιμώντας την μέχρι τότε εικόνα τους στην ελληνική πραγματικότητα. Καθοριστικό ρόλο έπαιξε ο Λαϊκός Στρατός ο οποίος αντιλήφθηκε από το ξεκίνημα της δράσης του την ανάγκη της συμμετοχής των γυναικών καθώς δεν θα λειτουργούσαν επικουρικά αλλά ως προϋπόθεση για την φροντίδα των ανταρτών. Ο στρατός γνώριζε πολύ καλά πως οι γυναίκες όντας μεγαλωμένες με την αρχή της προσφοράς εντός του οίκου, θα ανταποκρίνονταν

επάξια και στην προσφορά εκτός αυτού. Οι γυναίκες γνώριζαν από μικρές τις αρχές συντήρησης και επιβίωσης μιας ομάδας, τόσο σε πρακτικό επίπεδο, με το πλύσιμο, τη σίτιση, τη φροντίδα αρρώστων και τραυματιών και την ένδυση, όσο και σε ψυχολογικό επίπεδο, με την ηθική στήριξη. Αυτό, όμως, που άλλαζε σταδιακά και χωρίς να γίνεται άμεσα αντιληπτό, ήταν η ανανοηματοδότηση αυτής της «γυναικείας φύσης» (Βερβενιώτη, 1994) .

Η θέση του λαϊκού στρατού για την βελτίωση της θέσης της γυναίκας προϋποθέτει τη γενική κοινωνική μεταβολή και σε αυτήν ακριβώς εναπόθεσε τις ελπίδες και τα όνειρά του ο γυναικείος πληθυσμός που ανταποκρίθηκε σε αυτό το κάλεσμα. Ο στόχος ήταν η επιτυχία του αγώνα και όχι η προάσπιση και διατήρηση του παραδοσιακού μοντέλου κοινωνίας. Τα νέα κορίτσια παίρνουν μέρος στο αγώνα γιατί τον θεωρούν δίκαιο. Ανεβαίνουν στο Βουνό όχι απλά για να αυτονομηθούν από την οικογένεια, αλλά για την μετέπειτα εδραίωσή τους στην νέα τάξη πραγμάτων για την οποία θα είχαν πολεμήσει. Με την συμμετοχή των γυναικών στην Αντίσταση επεκτάθηκε η ζωή τους από το σπίτι «στο δρόμο», δηλαδή στη συλλογική πολιτική δράση, χωρίς όμως αυτό να την καθιστά γυναίκα «του δρόμου». Σημαντική ήταν η μεταστροφή μιας ολόκληρης οπτικής που αντιμετώπιζε πλέον την γυναίκα ως κοινωνικό ον και πολίτη όπου οι συνθήκες του πολέμου δεν άφηναν χώρο για αμφισβητήσεις αυτού του νέου ρόλου τους καθώς προηγείτο το γενικό συμφέρον. Αυτό που συνέχισε να διατηρείται ήταν οι εκφάνσεις της «γυναικείας φύσης», με το να αναλαμβάνουν οι γυναίκες δράσεις που ταιριάζουν σε αυτήν τη «φύση» (Βερβενιώτη, 1994).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Ενότητα Ι

«Στρατόπεδα διαβίωσης γυναικών: Χίος – Τρίκερι – Μακρόνησος»

Στρατόπεδο Χίου

Η διαδρομή που ακολούθησαν οι περισσότερες γυναίκες στην εξορία ήταν η μεταγωγή τους στο στρατόπεδο της Χίου (1200 στο συνολικό τους αριθμό) και έπειτα τον Απρίλιο του 1949 στο Τρίκερι φτάνοντας τον αριθμό των 4.700 μαζί με τα παιδιά. Τον Ιανουάριο του 1950, 1200 γυναίκες μεταφέρονται στη Μακρόνησο ενώ τον Ιούλιο του 1950 οι 500 εναπομείνουσες γυναίκες που δεν υπέγραψαν εκεί δήλωση μετανοίας, μεταφέρθηκαν για δεύτερη φορά στο Τρίκερι (Βόγλης: 165-167).

Στις 8 Μαρτίου του 1948 στάλθηκαν οι πρώτες γυναίκες στη Χίο όπου και έμειναν για ένα χρόνο. Υπολογίζεται ότι το 1948 έζησαν στο στρατόπεδο περίπου 910 γυναίκες και 44 παιδιά ενώ σύμφωνα με τα στοιχεία του ΔΕΣ, στις 2 Ιουλίου ο αριθμός τους είχε ανέλθει στις 1050 γυναίκες και παιδιά. Το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου οι γυναίκες υπολογίζονται στις 1316 και τα παιδιά στα 52. Οι 1085 διέμεναν στο κεντρικό στρατόπεδο με τα 47 παιδιά ενώ οι 187 στις αποθήκες των κτιρίων⁵.

Στη Χίο, όπως διαβάζουμε στο βιβλίο της Μαστρολέοντος-Ζέρβα (1986) υπήρχαν τρία διώροφα κτίρια, τα ισόγεια κυκλωμένα με αγκαθωτό συρματόπλεγμα, τουαλέτες, δύο μπάνια και στο προαύλιο η κουζίνα όπου το φαγητό μοιραζόταν σε κουβάδες. Η διοίκηση αναλάμβανε να ανάβει και να σβήνει τα φώτα στις 20:50 όταν κλείδωναν τα κελιά και διέταζαν να πέσουν όλες για ύπνο. Κάθε νύχτα, ο αξιωματικός Παπαναστασόπουλος έκανε γενική καταμέτρηση των γυναικών και απαγόρευε την εκδήλωση οποιασδήποτε ψυχαγωγικής δραστηριότητας. Σύμφωνα με τον κανονισμό του στρατοπέδου, σε κάθε θάλαμο οριζόταν μία θαλαμάρχισσα, η οποία ήταν υπεύθυνη για τη τήρηση των κανονισμών. Όταν οι κανονισμοί δεν τηρούνταν και οι γυναίκες δε συμμορφώνονταν πλήρως με τις διαταγές της διοίκησης ή όταν ήθελαν να τις εκβιάσουν ψυχολογικά, η διοίκηση τις έστελνε στα «πειθαρχεία», τα οποία ήταν θάλαμοι χωρίς παράθυρα που χρησιμοποιούνταν για την τιμωρία των γυναικών ενώ ο κανονισμός των προαυλισμών τους ανήκε επίσης στις αρμοδιότητες της διοίκησης.

⁵ Η πληροφορία προέρχεται από: «Στρατόπεδο εξόριστων γυναικών στη Χίο», Α. Λαμπέρ και Ρ. Ροθ, 2 Ιουλίου 1948, ACICR, C Sc, Grece, Guerre Civile, τόμ. ΙΙ, σ. 1-7 και 8-24: Αναφέρεται στο Βερβενιώτη, 2009 : 82.

Όπως αναφέρει η Βερβενιώτη στο στρατόπεδο-φυλακή της Χίου επιτρεπόταν δύο ώρες προαυλισμός το πρωί και δύο το απόγευμα. Η διοίκηση του στρατοπέδου ανήκε στην αστυνομία και τη χωροφυλακή της Χίου ενώ οι βασικές υποδομές υγιεινής, περίθαλψης και διαμονής των κρατουμένων του νησιού ήταν εντελώς ανύπαρκτες. Η έλλειψη χώρου, υγιεινής, ιατρικής περίθαλψης, νερού και τροφής έκανε τη διαβίωση των γυναικών ακόμη δυσκολότερη. Όταν ο αριθμός των κρατουμένων αυξήθηκε, ο προσφερόμενος χώρος των κτιρίων μπορούσε να φιλοξενήσει μόνο 900 άτομα με αποτέλεσμα 120 γυναίκες να τοποθετηθούν σε σκηνές στο περίβολο του στρατοπέδου. Όταν οι κρατούμενες αρρώσταιναν δεν μεταφέρονταν στα νοσοκομεία, αλλά αναλάμβαναν οι ίδιες την περίθαλψή τους με όσα μέσα και φάρμακα μπορούσαν να προμηθευτούν από τις αρχές ή μέσω των δεμάτων τους. Η κρατούμενη «γιατρός» που ανέλαβε καθήκοντα νοσοκόμας στη Χίο αναφέρεται πως ήταν η Κατερίνα Κούσκου⁶. Επιπλέον, οι γυναίκες έχασαν την επικοινωνία τους όχι μόνο με τον έξω κόσμο λόγω της περιορισμένης αλληλογραφίας του ενός γράμματος ανά βδομάδα, αλλά έχασαν και την επικοινωνία με τα ίδια τους τα παιδιά, όταν 15 κορίτσια στάλθηκαν στο Ορφανοτροφείο της Χίου και έξι αγόρια στο Ορφανοτροφείο της Μυτιλήνης (Βερβενιώτη, 2009: 82).

Μετά το 1948 η διοίκηση χώρισε τις γυναίκες σε κατηγορίες και τις τοποθέτησε σε διαφορετικούς τόπους. Οι γυναίκες οι οποίες ήταν συγγενείς ανταρτών προσφωνούνταν από τη διοίκηση ως «Βουλγάρες» ενώ οι κομμουνίστριες «Ρωσίδες». Αυτές χωρίστηκαν αρχικά στα δύο κτίρια του στρατοπέδου ενώ στη συνέχεια στο κεντρικό κτίριο τοποθετήθηκαν όλες οι «προληπτικές» κρατούμενες προερχόμενες από ανταρτοοικογένειες. Στο σχολείο του νησιού τοποθετήθηκαν οι «επικίνδυνες» γυναίκες οι οποίες είχαν αυτόνομη δράση και στο τρίτο κτίριο οι δηλωσίες (Βόγλης, 2004: 164-165).

Όπως διαβάζουμε στη Μαστρολέοντα-Ζέρβα στο σχολείο του Αγίου Θωμά υπήρχαν έξι θάλαμοι για σαράντα γυναίκες. Γύρω από αυτό υψωνόταν ένας τοίχος ενός μέτρου και οι αρχές κρυφάκουγαν συνεχώς τις δράσεις των γυναικών. Παράλληλα, η διοίκηση χρησιμοποιούσε αποθήκες οι οποίες ήταν σε σχήμα Π και ακόμα τρεις στο πίσω μέρος του κτιρίου για να απομονώνει τις γυναίκες. Οι αποθήκες ήταν παλιές, υγρές, βρώμικες χωρίς παράθυρα πλην των τριών από αυτές. Οι υπόλοιπες δεν είχαν καθόλου εξαερισμό και φως. Στην αυλή επιτρεπόταν έξοδος

⁶ Στο ίδιο, σ.82.

μόνο μια ώρα την ημέρα ενώ οι τουαλέτες βρίσκονταν στην αυλή. Μέσα στους θαλάμους υπήρχαν δύο «βούτες» στις άκρες του χώρου για τις έκτακτες ανάγκες των κρατουμένων. Όπως οι τουαλέτες, έτσι και η βρύση ήταν στην αυλή και οι γυναίκες πολλές φορές παρακαλούσαν το σκοπό να την ανοίξει για να πιούν νερό και να πλυθούν. Αρκετές φορές τα παρακάλια τους έπειθαν το σκοπό και άνοιγε τη βρύση ενώ ο ίδιος απομακρυνόταν από αυτή (Μαστρολέων-Ζέρβα, 1986: 27, 33).

Η μεταγωγή στο Τρίκερι

Το Μάρτιο του 1949 οι 1200 εξόριστες της Χίου μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο του Τρικεριού. Μέχρι τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου και λόγω των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων του στρατού προστέθηκαν στο νησί άλλες 2000 «προληπτικώς συλληφθείσες» ενώ λίγους μήνες αργότερα, το καλοκαίρι του 1949 ο αριθμός των κρατουμένων έφτασε να είναι 4700 μαζί με τα παιδιά. Ήδη από το 1947 το νησί χρησιμοποιούνταν ως τόπος εκτόπισης των «ύποπτων» αντρών. Λίγο πριν το νησί χρησιμοποιηθεί για τις γυναίκες, οι αρχές μετέφεραν τους άντρες στην Ικαρία, και έπειτα στη Μακρόνησο (Βόγλης, 2004: 165). Για καλή τύχη των γυναικών, φεύγοντας οι άντρες εκτοπισμένοι άφησαν πίσω τους συνεργεία, καντίνες, σκηνές και ελάχιστο εξοπλισμό που στην πορεία οι γυναίκες θα χρησιμοποιούσαν για τις ανάγκες τους στις πρώτες μέρες της μεταγωγής τους στο νησί και έπειτα.

Η μεταγωγή των γυναικών από τη Χίο στο Τρίκερι ήταν επώδυνη λόγω της μεγάλης θαλασσοταραχής που αντιμετώπισαν στο ταξίδι τους. Όντας στοιβαγμένες στα αμπάρια του αρματαγωγού πολλές λιποθυμούσαν από την έλλειψη αέρα, από τις οσμές που αναδύονταν από το σώμα των αρρώστων και των εμετών. Επιπλέον, πριν φύγουν από το νησί ξέστησαν και κουβάλησαν με τα χέρια και στις πλάτες τους όλο τον εξοπλισμό του στρατοπέδου, αλλά και πολλές άρρωστες που δεν μπορούσαν να μετακινηθούν. Ακριβώς το ίδιο θα επαναλάμβαναν καθώς θα έφταναν στο Τρίκερι μετά από πολλές ώρες ταξιδιού και ταλαιπωρίας.

Φτάνοντας στο Τρίκερι, η διοίκηση μετέφερε κατευθείαν τις «προληπτικώς συλληφθείσες» και τις ανταρτοοικογένειες στα κελιά της Μονής του νησιού και στις εναπομείνουσες σκηνές των αντρών γύρω από αυτή. Από τις πρώτες κιόλας μέρες έφερναν συνεχώς γυναίκες από το Βόλο, καθώς οι μάχες στο Πήλιο συνεχίζονταν ακόμη. Οι γυναίκες που έφταναν στο Τρίκερι τοποθετούνταν στη Μονή για να μην έχουν επαφή με τις υπόλοιπες «επικίνδυνες» πολιτικές εξόριστες. Στο μεγαλύτερο

μέρος τους ήταν αυτές που είχαν άντρες, αδέρφια ή συγγενείς στο Δημοκρατικό Στρατό και προκειμένου να μη τους βοηθούν στη δράση τους στο βουνό, εκτοπίζονταν για αόριστο χρονικό διάστημα ή μέχρι να βρεθεί νεκρός ο συγγενής για τον οποίο συνελήφθηκαν. Όπως γράφει η Μανωλκίδου η διαδρομή ήταν γνωστή: «Τμήμα Μεταγωγών Πειραιά-Βόλος-καΐκι-Τρίκερι». Όταν ο αριθμός των γυναικών αυξήθηκε κατά πολύ και κατέκλυσαν το νησί, η Διοίκηση τις τοποθέτησε σε σκηνές και στα υπόγεια της Μονής αν και επίσης δε χωρούσαν ούτε στριμωχτά (Μανωλκίδου, 1997: 105). Κατά τη διαμονή τους στο Τρίκερι διακόπηκε εντελώς η επικοινωνία τους με τον έξω κόσμο. Λόγω της γεωγραφικής θέσης του νησιού, η αλληλογραφία αργούσε πολύ και πολλές φορές δεν έφτανε ποτέ. Τα γράμματα λογοκρίνονταν και τα δέματα ψάχνονταν εξονυχιστικά ώστε να μη βρεθεί κάτι το «επιλήψιμο» ή το μεμπτό όχι μόνο για τις εκτοπισμένες γυναίκες, αλλά και για τους συγγενείς με τους οποίους προσπαθούσαν να επικοινωνήσουν. Μοναδική ελπίδα επικοινωνίας και παραλαβής δεμάτων και τροφίμων ήταν το καΐκι που ερχόταν δύο με τρεις φορές την εβδομάδα το οποίο και παρέδιδε τα κουπιά του κάθε βράδυ στα χέρια της διοίκησης.

Ιστορία και ρυμοτομία του νησιού

Για την πληρέστερη απόδοση της εικόνας του νησιού που μελετάμε, αλλά και για την διευκόλυνση του αναγνώστη, δεν θα μπορούσα να παραλείψω την παράθεση βασικών πληροφοριών αναφορικά με τη γεωγραφική και ιστορική υπόσταση του Τρικεριού. Σύμφωνα, λοιπόν, με την μελέτη της Κραβαρίτου (2006), το νησί Τρίκερι βρίσκεται στον Παγασητικό κόλπο, δώδεκα ναυτικά μίλα από το Βόλο. Η αρχαία ονομασία του νησιού σύμφωνα με τον Στράβωνα είναι Κικήνυθος. Τα νεότερα χρόνια καθιερώθηκε να ονομάζεται Παλαιό Τρίκερι. Ο λόγος της μετονομασίας αυτής οφείλεται στο γεγονός της μετακίνησης του πληθυσμού στην απέναντι ηπειρωτική ακτή του Πηλίου υπό την απειλή των πειρατών όπου έφτιαξαν το χωριό Τρίκερι. Στην κορυφή του Νησιού βρίσκεται το Μοναστήρι της Παναγίας, το οποίο χτίστηκε το 1835-1840 και έχει πενήντα κελιά μοιρασμένα σε δύο ορόφους. Κατά τα ειρηνικά χρόνια, κάθε δεκαπενταύγουστο προσκυνητές από όλη τη Μαγνησία κατέφθαναν για να γιορτάσουν τη Κοίμηση της Παναγίας ενώ μέχρι και σήμερα συνεχίζει να πραγματοποιείται η ανάλογη πανήγυρης τη συγκεκριμένη ημερομηνία.

Οι Φουντακίδου και Καρανάσου (2008) μας βοηθούν μέσα από την έρευνά τους να καταλάβουμε τη ρυμοτομική, τη γεωλογική και γεωφυσική σύσταση του νησιού. Το έδαφος είναι τραχύ, υπάρχει κυρίως ελαιώνες και το μονοπάτι που ακολουθεί κανείς για να κάνει το γύρο του νησιού έχει απότομες κλίσεις. Η πορεία που περιγράφεται είναι από το λιμάνι, στον οικισμό, το μοναστήρι και καταλήγει στη παραλία του Παρδαλού. Κατά τη πορεία από το λιμάνι προς τον οικισμό υπάρχουν -πλέον- «15 τσιμεντένια σκαλοπάτια ανά 3 βήματα [...] τσιμεντοστρωμένο έδαφος, 44 βήματα ανάγλυφου εδάφους και έπειτα 215 βήματα ανάγλυφου εδάφους με χώμα, χαλίκια και βράχους». Από τον οικισμό μέχρι τη μονή είναι χωματόδρομος, το έδαφος είναι επίπεδο έδαφος και υπάρχουν πολλοί ελαιώνες. Στο σύνολο είναι 370 βήματα, ενώ στα τελευταία 100 οι παραπάνω συγγραφείς αναφέρουν πως συναντάνε «σπασμένα κομμάτια από πλακάκια, κεραμίδια, τσιμέντα, έδιναν την αίσθηση ενός φυσικού μωσαϊκού». Το μοναστήρι στη κορυφή «αποτελείται από την εκκλησία που είναι χτισμένη στη μέση, και από τις τέσσερις πλευρές την μάντρα με τα πενήντα κελιά της, σε δυο επίπεδα» (Κραβαρίτου, 2006: 55). Ακολουθώντας το μονοπάτι από το μοναστήρι μέχρι το χώρο εγκατάστασης των εξόριστων η απόσταση είναι περίπου 400 μέτρα χωματόδρομος. Στη γύρω περιοχή υπάρχουν απομεινάρια από τα πρόχειρα πέτρινα θεμέλια που έφτιαχναν οι γυναίκες προκειμένου να στηρίξουν και να ανυψώσουν τις σκηνές τους. Επιπλέον, παραμένουν τα πηγάδια και άλλες κατασκευές των γυναικών που έμειναν εκεί, τα οποία συνεχίζονται μέχρι τη παραλία του Παρδαλού, όπου και οι εξόριστες πλένονταν, έπλεναν και ανακουφίζονταν χειμώνα-καλοκαίρι. Τα συγκεκριμένα στοιχεία της εργασίας αναφέρουν την σημερινή όψη του νησιού έπειτα από τις επεμβάσεις των τοπικών αρχών και των κατοίκων. Κατά τη δική μου επίσκεψη στο νησί, οι κάτοικοι μου ανέφεραν πως τίποτα δεν ήταν ίδιο καθώς οι πλαγιές του νησιού ήταν πιο απότομες και απόκρημνες ενώ δεν υπήρχαν ούτε σκαλοπάτια ούτε έτοιμα μονοπάτια. Η φύση του νησιού είναι τόσο σκληρή «όπου όλοι οι άνεμοι λυσομανούν επάνω στα βράχια του και σηκώνουν το χώμα σ' ένα κόκκινο σύννεφο και εκσφενδονίζουν χαλίκια ορμητικά τόσο, που να μαστιγώνουν όποιον βρουν στο δρόμο τους» (Σύλλογος Πολιτικών Εξόριστων Γυναικών, 1996: 10). Ο δε χειμώνας είναι πολύ υγρός με πολυήμερες βροχές ενώ η λάσπη που θα δημιουργούταν θα έκανε οποιοδήποτε μονοπάτι ακόμη πιο δύσβατο και τη πεζοπορία εξουθενωτική. Σε κάθε περίπτωση επειδή το νησί είναι αρκετά μικρό, ο επισκέπτης μπορεί να κάνει το γύρω του μέσα σε μόλις τρεις ώρες καθώς η περίμετρός του δεν ξεπερνά τα έξι μίλια.

Οι συνθήκες στο στρατόπεδο Τρικερίου

Φτάνοντας οι γυναίκες στο Τρίκερι, βρήκαν στο νησί άλλες γυναίκες επαρχιώτισσες, οι οποίες είχαν ήδη εκτοπιστεί «προληπτικά». Σύμφωνα με την Βερβενιώτη (2009) το νησί αποτελούνταν από μια φρουρά 42 χωροφυλάκων. Η μισή Μονή στέγαζε τη Διοίκηση και η άλλη μισή τις άρρωστες γυναίκες. Ο υπόλοιπος χώρος είχε μοιραστεί σε τρία στρατόπεδα. Το πρώτο στρατόπεδο θεωρήθηκε ο χώρος γύρω από το Μοναστήρι όπου ζούσαν οι «προληπτικώς συλληφθείσες» επαρχιώτισσες με τα παιδιά τους. «Οι «προληπτικές» κατάγονταν από εαμοκρατούμενα χωριά και είχαν σταλεί στην εξορία ομαδικά, κατά γεωγραφικές περιοχές: Θεσσαλές, Μακεδονίτισσες, Εβρίτισσες, κ.λπ.» (Βερβενιώτη, 2006: 83). Το δεύτερο στρατόπεδο ήταν το Μεταγωγών. Εκεί ζούσαν οι δηλωσίες οι οποίες περίμεναν την επιστροφή στα σπίτια τους. Κάθε βδομάδα απελευθερώνονταν 25-30, αλλά έρχονταν άλλες τόσες. Το τρίτο στρατόπεδο αποτελούνταν από τις «πολιτικές», δηλαδή, όσες είχαν έρθει από τη Χίο ή όσες ήταν κομμουνίστριες.

Κατά την εγκατάσταση των γυναικών στο στρατόπεδο, η διοίκηση τις χώρισε σε πέντε λόχους, στο καθέναν από τους οποίους ανατέθηκαν οι ανάλογες υπευθυνότητες. Ο κάθε λόχος καταλάμβανε ένα συγκεκριμένο χώρο στο νησί ενώ οι «λοχαγίνες», όπως αναφέρει η Μαρουδή-Παπαδημητρίου (Μαρουδή-Παπαδημητρίου, 1979: 48) θα' πρεπε να' χαν συνεχή επαφή με τη διοίκηση του στρατοπέδου, για την αλληλογραφία, τα δέματα και τον επισιτισμό. Επιπλέον, εκτός από «λοχαγίνες» ορίστηκαν και «σκηνάρχισσες», γυναίκες δηλαδή, που θα δούλευαν στη κουζίνα και στην καντίνα. Διαβάζουμε ακόμα ότι οι γυναίκες αναλάμβαναν το ξεφόρτωμα του καϊκιού με βάρδιες, οι γιατρίνες και οι νοσοκόμες να φροντίζουν τις άρρωστες ενώ οι δασκάλες και οι παιδαγωγοί έκαναν μαθήματα και φρόντιζαν και τα παιδιά (Μαρουδή-Παπαδημητρίου, 1979).

Ένα από τα κυριότερα προβλήματα του Τρικερίου -όπως και των περισσότερων νησιών-, τα αποθέματα νερού που χρειάζονταν οι εκτοπισμένες για να μαγειρέψουν και να πλυθούν, ήταν ελάχιστα και όχι πάντοτε πόσιμα. Για τις ανάγκες των γυναικών, χρησιμοποιούνταν τρία πηγάδια, τα οποία κάθε φορά που στέρευαν καθυστερούσαν τις γυναίκες στο κουβάλημα και πολλές από αυτές που δε πρόφταναν στερούνταν το νερό και για μια ολόκληρη μέρα. Ως εναλλακτική λύση, οι αρχές άφηναν τις γυναίκες να πλένονται στη θάλασσα, έχοντάς τους όμως θέσει

αυστηρά όρια απόστασης από την ακτή, για να αποφύγουν το ενδεχόμενο απόδρασης κάποιας γυναίκας από το νησί.

Παράλληλα με την έλλειψη του νερού υπήρχαν και άλλες υποδομές οι οποίες υπολειπούνταν. Για παράδειγμα, στο νησί δεν υπήρχε ειδικός χώρος αποχωρητηρίων με αποτέλεσμα οι γυναίκες να αναγκάζονται να πηγαίνουν στα χωράφια για να «ανακουφιστούν». Επίσης, το μαγειρείο στήθηκε από τις ίδιες τις γυναίκες μετά από ένα πρόχειρο αυτοσχεδιασμό με τα υλικά που είχαν. Ένα τσίγκινο κιόσκι κάλυπτε τις μαγειρίτσες από τον καιρό και οι μεγάλες πέτρες λειτουργούσαν ως βάσεις για τα καζάνια που μαγείρευαν. Το αξιοσημείωτο είναι ότι παρόλο τον ανύπαρκτο εξοπλισμό προσφέρονταν καθημερινά χιλιάδες μερίδες μαγειρεμένες στα ξύλα σε τεράστια καζάνια είτε από μια είτε από δύο μόνο γυναίκες.

Εκτός από το μαγείρεμα, το πλύσιμο των αντίσκημων, τη συντήρηση του στρατοπέδου και την καθαριότητα των λόχων, οι γυναίκες είχαν στην αρμοδιότητά τους να κουβαλούν κάθε φορά ό,τι έφερνε το καϊκι στο νησί. Όπως περιγράφει η Μαστρολέων-Ζέρβα σχημάτιζαν μια ανθρώπινη αλυσίδα από τη θάλασσα μέχρι και την κορυφή του νησιού και μετέφεραν από χέρι σε χέρι τρόφιμα ή και ξύλα ως τη Μονή (Μαστρολέων-Ζέρβα, 1986: 52). Ο Βόγλης αναφέρει πως «σχεδόν κάθε μέρα 80 γυναίκες αναλάμβαναν να κουβαλήσουν προμήθειες για 4.000-5.000 κρατούμενες, σακιά και βαρέλια, σίδερα και τούβλα, ψωμί και κούτσουρα, έπρεπε να μεταφέρονται με τα χέρια και τις πλάτες από το λιμάνι στο στρατόπεδο» (Βόγλης, 2004: 166). Το καϊκι εκτός από τα τρόφιμα, τα ξύλα και τα δέματα, έφερνε και τις νέες εκτοπισμένες γυναίκες αλλά και τα κακά μαντάτα. Αυτά θα μπορούσαν να ήταν οι αποφάσεις για μεταγωγή κάποιων γυναικών ή κάποια επιστολή που ανακοίνωνε το θάνατο ενός συγγενή ο θάνατος αυτός μπορεί να σήμαινε την απόλυσή μιας οικογένειας ή μιας γυναίκας από το στρατόπεδο.

Ένα άλλο σημαντικό θέμα που αντιμετώπιζαν οι εξόριστες του νησιού ήταν οι μικρές ποσότητες φαγητού που τους παρείχε η κυβέρνηση. Για το κάθε άτομο αναλογούσαν 80 δράμια ψωμί και όσπρια για την κάθε μέρα, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται επιπλέον μερίδες για τα παιδιά (Βόγλης, 2004: 166). Για το λόγο αυτό, οι γυναίκες αναγκάζονταν να βγάζουν από το σύνολο των ελάχιστων τροφίμων και τις επιπλέον μερίδες που χρειάζονταν ώστε να σιτιστούν τα παιδιά. Όπως γράφει η Βερβενιώτη «Το Υπουργείο έδινε 2.800 δρχ. την ημέρα για τις γυναίκες (λιγότερα απ' ό,τι στους άνδρες), αλλά όχι βέβαια για τα παιδιά. Από αυτά

τα χρήματα η Διοίκηση κρατούσε 200 δρχ. για έξοδα μεταφοράς και με τα υπόλοιπα έπρεπε να καλυφθούν οι ανάγκες για φάρμακα και τρόφιμα» (Βερβενιώτη, 2009: 84).

Τέλος, ένα ακόμη σημαντικό πρόβλημα των εξόριστων ήταν η παρεμπόδιση της επικοινωνίας τους με τον έξω κόσμο. Η τελευταία, ήταν απαραίτητη όχι μόνο για την τόνωση της ψυχολογικής κατάστασης των γυναικών, αλλά και για πιο πρακτικούς λόγους, όπως ήταν η ενημέρωσή τους για τα γεγονότα που συνέβαιναν ή για τις πληροφορίες του κόμματος που ήθελαν κάποιες γυναίκες να μάθουν. Η αλληλογραφία και οι επιστολές αποτελούσαν το μοναδικό τρόπο διατήρησης ενός δικτύου πληροφοριών για τις γυναίκες και τους συγγενείς τους. Η διοίκηση ήλεγχε όχι μόνο το περιεχόμενο της αλληλογραφίας, αλλά και τη συχνότητα των επιστολών και των επισκεπτηρίων. Όπως αναφέρει και ο Βόγλης:

«...το θέμα της αλληλογραφίας τους έπρεπε να αφορά μόνο οικογενειακά ζητήματα, ενώ η αλληλογραφία μεταξύ κρατουμένων ήταν απαγορευμένη. Οι επιστολές από και προς τους κρατούμενους συγκεντρώνονταν από τη διεύθυνση και λογοκρίνονταν (φράσεις ή λέξεις που θεωρούνταν επιλήψιμες διαγράφονταν). Εάν μάλιστα το περιεχόμενο μιας επιστολής κρινόταν ιδιαίτερα επιλήψιμο προβλεπόταν η διαβίβασή της στην αρμόδια εισαγγελική αρχή για την άσκηση ποινικής δίωξης» (Βόγλης, 2004: 184).

Καθώς λοιπόν η αλληλογραφία δεν ήταν μια προσωπική υπόθεση αλλά υπόκειντο στην λογοκρισία της διεύθυνσης που επενέβαινε στο περιεχόμενό της, οι κρατούμενοι έχαναν ακόμη μια ευκαιρία να ελέγχουν οι ίδιοι τη ζωή και τα συναισθήματά τους. Σε πολλές περιπτώσεις, ο μεγαλύτερος φόβος δεν ήταν η μη αποστολή ή παραλαβή κάποιας επιστολής, αλλά το γεγονός μη ξεχάσουν ή ξεχαστούν από τα αγαπημένα τους πρόσωπα. Η ανάγκη να διατηρήσουν στη μνήμη τους, τις εικόνες των δικών τους ανθρώπων ήταν πολύ σημαντική. Οι γυναίκες δε γνώριζαν για πόσο καιρό ακριβώς θα έμεναν εκτοπισμένες μακριά από τα γνώριμα πρόσωπά τους και η πάλη να διατηρήσουν ζωντανή την ανάγκη τους να ξανασμίξουν με αυτά, δινόταν καθημερινά. Όσο διατηρούσαν τις εικόνες καθαρές στο μυαλό τους, επιβεβαίωναν πως αντέχουν ακόμα. Κρατούσαν την ελπίδα πως δεν έχουν ξεχάσει την ηλικία, τα νιάτα, τις ανάγκες και τη λαχτάρα τους να συνεχίσουν τη ζωή τους μετά το τέλος της εκτόπισης. Όταν η μνήμη τους φθειρόταν και έχαναν οι εικόνες τη ζωηρότητά τους, τα πρόσωπα γίνονταν

θολά στο μυαλό και η ελπίδα να παραμείνουν συνδεδεμένες με τον έξω κόσμο χανόταν όλο και περισσότερο. Για το λόγο αυτό, ακόμη και μια φωτογραφία αποτελούσε αντικείμενο λύτρωσης για να μη χάσουν το μυαλό τους. Για να μη ξεχάσουν ή ξεχαστούν.

Με τον ίδιο τρόπο αντιλαμβάνονται και το επισκεπτήριο. Η ανάγκη να συναντηθούν με κάποιο δικό τους πρόσωπο είναι ζωτικής σημασίας. Η απουσία είναι σκληρή. Αλλά ακόμη σκληρότερη είναι η απόσταση. Οι κρατούμενες μπορούν να αντέξουν την απουσία, αλλά η υποψία και μόνο ότι λόγω της απόστασης ίσως να μη τους επισκεφτεί ποτέ κανένας είναι ακόμη χειρότερη. Όπως δεν υφίσταται ο χρόνος στην εξορία, έτσι δεν υφίσταται και ο χώρος. Το υποκείμενο τοποθετείται σε μια οριοθετημένη περιοχή όπου κανένα περιστατικό δεν έχει αντίκτυπο στα άτομα, παρά μονάχα οι εναλλαγές των υπολοίπων προσώπων (από τις μεταγωγές), η αλληλογραφία, τα επισκεπτήρια και οι πρωτότυπες δραστηριότητες όπως είναι οι ψυχαγωγικές εκδηλώσεις. Όλα τα υπόλοιπα (αγγαρείες και καψόνια) δεν αποτελούν τίποτα παραπάνω από μια ρουτίνα της οποίας η κανονικότητα διαπερνά με τον ίδιο τρόπο όλες τις κρατούμενες ανεξάρτητα από την ηλικία, το μορφωτικό και πολιτισμικό επίπεδο.

Προετοιμασία για τη Μακρόνησο

Λίγους μήνες μετά τη πρώτη εγκατάσταση των γυναικών στο νησί και μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού, το στρατόπεδο υπάχθηκε στον «Οργανισμό Αναμόρφωσης Μακρονήσου», στην ΕΣΑΓ⁷. Στις 15 Νοεμβρίου του 1949 η διοίκηση του στρατοπέδου πέρασε από τα χέρια της Χωροφυλακής στα χέρια του Εθνικού Στρατού. Κλιμάκια του ΟΑΜ κατέφθασαν στο Τρίκερι με σκοπό να ασκήσουν νέες πιέσεις για δηλώσεις. Όπως αναφέρει ο Ευάγγελος Μαχαίρας, επρόκειτο για έναν οργανισμό «βιασμού συνειδήσεων που λειτούργησε με τη συγκεντρωμένη πείρα των χιτλερικών στρατοπέδων, της βρετανικής αποικιοκρατίας και του αμερικανικού γκανγκστερισμού» (Μαχαίρας πρόλογος στο: Θεοδώρου, 1996: 8). Μία από τις πρακτικές του ΟΑΜ ήταν οι καθημερινές διαλέξεις στο προαύλιο του μοναστηριού κατά τη διάρκεια των οποίων οι γυναίκες υποχρεούνταν να ακούν μακρόσυρτους λόγους διαφώτισης με σκοπό την ανάνηψη, την μεταστροφή της συνείδησής τους και εν τέλει την υπογραφή δήλωσης. Οι γυναίκες ήρθαν και πάλι αντιμέτωπες με

⁷ *Εθνική Σχολή Αναμόρφωσης Γυναικών.

προσκλητήρια, διαταγές αξιωματικών, διαλέξεις και απειλές (Βόγλης, 2004: 166). Πρωταρχικός στόχος του ΟΑΜ δεν ήταν παρά να καταφέρουν να κρατήσουν όσο το δυνατόν λιγότερες γυναίκες για τη Μακρόνησο. Για το λόγο αυτό, έβρισκαν διάφορους ύπουλους τρόπους προκειμένου να υπογράφεται η δήλωση. Αρχικά, ήθελαν να απαλλαγούν από τις ανταρτοοικογένειες και έπειτα από τις υπόλοιπες εξόριστες. Σχετικά με τις πρώτες, οι αξιωματικοί ανακοίνωναν πολλές φορές -με ψευδείς αποδείξεις- πως ο συγγενής για τον οποίο είχαν εξοριστεί βρέθηκε κάπου νεκρός οπότε η μη υπογραφή δήλωσης δεν είχε καμία απολύτως σημασία. Με αυτό τον τρόπο πολλές γυναίκες πείστηκαν και υπέγραψαν τελικά τη δήλωση. Άλλες πάλι, όντας δύσπιστες μέχρι και την τελευταία στιγμή δεν υπέγραψαν τη δήλωση, υποστηρίζοντας πως κάτι τέτοιο θα πρόδιδε όχι μόνο τον αγώνα συνολικά, αλλά πολύ περισσότερο το ίδιο τους το αίμα.

Εκτός όμως από τους «ύπουλους» τρόπους, ο ΟΑΜ προέβη και σε αυστηρότερα μέτρα -βάση της νομοθετικής ρύθμισης- για να δώσουν στις γυναίκες μια πρώτη γεύση για αυτό που θα ακολουθούσε στη Μακρόνησο. Οι συνθήκες κράτησης έγιναν πολύ σκληρότερες ενώ οι αγγαρείες, τα καψόνια και οι τιμωρίες απέκτησαν άλλο νόημα. Όπως γράφει η Βερβενιώτη, οι αξιωματικοί πήραν τα ράντζα από τις γυναίκες, τις έβαζαν να τρέχουν γύρω-γύρω από το Μοναστήρι μέχρι να πέσουν κάτω. Άλλες πάλι τις έκλεισαν σε έναν «κλωβό» από συρματόπλεγμα χωρίς παλτό, μέσα στο χιόνι⁸, γιατί αρνήθηκαν να κουβαλήσουν νερό στη φρουρά (Βερβενιώτη, 2009: 84). Τέλος, τους απαγόρευαν να κινούνται από σκηνή σε σκηνή μετά τις έξι ενώ κάθε πρωί και απόγευμα όλες οι γυναίκες (ακόμη και οι γριές ή οι άρρωστες) ήταν υποχρεωμένες να ανεβαίνουν στη Μονή για να ακούν τους λόγους των ανανηψάντων και τις απειλές του στρατοπεδάρχη. Η Μαστρολέων-Ζέρβα αναφέρει πως κάθε μέρα έπρεπε να παρακολουθούν τον λόγο «διαφώτισης» του Καπετάνιου Παύλου⁹. Έπειτα ανάγκαζαν τις γυναίκες να κουβαλούν στην Μονή τις άρρωστες μαζί με τα ράντζα τους. Στην περίπτωση που αρνιόντουσαν οι ασθενείς, οι αξιωματικοί έμπαιναν στις σκηνές και χτυπούσαν με γκλοπ τις άρρωστες ώσπου να δεχτούν να τις κουβαλήσουν. Επιπλέον, η κουζίνα έπαψε να λειτουργεί και τρέφονταν με χαλβά ή ξερή τροφή (Μαστρολέων-Ζέρβα, 1986: 71-73).

⁸ Αναφέρει επίσης πως είχε 50 χρόνια να χιονίσει στο νησί και εκείνη τη χρονιά χιόνισε τρεις απανωτές φορές. Και αυτό, δεν ήταν παρά η καλύτερη ευκαιρία για καψόνια! (Μαστρολέων-Ζέρβα, 1986 : 73).

⁹ Παρατσούκλι που ανήκε σε έναν από τους πρώην πολιτικούς εξόριστους που υπέγραψαν δήλωση μετανοίας και χρησιμοποιήθηκαν από τις Διοικήσεις των τόπων εξορίας ώστε να «διαφωτίσουν» με καθημερινούς λόγους τους εξόριστους των νησιών που τους έστελναν (Μαστρολέων-Ζέρβα, 1986).

Όπως αποτυπώνεται από τη Βικτώρια Θεοδώρου, ο νέος κανονισμός του στρατοπέδου λειτούργησε ως εξής:

«εγερτήριο στις 6, προσκλητήριο στις 7, ύδρευση 9-10, συσσίτιο 12-1, σιωπητήριο στις 9 με σβήσιμο φώτων. Υποχρεωτικός χαιρετισμός του σκοπού, δέματα, επιταγές και επιστολές απαγορεύονται. Στα πηγάδια απαγορεύεται να πηγαίνουν άλλη ώρα απ' την κανονισμένη. Πλύσιμο ρούχων μόνο μία φορά την εβδομάδα, κάθε Πέμπτη». (Θεοδώρου, 1975: 161).

Ήδη από τις αρχές του Γενάρη οι φήμες για τη μεταφορά τους στο Μακρονήσι έπαψαν να μεταφράζονται ως μια απλή απειλή και στα μέσα Ιανουαρίου του 1950 κατέφθασε στο στρατόπεδο ο Καρσιλαμάς¹⁰ (το παρατσούκλι που έδωσαν οι γυναίκες στον Διοικητή του στρατοπέδου) για να επιβεβαιώσει τη μεταγωγή των εναπομεινάντων γυναικών στη Μακρόνησο. Μέχρι και το πρωί της 26^{ης} Ιανουαρίου οι γυναίκες ξέστησαν και κουβάλησαν όλο τον εξοπλισμό, όλο το κλίβανο του στρατοπέδου στο αρματαγωγό «Αχελώος». Κλείνοντας το στρατόπεδο, περίπου 1.200 γυναίκες και παιδιά ξεκίνησαν για τη χειρότερη εμπειρία τους στην εξορία, τη Μακρόνησο. Η Ναταλία Αποστολοπούλου μάς παραθέτει την αφήγηση της Μαρίας Πολυκράτη:

«Η πλατφόρμα του αρματαγωγού γεμάτη με το στρατοπεδικό υλικό που για ένα μήνα οι εξόριστες κουβαλούσαν με τις πλάτες και τα χέρια τους: καζάνια του μαγειρείου, βαρέλια, τσουβάλια με σκουληκιασμένα όσπρια, αλάτι, πατάτες, σκηνές, πάσσαλοι και αγκαθωτά συρματοπλέγματα...Και σ' ένα στενό πέρασμα στοιβαγμένες οι εξόριστες [...] 1200 γυναίκες και παιδάκια σωριασμένες κατάχαμα, κουβάρι, χωρίς να μπορούν να πάρουν ανάσα, με μπόγους, βαλίτσες, χαρτοκούτια και άλλα συμπράγκαλα. Τα παιδιά να κλαίνε και τα ηχεία στη διαπασών με εμβατήρια» (Αποστολοπούλου, 1985: 74-75)

¹⁰ Εκπρόσωπος του στρατού, αρχηγός της Επιτροπής ΟΑΜ (Οργανισμός Αναμορφώσεως Μακρονήσου) και Ταγματάρχης. (Αποστολοπούλου, 1985). Το πραγματικό του όνομα δεν αναφέρεται.

Στη Μακρόνησο

«Προτιμήσαμε να δώσουμε τη σάρκα μας στα φίδια και τ' αγριοπούλια, παρά την ψυχή μας στους ανθρώπινους γύπες, να μας αφήσουν χωρίς αξιοπρέπεια, τιμή και υπόληψη, χωρίς ιδανικά» (Στάβερη, 2006: 92)

Στις 27 Ιανουαρίου του 1950 οι γυναίκες κατέφθασαν στη Μακρόνησο και τις ενέταξαν στο ΑΕΤΟ (Α' Ειδικό Τάγμα Οπλιτών). Ο σκοπός ήταν πλέον γνωστός. Η υπογραφή της «δήλωσης» έπρεπε να επιτευχθεί με κάθε τρόπο, με κάθε μέσο σωματικών και ψυχολογικών βασανιστηρίων. Με την άφιξή τους στο νησί τούς υποδέχτηκαν οι αλφαμίτες με τα διακριτικά Α-Μ (αστυνομία μονάδος). Οι γυναίκες αυτές αν και είχαν ζήσει την έγκλειστη ζωή σε στρατώνες, τις άσχημες καιρικές συνθήκες και τη στρατοπεδική πειθαρχία, επρόκειτο να δοκιμαστούν πολύ σκληρότερα, καθώς η ατμόσφαιρα που θα αντιμετώπιζαν ήταν πολύ καλά διαμορφωμένη έτσι ώστε να προκαλεί συναισθήματα φόβου, αγωνίας και ανασφάλειας για το τι μπορούσε να συμβεί την κάθε στιγμή. Σύμφωνα με τη Βερβενιώτη, οι γυναίκες υπέστησαν το πρώτο σοκ με το που αντίκρισαν το μουντό χρώμα του χακί ενώ το σκηνικό συμπλήρωνε το γκρι της άνυδρης γης που ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με το λινόφυτο, ήσυχο και ειρηνικό τοπίο στο νησάκι του Τρίκερι, στη μέση του Παγασητικού, απέναντι από το Πήλιο. Εξίσου σημαντικό, ήταν το θέμα της καθαριότητας και η περιποίηση του σώματος, των ρούχων τους και γενικότερα της εμφάνισής τους. Γι' αυτό, υπέστησαν ένα δεύτερο σοκ όταν περπατώντας στο δρόμο από την αποβάθρα προς τον κλωβό τους, πέρασαν μπροστά από το ΕΣΑΓ (Ειδική Σχολή Αναμορφώσεων Γυναικών), τους δηλωσίες του ΑΕΤΟ (Α' Ειδικόν Τάγμα Οπλιτών) οι οποίοι ήταν άπλυτοι, παραμελημένοι δείχνοντας σαν να έχουν χάσει κάθε διάθεση για τη ζωή. (Βερβενιώτη, 2000: 5). Οι φιγούρες των αντρών τρόμαζαν τις γυναίκες και πολύ περισσότερο όταν αναγνώριζαν ανάμεσά τους συγγενείς, γνωστούς και φίλους τους.

Από την πρώτη μέρα οι δοκιμασίες των γυναικών ξεκίνησαν στο «Θέατρον» όπου ήταν ένας υπαίθριος χώρος κατάλληλα διαμορφωμένος για να περικλείσει τις εξόριστες και να ξεκινήσουν οι πιέσεις για δήλωση μετανοίας. Η διοίκηση του στρατοπέδου εκφώνησε λόγους «περί ανάνηψης» και εξαπέλυσε απειλές για ξυλοδαρμούς στην περίπτωση που οι γυναίκες δεν υπέγραφαν. Η δεύτερη τακτική τους εφαρμόστηκε μετά από λίγο. Η διοίκηση χώρισε τα παιδιά από τις μανάδες,

γεγονός που προκάλεσε αμέσως το ξέσπασμα των γυναικών σε σπαρακτικά κλάματα και κραυγές απόγνωσης. Με το τέλος της συγκέντρωσης αυτής, οι αλφαμίτες μπήκαν στις σκηνές και άρχισαν τους ξυλοδαρμούς, τις προσβολές και τις ταπεινωτικές πράξεις με σκοπό να εξευτελίσουν και να σπάσουν το ηθικό των γυναικών. Ο Βασιλόπουλος, ο Διοικητής του στρατοπέδου, έδωσε προθεσμία τριών ημερών για να υπογράψουν ενώ κατασκεύασε και ένα επισκεπτήριο ανάμεσα στους «αναμορφωμένους» άντρες και τις συγγενείς τους νεοφερμένες γυναίκες για να τις επηρεάσουν (Αποστολοπούλου, 1985: 17). Όπως αναφέρει η Βερβενιώτη:

«Ήταν σοφά μελετημένη αυτή η συνάντηση. Από τη μια μεριά ανέτρεπε την παραδοσιακή αντίληψη, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες είναι αυτές που πιέζουν τους άντρες τους (συζύγους, γιούς, αδελφούς) να πάψουν να ασχολούνται με την πολιτική και να κοιτούν τη δουλειά τους και το σπίτι τους και έτσι εξευτέλιζε τους άντρες. Από την άλλη οι άντρες ασκούσαν μια ιδεολογική κυριαρχία στις γυναίκες. Η κυρίαρχη κοινωνική άποψη ήταν ότι οι άντρες ξέρουν περισσότερο από τις γυναίκες για την πολιτική, γι' αυτό οι γυναίκες εκτιμούσαν και σέβονταν τη γνώμη τους. Επιπλέον για κανέναν δεν ήταν ευχάριστο το γεγονός ότι είχε υπογράψει δήλωση και οι άντρες αισθάνονταν υποχρεωμένοι να δικαιολογηθούν γι' αυτό» (Βερβενιώτη, 2000: 7).

Οι πρακτικές των αρχών ποίκιλαν κάθε φορά ανάλογα με τις περιπτώσεις των γυναικών. Ο ξυλοδαρμός των γηραιών ήταν κάτι που ντρόπιαζε τις νεαρές και το αντίθετο ήταν κάτι που εξόργιζε τις γηραιότερες. Πολλές φορές, οι ηλικιωμένες έκρυβαν στις φούστες τους τις πιο νέες για να μην στιγματιστεί ακόμη περισσότερο το νεαρό τους σώμα ή για να μη ξυπνήσουν στους άντρες αρρωστημένα πάθη και τις εξευτελίσουν ακόμη περισσότερο με τις ντροπιαστικές τους πράξεις. Σε άλλες περιπτώσεις προκειμένου να αποσπάσουν μια δήλωση έβρισκαν τρόπους που κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση της Αγλαΐας Βενέτη η οποία χρειάστηκε να μεταβεί στο νοσοκομείο για μια εγχείρηση: «εκτός απ' την ανησυχία που κατέχει κάθε άρρωστο εκείνες τις στιγμές που μπορεί να συναπαντηθεί με το χάρο, οι εξόριστες αντιμετώπιζαν κι ένα πρόβλημα συνείδησης: τι θα κάνανε εάν πάνω σε ένα χειρουργικό τραπέζι, τους ζητούσαν να υπογράψουν δήλωση;» (Αποστολοπούλου, 1985: 85). Τέλος, ακόμη και στη περίπτωση της υπογραφής της

δήλωσης, η «ανάνηψη» έπρεπε να πιστοποιηθεί και με ακόμη πιο ταπεινωτικό τρόπο. Η «δήλωση» δημοσιοποιούνταν με επιστολή στην εφημερίδα, διαβαζόταν από τον παπά στην εκκλησία και ο/η δηλωσίας προέβαινε σε ομιλίες από τα μεγάφωνα του στρατοπέδου.

Τα καψόνια και οι αγγαρείες κράτησαν δεκαπέντε μέρες, όταν επισκέφτηκαν το νησί Γάλλοι δημοσιογράφοι και οι κρατούμενοι ξέσπασαν με έντονες διαμαρτυρίες μπροστά στα μάτια τους. Η διεθνής κατακραυγή που ακολούθησε ανάγκασε την κυβέρνηση να κλείσει το στρατόπεδο της Μακρονήσου και οι εναπομείνουσες γυναίκες, σχεδόν οι μισές, να ετοιμαστούν για τη δεύτερη μεταγωγή τους στο νησί Τρίκερι, τον Αύγουστο του 1950 .

Το «δεύτερο» Τρίκερι

Τον Αύγουστο του 1950 αν και αναμενόταν η πολυπόθητη αμνηστία, περίπου 500 «αμετανόητες» γυναίκες επέστρεψαν στο στρατόπεδο του Τρικεριού και παραδόθηκαν και πάλι στη Χωροφυλακή του νησιού. Οι μισές από όσες είχαν πάει στη Μακρόνησο λύγισαν και υπέγραψαν τελικά τη δήλωση. Όπως διαβάζουμε στη Βερβενιώτη, η ατμόσφαιρα στο στρατόπεδο αυτή τη φορά ήταν κακή εξαιτίας του νέου Διοικητή, ο οποίος ήταν αμόρφωτος και η συμπεριφορά του ήταν αυθαίρετη και αψυχολόγητη. Ο επιτρεπόμενος χώρος για να κινούνται οι πολιτικές κρατούμενες ήταν πλέον περιορισμένος και περιφραγμένος με συρματοπλέγμα (Βερβενιώτη, 2009: 86). Πλέον οι κρατούμενες είχαν το δικαίωμα να βρίσκονται κυρίως στη περιοχή γύρω από το μοναστήρι και μέχρι το λιμάνι για να μπορούν να πλένονται αλλά και να κουβαλούν όσα έφερνε το καΐκι. Τα περισσότερα κελιά της Μονής καταλαμβάνονταν στο μεγαλύτερο μέρος τους από την Διοίκηση ενώ μερικά κελιά χρησιμοποιούνταν ως αναρρωτήρια για τις άρρωστες και για τις πιο ηλικιωμένες εξόριστες. Αυτή τη φορά όμως, οι πολιτικές εξόριστες κατάφεραν με παραστάσεις προς την Διοίκηση να αντικαταστήσουν τις κουρελιασμένες τους σκηνές με καινούργιες, οι οποίες φιλοξενούσαν από έξι έως δεκαοχτώ άτομα και δύο από αυτές είχαν διαμορφωθεί έτσι ώστε να χρησιμοποιούνται ως ντους και τουαλέτα. Οι σκηνές είχαν πλέον ράντζα φτιαγμένα από τις γυναίκες και λάμπες πετρελαίου (Βερβενιώτη, 2009: 86). Σε κάθε περίπτωση βέβαια, η διαμονή στην ύπαιθρο δεν ήταν καθόλου εύκολη και τα καιρικά φαινόμενα δυσκόλευαν ακόμη περισσότερο τη κατάσταση.

Αναφορικά με τη διατροφή τους, συνέχισε να ισχύει το καθεστώς των μαγειρειών. Η διαφορά έγκειτο στο γεγονός ότι δυο κρατούμενες αναλάμβαναν να πάνε με το καΐκι για τα τρόφιμα και ό,τι άλλο χρειάζονταν. Πλέον υπήρχαν πέντε μαγειρίσσες και δώδεκα βοηθοί, αλλά η ποιότητα και η ποσότητα συνέχιζε να είναι κακή και το μενού μονότονο. Η συμπληρωματική διατροφή των γυναικών εξαρτιόταν από τα δέματα των συγγενών και φίλων αλλά και από τις αποστολές του ΔΕΣ. Τέλος, αναφορικά με το κουβάλημα του νερού, οι εξόριστες αναγκάζονταν να πληρώνουν μουλάρια για τη μεταφορά του από τα κάτω πηγάδια ως την περιοχή που έμεναν (Βερβενιώτη, 2009).

Η εξορία στο Τρίκερι δεν είχε ξυλοδαρμούς, απειλές ή την απάνθρωπη συμπεριφορά που βίωσαν οι γυναίκες στη Μακρόνησο. Οι πιέσεις ήταν πιο ήπιες και οι απειλές ή οι τιμωρίες σχετίζονταν περισσότερο με τη διακοπή των επισκεπτηρίων, των δεμάτων και της αλληλογραφίας. Δεν πρέπει όμως να υποτιμάμε τη σημασία τους, καθώς όπως έχει προαναφερθεί, ο χώρος και ο χρόνος σε τόπους κράτησης αποκτούν άλλες διαστάσεις. Η καθημερινότητα μπορούσε να αποκτήσει κάποια συνοχή μόνο διαμέσου αυτών των γεγονότων, καθώς μόνο έτσι έσπαγε η επαναλαμβανόμενη ρουτίνα και δεν χανόταν το μυαλό των κρατουμένων. Όπως αναφέρει ο Βόγλης, «τα επισκεπτήρια σε τόπους εξορίας χρειάζονταν ειδική άδεια από τη Διεύθυνση Χωροφυλακής, η έκδοση της οποίας ήταν χρονοβόρα και καθόλου σίγουρη» (Βόγλης, 2004: 179). Ιδιαίτερα στη περίπτωση του Τρικεριού που ήταν ένας αρκετά απομακρυσμένος τόπος, το Υπουργείο, ακόμη και αν εξέδιδε την άδεια επίσκεψης ενός συγγενή, δεν επέτρεπε τη διανυκτέρευση του επισκέπτη στο νησί ενώ καθ' όλη τη διάρκεια του επισκεπτηρίου ήταν υποχρεωτική η παρουσία κάποιου χωροφύλακα.

Οι πολιτικές εξόριστες κατά τη δεύτερη περίοδο της εξόριστης ζωής τους στο Τρίκερι προσπάθησαν να δραστηριοποιηθούν πολύ δυναμικά και να αλλάξουν την εικόνα της προηγούμενης ζωής τους εκεί. Είναι εμφανές ότι η εμπειρία που πλέον κουβαλούσαν από τις συνθήκες των προηγούμενων τόπων εξορίας τις βοήθησε να γίνουν πιο ενεργά υποκείμενα και να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους. Αρχικό τους μέλημα ήταν η αποστολή αιτημάτων για το καθεστώς των επισκεπτηρίων, την παύση λογοκρισίας των γραμμάτων τους αλλά και την έγκαιρη παραλαβή τους. Επιπλέον, σχετικά με την αλληλογραφία τους, βασικό πρόβλημα ήταν η αδυναμία επικοινωνίας με τις Ανατολικές χώρες. Οι εξόριστες γυναίκες προέβησαν επίσης στην αποστολή αιτημάτων στον ΔΕΣ. Όπως αναφέρει η Βερβενιώτη, οι γυναίκες κατέθεσαν δύο

υπομνήματα. Το πρώτο εστάλη από 82 γυναίκες, οι οποίες ζητούσαν την άμεση απόλυσή τους ενώ το δεύτερο περιείχε γενικότερα αιτήματα, όπως ήταν η μεταφορά του στρατοπέδου σε κατοικημένη περιοχή, η εισαγωγή των φυματικών σε σανατόρια, η ζήτηση κλινοσκεπασμάτων, ιματισμού, τροφίμων, φαρμάκων, βιβλίων, εκπαιδευτικού υλικού και η ανά δύο μήνες επίσκεψη προσώπων. Τέλος, ζητούσαν ποικιλία στη διατροφή, μια καντίνα, να μην είναι υποχρεωμένες να ξυπνούν στις έξι, να αυξηθεί ο χώρος που κινούνταν, να απολυθούν οι ηλικιωμένες και να αλλάξει ο Διοικητής (Βερβενιώτη, 2009: 88).

Εκτός όμως από την αποστολή αιτημάτων και την επίλυση πρακτικών θεμάτων της καθημερινότητάς τους, οι γυναίκες ξεκίνησαν την αλλαγή όλης της εξόριστης ζωής τους, επηρεάζοντας τη γενικότερη εικόνα του νησιού. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε το ιδιαίτερο μορφωτικό επίπεδο των γυναικών, αλλά και η μεγάλη τους θέληση για την όσο το δυνατόν ποιοτικότερη επιβίωσή τους, για όσο καιρό τους έμενε ακόμη στην εξορία.

Τα παιδιά

Ο ρόλος των παιδιών στην εξορία ήταν καθοριστικός από την αρχή έως το τέλος. Τα παιδιά ήταν το μέλλον, η επόμενη γενιά που θα διεκδικούσε ένα καλύτερο κόσμο. Το ίδιο αντιλήφθηκε από την αρχή και η εξόριστη μερίδα αλλά και η επικρατούσα πολιτική ιδεολογία της εποχής. Τα παιδιά αποτελούσαν το νέο φυτώριο πολιτών και για τις δύο πλευρές. Αν και η γενιά αυτή μεγάλωνε με τον πιο ανορθόδοξο τρόπο, μέσα σε τόπους εξορίας και φυλακές, έπρεπε με κάποιο τρόπο να διαπαιδαγωγηθούν προς όφελος της μιας ή της άλλης πλευράς.

Αρχικά, η πρώτη απόπειρα να χωριστούν τα παιδιά από τις μητέρες τους έγινε στη Χίο. «Η διοίκηση του στρατοπέδου υλοποιώντας υπουργική απόφαση προχώρησε στην αποστολή των ανήλικων παιδιών που ζούσαν με τις έγκλειστες μητέρες τους και ήταν μεγαλύτερα από πέντε χρονών σε ορφανοτροφεία. Οι γυναίκες του στρατοπέδου της Χίου αντέδρασαν με διαμαρτυρίες και παρακλήσεις αλλά τελικά δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν την αποστολή των παιδιών τους στο ορφανοτροφείο της Μυτιλήνης.» (Βόγλης, 2004: 164). Όλο το νησί βυθίστηκε σε βαθιά θλίψη όχι μόνο από τις μητέρες που έχαναν τα παιδιά τους, αλλά και από τις υπόλοιπες, οι οποίες αντιλαμβάνονταν τη σοβαρότητα του γεγονότος. Οι γυναίκες έπρεπε να αντιμετωπίσουν όχι μόνο το χαμό των συγγενών τους στον ένοπλο αγώνα, αλλά και

των ζωντανών μελών τους στα ορφανοτροφεία της Ελλάδας, στις παιδουπόλεις της Φρειδερίκης αλλά και στις Ανατολικές χώρες όπου έστελνε το κομμουνιστικό κόμμα τα παιδιά για τη προστασία τους από τις εκκαθαρίσεις της Δεξιάς. Οι παιδουπόλεις της Φρειδερίκης θεωρήθηκαν από την αρχή ως η χειρότερη επιλογή καθώς όπως έχουν αναφέρει αρκετές γυναίκες, εκεί μέσα ήξεραν ότι θα τους μάθαιναν να μισούν τους γονείς τους.

Τα εναπομείναντα παιδιά στους τόπους εξορίας έζησαν τις δικές τους εμπειρίες. Όπως αναφέρει η Ζέρβα, υπήρχαν 80 «μωρομάνες»¹¹ με παιδιά από 3 έως 12 ετών. Το κράτος δεν χορηγούσε συσσίτιο. Στις άλλες έδιναν 60 δράμια ψωμί. Τα δέκα τα έδιναν στα παιδιά. Το ίδιο γινόταν και με το φαγητό (ψωμί και σάπια όσπρια, μιγάδια). Τα παιδιά αρρώσταιναν, κιτρίνιζαν και αδυνάτιζαν συνεχώς. Μοναδική ελπίδα αποτελούσαν τα λίγα δέματα με φτωχικά είδη πρώτης ανάγκης (Μαστρολέων-Ζέρβα, 1986: 11). Καθώς δεν υπήρχε καμία ειδική μέριμνα αλλά ούτε και επιπλέον μερίδες, οι γυναίκες έπρεπε να μοιράζονται το φαγητό αλλά να κρύβουν από το πρόσωπό τους τη πίκρα τους ώστε να κάνουν τη ζωή των παιδιών όσο το δυνατόν ευκολότερη, ευχάριστη, χωρίς να ξεχνούν την ανεμελιά της ηλικίας τους.

Οι προληπτικές γυναίκες, οι ανταρτοοικογένειες, οι δηλωσίες

Η ζωή των γυναικών που διέμεναν στο μοναστήρι έχει πολλές διαφοροποιήσεις από αυτή των γυναικών του «κάτω» λόγου. Όπως έχει αναφερθεί, στο μοναστήρι έμειναν γυναίκες για προληπτικούς λόγους μην έχοντας άμεση σχέση με το κομμουνιστικό κόμμα ή την ιδεολογία του. Την εποχή των εκκαθαρίσεων στην επαρχία και στα εαμοκρατούμενα χωριά, πολύς κόσμος στάλθηκε στην εξορία με το πρόσχημα ότι ήταν πολύ πιθανόν να βοηθήσει με τροφοδοσία, ιματισμό και χρήματα τους αντάρτες της περιοχής. Πολλές ήταν οι περιπτώσεις όπου ομάδες εθνικοφρόνων παρέδωσαν άλλους εθνικόφρονες πολίτες στη χωροφυλακή με την υποψία της συνενοχής των τελευταίων. Η τρίτη κατηγορία ήταν δηλωσίες ή υπό δήλωση γυναίκες.

Η καθημερινότητά τους δεν μοιάζει όμως σχεδόν σε τίποτε με αυτήν των πολιτικών εξόριστων. Οι γυναίκες αυτές απολάμβαναν μεγαλύτερη ελευθερία κίνησης στο νησί. Όντας συνοδευόμενες από εκπροσώπους των Αρχών, περνούσαν

¹¹ Πρόκειται για όρο που χρησιμοποιούσαν οι εξόριστες γυναίκες αναφερόμενες στις συνεξόριστες μάνες που είχαν μαζί τους παιδιά μέχρι και 12 μηνών.

απέναντι στο νησί Τρίκερι για να ψωνίσουν κλωστές ή άλλα βασικά είδη πρώτης ανάγκης από τα τοπικά μαγαζιά και ήταν απαλλαγμένες από αγγαρείες και καψόνια. Όπως επαναλαμβάνουν πολλές από αυτές, δεν τις κακοποιούσαν και περνούσαν γενικώς καλά. Η μόνη ταλαιπωρία ήταν το κουβάλημα του ψωμιού και των ξύλων από το λιμάνι που ερχόταν το καϊκι μέχρι και το μοναστήρι. Σαφώς, δεν είχαν την πολυτέλεια αποχωρητηρίων ενώ πλένονταν και έπλεναν τα ρούχα τους στη θάλασσα, σε ένα από τα λιμανάκια του νησιού. Οι γυναίκες στο μοναστήρι είχαν μεγαλύτερη ποικιλία στο φαγητό, αφού η διοίκηση τους έφερνε όσπρια, μακαρόνια, ψάρια, ακόμη και κρέας. Το νερό το προμηθεύονταν εξίσου από τα πηγάδια του νησιού ενώ δεν έλειπαν και οι φορές που τους επέτρεπαν να μαζεύουν τις πεσμένες ελιές από το χώμα για να τις πάρουν οι ίδιες.

Η καθημερινότητα περνούσε απλά, χωρίς αθλητικές, μουσικές ή παρόμοιου είδους δραστηριότητες όπως στην περίπτωση των πολιτικών εξόριστων. Κουβέντιαζαν, έλεγαν αστεία, κεντούσαν, έλεγαν τραγούδια αλλά χωρίς υπερβολές και προκλητικές δραστηριότητες προς τη φρουρά. Εξάλλου, ο χρόνος διαμονής των περισσότερων από αυτή την κατηγορία γυναικών σπάνια ξεπερνούσε μερικούς μήνες. Η κοινότητα των εξόριστων στο μοναστήρι αποτελούνταν από γυναίκες όλης της Ελλάδας και κυρίως από τον αγροτικό χώρο. Η ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, η οικονομική κατάσταση και πάλι ποίκιλαν, αλλά αυτό δεν αρκούσε ώστε να δημιουργούνται μεγάλες εσωτερικές αντιθέσεις και αντιπαλότητες. Όντας γυναίκες χωρίς έντονη πολιτική και κοινωνική δράση, δεν προσπάθησαν να διεκδικήσουν περαιτέρω αιτήματα προς τη διοίκηση ή τον «έξω» κόσμο. Προσπάθησαν να περάσουν όσο πιο ανώδυνα τη «θητεία» τους στο νησί και να επιστρέψουν στα σπίτια τους το συντομότερο.

Παρόλα αυτά, αναπτύχθηκαν ισχυρές προσωπικές σχέσεις μεταξύ των γυναικών αυτών και αρκετές κράτησαν επαφή ακόμη και μετά την απόλυσή τους από το νησί. Δεν συμμετέχουν στην ετήσια εκδρομή των πολιτικών εξόριστων που πραγματοποιείται έως σήμερα - αν και αρκετές γνωρίζουν για αυτή-, καθώς ποτέ δεν ανέπτυξαν σχέσεις με τις πολιτικές εξόριστες, δεν τις γνώρισαν και δεν ενημερώνονται σχετικά. Μια τελευταία αξιοσημείωτη παρατήρηση είναι ότι οι εξόριστες του μοναστηριού αντιμετώπισαν και αντιλήφθηκαν με διαφορετικό τρόπο την εμπειρία της εξορίας, αλλά αυτό θα παρουσιαστεί εκτενέστερα στην ανάλυση των συνεντεύξεων στη συνέχεια της εργασίας.

Οι απολύσεις

Ήδη από τα τέλη του Γενάρη του 1950 άρχισαν οι σταδιακές και οριστικές απολύσεις πρωτίστως και κυρίως των «προληπτικά» κρατουμένων ή των γηραιότερων που ήταν βέβαιος ο θάνατος των παιδιών τους στο Δημοκρατικό Στρατό και δεν τις θεωρούσαν πια χρήσιμες και λιγότερο των «πολιτικών» κρατουμένων. Η ιστορία της Ευανθίας Σύρου είναι χαρακτηριστική:

Όταν φώναξαν την Ευανθία το 1949 στο Γραφείο της Διοίκησης, της ανακοίνωσαν το σκοτωμό και τον αποκεφαλισμό του γιου της και της είπαν να κάνει δήλωση. Εκείνη αρνήθηκε, γύρισε στο κελί της και αποφάσισε να σκοτωθεί. Χτυπούσε για ώρα το κεφάλι της στα ντουβάρια ώσπου σωριάστηκε σακατεμένη. Τρέξαν οι άλλες, τη μαζέψανε και χωρίς γιατρό μόνες και μόνο με γιατροσόφια τη συνέφεραν [...] Λίγες μέρες μετά έμαθε για το χαμό και του δεύτερου παιδιού της. Στα μέσα Δεκεμβρίου του 1949, απολύθηκε απ' το Τρίκερι μαζί με άλλες «προληπτικές». Γύρισε σπίτι της και ενώ την παρηγορούσαν ότι μπορεί να ζει το τρίτο της παιδί, η ίδια δεν πίστευε τίποτα πια (Αποστολοπούλου, 1985: 40,43).

Από το 1950 οι πολιτικοί κρατούμενοι άρχισαν να απολύονται βάσει των «μέτρων ειρηνεύσεως» που θεσπίστηκαν νομικά με τους οποίους αναθεωρούνταν οι αποφάσεις από τα έκτακτα στρατοδικεία. « [...] μετέτρεπαν αυτόματα τις ποινές θανατικής καταδίκης σε ισόβια κάθειρξη και επέτρεπαν αποφυλάκιση των πολιτικών κρατουμένων κατόπιν γνωμοδοτήσεως ειδικής επιτροπής» (Βόγλης, 2004: 328). Όπως έχω αναφέρει και στη πρώτη ενότητα της εργασίας, αυτά τα μέτρα δεν επανέφεραν τη Δημοκρατία, διότι το «παρασύνταγμα» της εμφύλιας περιόδου συνέχισε να λειτουργεί ως το 1962 καθώς τα δικαστήρια έκριναν πως ο Εμφύλιος δεν είχε λήξει αφού κανένας νόμος δεν είχε υπογραφεί επίσημα από την κυβέρνηση για την παύση των εχθροπραξιών με τους αντάρτες. Τον Απρίλιο του 1953 στο Τρίκερι, είχαν απομείνει 19 γυναίκες και μια φρουρά 10 χωροφυλάκων. Το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου τις μετέφεραν στον Άη Στράτη από όπου έκλεισε ο κύκλος της εξόριστης ζωής τους (Μαχαίρας πρόλογος στο: Θεοδώρου, 1996). «Με την απόλυσή τους δίνονταν χρήματα για «τρεις» μέρες φαγητό και μία δήλωση που έγραφε «άδεια

επ' αόριστον» και όχι ελεύθερες. Αυτό σήμαινε πώς οποιαδήποτε στιγμή, λόγω οπουδήποτε κατασκόπου- χαφιέ και αιτίας τις ξανάστελναν πίσω στην εξορία [...] αυτή η άδεια «επ' αόριστον» κράτησε μέχρι το 1962. Η ελεύθερη πια ζωή μας: 'Αστυνόμηση και ανεργία εκ προμελέτης' (Μαστρολέων-Ζέρβα, 1986: 165-166).

Ενότητα II

«Η ζωή στο “δεύτερο” Τρίκερι: εναλλακτικοί τρόποι διαβίωσης»

Οι εναλλακτικοί τρόποι διαβίωσης στην εξορία

«[...]οι κρατούμενες επιστρέφοντας από την Μακρόνησο στο Τρίκερι αποφάσισαν να καταγράψουν τα βάσανα και τις περιπλανήσεις τους στα στρατόπεδα «πειθαρχημένης διαβίωσης»[...] Οργάνωσαν τη ζωή τους με πνεύμα αλληλεγγύης και οικονομίας δυνάμεων για να επιζήσουν» (Θεοδώρου, 1975: 7).

Είναι γεγονός, πως αν παρατηρήσουμε τη συνολική δράση των γυναικών και στις δύο περιόδους εξορίας στο Τρίκερι θα αντιληφθούμε πως κατάφεραν να εκφράζουν τις ιδέες, τα συναισθήματα και τις ανάγκες τους διαμέσου διάφορων δραστηριοτήτων κάθε φορά. Προσπαθούσαν όχι μόνο να συντηρούν και να οργανώνουν το στρατόπεδο, αλλά και να διασκεδάζουν, να τονώνουν το ηθικό τους, να διαπαιδαγωγούνται και να εκμεταλλεύονται την εξόριστη ζωή τους με δημιουργικό τρόπο. Για το λόγο αυτό θεώρησα σημαντικό να αποδοθεί με όσο το δυνατόν συνοπτικότερο τρόπο το «πολιτισμένο χωριό» των πολιτικών εξόριστων γυναικών του Τρικεριού.

Αρχικά, πρέπει να αναφέρουμε πως οι εξόριστες δεν είχαν πάντα την άδεια της Διοίκησης να πραγματοποιούν τις εορτές, τις εκδηλώσεις, τις συναυλίες, τους χορούς και τις παρελάσεις που οργάνωναν. Οι γυναίκες φρόντιζαν πάντα να έχουν «τσιλιαδόρισες» καθώς δεν ήταν λίγες οι φορές που η φρουρά τις ανακάλυπτε και διέκοπτε τις δραστηριότητές τους. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Μαχαίρας, «οι εξόριστες κατάφεραν και μετέτρεψαν το ερημονήσι σε “κρυφό σχολειό”» (Μαχαίρας πρόλογος στο: Θεοδώρου, 1996). Οι εξόριστες εκμεταλλεύονταν τον περιορισμένο ελεύθερο χρόνο τους και όταν τέλειωναν τις αγγαρείες αφοσιώνονταν στη μουσική, το χορό, τον αθλητισμό, τα μαθήματα και την ανάδειξη παραδοσιακών εθίμων. Ανάλογα με την ειδικότητα που είχε η κάθε γυναίκα καλούνταν αντιστοίχως να την

αξιοποιήσει εντός της στρατοπεδικής ζωής. Καθηγήτριες, παιδαγωγοί, γυμνάστριες, γιατρίνες ή και μαστόρισσες αναλάμβαναν να δείξουν στις συνεξόριστες την τέχνη τους και να τις «δια φωτίσουν» με τις γνώσεις τους. Επιπλέον, εκτός από τις ψυχαγωγικές ασχολίες, σημαντικό έργο προσέφεραν και στις εγκαταστάσεις του στρατοπέδου.

Ήδη από τη πρώτη εγκατάσταση των γυναικών στο Τρίκερι, οι κρατούμενες έσπευσαν αμέσως να βελτιώσουν πρωτίστως την εικόνα του στρατοπέδου. Αναστήλωσαν επανειλημμένα τις γκρεμισμένες σκηνές από πλίθες με κοκκινόχωμα, άχυρο και θαλασσινό νερό και τις ψήλωσαν για να μπορούν να μπαίνουν και να κοιμούνται. Επίσης, κατασκεύασαν σκηνές από χαρτόνια και έφτιαχναν αυτοσχέδια σαλόνια, σκαμνιά και τραπεζάκια που τα στόλιζαν με αγριολούλουδα. Τα στρώματά τους μάλιστα, γίνονταν με χόρτα και ξερά φύλλα ασφοδελιάς. Έξω από τις σκηνές έστηναν ατομικές φωτιές για να ετοιμάζουν συμπληρωματικά γεύματα αν και το άναμμα της φωτιάς ήταν αυστηρά απαγορευμένο από τη φρουρά. Στα καζάνια του μαγειρείου οι «λοχαγίνες» με τις «Μαρίες» -όπως ονόμαζαν τις βοηθούς σερβιρίσματος- έβραζαν με γλυφό νερό πατάτες και ρεβίθια και ψάρευαν στα νερά του λιμανιού για να συμπληρώσουν τη διατροφή τους με κανένα χταπόδι ή κεφαλόπουλο ή βράζοντας ρυζόγαλο με γάλα σκόνης (Θεοδώρου, 1996).

Αναφορικά με τις υπόλοιπες εγκαταστάσεις του στρατοπέδου, όσες γυναίκες έμειναν στα ισόγεια κελιά της Μονής, τα καθάρισαν, τα άσπρισαν και τα έκαναν ακόμη και εργαστήρια ή μαστοράδικα. Η Ευανθία Σύρου θυμάται:

«Αυτά τα κελιά βρίσκονταν στο ισόγειο, ήταν σκοτεινά μουντρούμια, βρωμούσαν μούχλα, κάτουρα ζώων, είχε βρωμιές, υγρασία και κάτω στο χώμα φωλιές αρουραίων. Οι εξόριστες βασανίστηκαν να καθαρίσουν τη βρωμιά και να διώξουν τους αρουραίους. Σκάβανε το βρωμισμένο χώμα, το πετούσαν έξω μακριά, κουβαλούσανε καθαρό απ' τις ελιές, το στρώνανε, το καταβρέχανε και το πατούσαν με τα πόδια τους για να σφίξει. Ασβεστώνανε τους τοίχους, αφήνανε την πορτούλα ανοιχτή, μα η μπόχα έμενε κολλημένη και σου'φερνε λιποθυμία» (Αποστολοπούλου, 1985: 40).

Απαραίτητη για τις γυναίκες ήταν και η καθημερινή φροντίδα όχι μόνο των σωμάτων τους αλλά και των σκεπασμάτων και των λιγοστών ρούχων τους, τα οποία

αέριζαν, τίναζαν και έπλεναν με σαπούνι σε σκάφη και πήλινες λεκάνες στη θάλασσα. Η Θεοδώρου (1996) αναφέρει πως οι βαριές δουλειές, όπως το σκίσιμο των ξύλων, το κουβάλημα των προσαναμμάτων ή το ξεφόρτωμα του καϊκιού γινόταν πολλές φορές με χορευτικές κινήσεις από τα «νιάτα» που η εξορία δεν μπορούσε να «δαμάσει».

Οι γυναίκες έβρισκαν πάντα τον τρόπο να ασχολούνται με το κέντημα, το σκάκι, να φτιάχνουν αυτοσχέδιες θεατρικές παραστάσεις ή να αναλαμβάνουν τη φύλαξη και τη διαπαιδαγώγηση των μικρών παιδιών. Για το λόγο αυτό, έφτιαζαν ακόμη και μια παιδική χαρά για να περνάει όσο πιο ανώδυνα γινόταν ο χρόνος των παιδιών στην εξορία. Η μεγαλύτερη όμως και πιο αξιόλογη προσπάθειά τους να σπάσουν τη ρουτίνα της εξορίας και να αξιοποιήσουν το χρόνο του εγκλεισμού τους ήταν η δραστηριοποίησή τους γύρω από το θέατρο, τη μουσική, τον αθλητισμό, τα μαθήματα διαπαιδαγώγησης και τη κατασκευή συνεργείων μαστορεμάτων (Θεοδώρου, 1996).

Το θέατρο

Οι εξόριστες του Τρικεριού, με πρωτοστατούσες τις μορφωμένες γυναίκες, έκαναν πρόβες και κατάφεραν να ανεβάσουν μια σειρά από θεατρικά έργα με περιεχόμενο άλλοτε πολιτικό, κοινωνικό ή απλώς ψυχαγωγικό. Σε κάθε περίπτωση τα μέλη της θεατρικής ομάδας αλλά και οι θεατές- εξόριστες ανακάλυπταν μέσα από τους ήρωες των θεατρικών δρώμενων τους ίδιους τους εαυτούς. Για παράδειγμα, στο δρώμενο «Να ζει το Μεσολόγγι», έτειναν να ταυτίζονται με τις γυναίκες αγωνίστριες του Μεσολογγίου και έπαιρναν δύναμη να αντιμετωπίσουν και τη δική τους «σκλαβιά» με σθένος, αγωνιστικό πνεύμα, πίστη και αφοσίωση στα ιδανικά και πιστεύω τους. Ανέβασαν επίσης παραστάσεις όπως οι «Ωκεανίδες», «Προμηθέας δεσμώτης», «ο Φωτεινός» του Βαλαωρίτη και ηπειρώτικα σκετς με θέμα τη ξενιτιά. Έπαιζαν παντομίμα με θέμα τις ίδιες τους τις εμπειρίες, όπως για παράδειγμα την αναπαράσταση του ταξιδιού τους από τη Χίο στο Τρίκερι με τη μεγάλη θαλασσοταραχή (Θεοδώρου, 1996).

Τα σκηνικά και τα κοστούμια τα έφτιαχναν μόνες τους ενώ η εκπληκτική ομοιότητα με τις αυθεντικές στολές κατάφερε να συγκινήσει ακόμη και τους φρουρούς της εξορίας, οι οποίοι δε μπορούσαν να αντιληφθούν την όρεξη αλλά και τη θέληση των γυναικών να καταπιάνονται με τέτοιες δραστηριότητες με τόσο πάθος.

Οι εξόριστες διοργάνωναν χορούς από όλη την Ελλάδα αλλά και ευρωπαϊκά βαλς και μπαλέτα με αξιόλογες μπαλαρίνες να πρωτοστατούν και να χαρίζουν στιγμές ξενοιασιάς στις συνεξόριστες. Έραβαν τις τοπικές στολές για να αναπαραστήσουν την Πόντια, την αρχαία Ελληνίδα, την Αρβανίτισσα και την Βυζαντινή γυναίκα. Κατασκεύαζαν φλουριά, δηλαδή πιστά αντίγραφα κοσμημάτων, για να διακοσμήσουν τα κοστούμια, με μοναδικό υλικό τα κονσερβοκούτια τους. Η Κατερίνα Χαριάτη ζωγράφιζε τις στολές σε άσπρο χαρτί και έπειτα οι πιο «χρυσοχέρες» τις μετέτρεπαν σε ζωντανές στολές από ελάχιστα υφάσματα που είχαν και χαρτόνια. Όπως διαβάζουμε στη Θεοδώρου, «ο ΔΕΣ έστειλε στο στρατόπεδο δέματα με πολυτελή αποφόρια, στενές τουαλέτες, βελούδα, δαντέλες. Καπέλα, γάντια ως τον αγκώνα, μυτερές γόβες! Οι γυναίκες τα μεταποιούσαν. Έκαναν και στολές για το θέατρο. Η βοήθεια του Πολωνικού Ε.Σ. ήταν: βαμβακερά εσώρουχα, γερά σεντόνια, φόρμες της δουλειάς, κουβέρτες, εργαλεία...» (Θεοδώρου, 1996). Τέλος, εκτός από τις θεατρικές παραστάσεις, οι γυναίκες διοργάνωναν βραδιές Καραγκιόζη στις σκηνές, γιόρταζαν την Πρωτομαγιά, αυτοσχεδίαζαν στις εθνικές γιορτές αλλά και τα καρναβάλια, πραγματοποιώντας παρελάσεις με ποικίλη θεματολογία και φανταχτερές στολές. Έκαναν αναπαράσταση του βλάχικου γάμου, τον αρκουδιάρη αλλά και το χαρέμι.

Μουσική

Όπως αναφέρεται στα περισσότερα αυτοβιογραφικά κείμενα των εξόριστων που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία, στις μαρτυρίες αλλά και στους συλλογικούς τόμους, οι γυναίκες, θεωρούσαν πως το καμάρι της εξορίας τους αποτελούσε η τετράφωνη χορωδία τους, η οποία δημιουργήθηκε και έδωσε πολλές συναυλίες χάρη στην υπεύθυνή της, την Έλλη Νικολαΐδου. Τα μέλη της χορωδίας ήταν 90 και τραγούδησαν μια μεγάλη γκάμα τραγουδιών. Ερμήνευσαν σαν επαγγελματίες, τραγούδια δημοτικά, λαϊκά, γαλλικά, γερμανικά, ρώσικα, νορβηγικά, νέγρικα, καντάδες, ακόμη και αποσπάσματα από όπερες (Μαχαίρας πρόλογος στο : Θεοδώρου, 1996: 130). Το τραγούδι για τις εξόριστες, δεν ήταν απλώς μια μορφή ψυχαγωγίας, αλλά ένα όπλο αντιμετώπισης της καθημερινότητάς τους με κέφι και χιούμορ. Ακόμη και στις στιγμές αγγαρείας ή καψονιών, οι γυναίκες με το τραγούδι τους έδιναν δύναμη, θάρρος, κουράγιο αλλά και ρυθμό μέχρι να διεκπεραιώσουν τις εντολές της Χωροφυλακής. Από την άλλη πλευρά, αυτή τους η στάση εξόργιζε τη

φρουρά, η οποία ακόμη και όταν διέταζε να σταματήσουν το τραγούδι, δεν πτοούσε τις γυναίκες. Οι τελευταίες μάλιστα, όπως διαβάζουμε στην Αποστολοπούλου, σκάρωναν και σατιρικά τραγούδια προς τη Διοίκηση για τις κακές συνθήκες διαβίωσης, το νερό, τα φάρμακα, το λάδι, τις θύελλες, τις κατεστραμμένες σκηνές και τις μεταγωγές. Επίσης, τα Χριστούγεννα, του 1949 μια εξόριστη ντύθηκε Άγιος Βασίλης και μαζί με αρκετές γυναίκες γύρισαν από σκηνή σε σκηνή τραγουδώντας στρατοπεδικά κάλαντα. (Αποστολοπούλου, 1985).

Αθλητισμός

Η συντήρηση του σώματος των εξορίστων ήταν πάντα πρώτη ανάγκη. Εκτός από την ένδειξη ψυχραιμίας, οι εξόριστες έπρεπε να διατηρούν τη λογική αλλά και τη φυσική τους κατάσταση ώστε να αντέχουν τις αντιξοότητες και να επιβιώνουν. Για το λόγο αυτό, η καθημερινή άσκηση και γυμναστική αποτελούσε αν όχι τον μοναδικό, σίγουρα έναν ουσιαστικό τρόπο συντήρησης για τις εξόριστες, καθώς, η φυσική τους κατάσταση ενδυνάμωσε το ανοσοποιητικό τους και ενίσχυε την μυϊκή τους δύναμη ώστε να γίνονται ανθεκτικές στις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, τις αγγαρείες και τις καθημερινές δουλειές. Όπως συναντάμε, λοιπόν, και σε άλλους τόπους εξορίας, οι γυναίκες του Τρικεριού οργάνωναν πρωινή γυμναστική αλλά και μαθήματα βόλεϊ ή μπάσκετ για την ψυχαγωγία τους. Μάλιστα, οι γυναίκες είχαν διαμορφώσει ειδικό αθλητικό γήπεδο σε μια συγκεκριμένη περιοχή του νησιού όπου διεξήγαγαν οργανωμένους αγώνες μεταξύ τους και πάντα υπό την εθελουφλούσα στάση των φρουρών του στρατοπέδου (Θεοδώρου, 1996).

Μαθήματα

Από την εξορία δεν εξαιρέθηκε κανένας. Γριές γυναίκες, νιάτα, μανάδες, παιδιά, πολιτικοποιημένα ή μη άτομα βρέθηκαν στον ίδιο τόπο εγκλεισμού με κοινές κατηγορίες και αντιμετώπιση από τις αρχές. Η καθεμιά από τις κρατούμενες πριν την εξορία είχε τα δικά της όνειρα και στόχους. Η περίοδος της εξορίας αντιμετωπίστηκε σχεδόν από τις περισσότερες κρατούμενες ως μια παρένθεση στη πραγματική ζωή και όχι ως μια μόνιμη κατάσταση. Δεν εγκαταλείφτηκε ούτε η δίψα, ούτε η θέληση για μια κανονική ζωή. Για το λόγο αυτό, οι περισσότερες γυναίκες σκέφτηκαν πως η παρένθεση αυτή, αργά ή γρήγορα θα έκλεινε και οι ίδιες θα έπρεπε να ξαναβγούν

στον έξω κόσμο που τους περίμενε για να συνεχίσουν από εκεί που σταμάτησαν. Ο ρόλος της μόρφωσης κατά την έγκλειστη ζωή, ήταν πολύ σημαντικός όχι μόνο για να εξασκούν το μυαλό τους ή να διαπαιδαγωγούνται, αλλά γιατί ήταν και ένα μέσο για μελλοντικές σπουδές από τις νεότερες και ένα μέσο για καλύτερη τύχη σε μια δουλειά.

Όπως και σε άλλους τόπους εξορίας, έτσι και στο Τρίκερι, διαμορφώθηκε ένα «Μορφωτικό Πρόγραμμα» που προσέφερε μαθήματα ειδικών και γενικών γνώσεων. Η Ρόζα Ιμβριώτη, η καλύτερη παιδαγωγός στην εξορία του Τρικεριού, οργάνωσε μια σειρά παράδοσης μαθημάτων για όλες τις ενδιαφερόμενες συνεξοριστές και τα παιδιά. Συνολικά, όπως αναφέρει η Θεοδώρου, 52 δασκάλες όλων των κλάδων και των ξένων γλωσσών (αγγλικών και γαλλικών) εργάστηκαν σκληρά να μεταδώσουν τις γνώσεις τους και να διαμορφώσουν ένα αξιοπρεπές μορφωτικό επίπεδο σε αναλφάβητες, αγράμματες ή γυναίκες που είχαν εγκαταλείψει το σχολείο. Μερικές φιλόλογοι αναφέρονται πως ήσαν η Λίζα Κόττου, η Ελένη Γαρίδη και η Ελένη Ιατροπούλου. Μαθηματικός υπήρξε η Άννα Νικολακοπούλου και μια εξαιρετική δασκάλα, η Κατίνα Μαμέλη. Το «Μορφωτικό Πρόγραμμα» στήριξε περίπου 230 αναλφάβητες, 380 αγράμματες, 470 που είχαν εγκαταλείψει το δημοτικό, 80 το γυμνάσιο και 15 απόφοιτες που ήθελαν να μπουν στο Πανεπιστήμιο (Θεοδώρου, 1996).

Μαστοράδικα

Όπως έχει προαναφερθεί, ο εξοπλισμός του στρατοπέδου υστερούσε σε φάρμακα, είδη πρώτης ανάγκης αλλά και άλλων σημαντικών παροχών. Οι γυναίκες του Τρικεριού, κατάφεραν και έστησαν συνεργεία όλων των ειδών προκειμένου να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους. Ανάλογα με την ειδικότητα που είχε η κάθε γυναίκα, βοήθησε στις ανάλογες δουλειές. Οι Πόντιες εργάστηκαν στο παπλωματατζίδικο φτιάχνοντας στρώματα και παπλώματα από λινάτσα, ξερά χόρτα και σπερδούκλια¹². Ενενήντα μοδίστρες με μία ραπτομηχανή συντηρούσαν τα ρούχα και μεταποιούσαν τα υφάσματα. Στο φαναρτζίδικο κολλούσαν σκάφες, τενεκέδες, τρύπια κύπελλα, έφτιαχναν φουφούδες και κασσιτέρωναν τα βαρέλια του συσσιτίου. Αναφορικά με την υγεία τους, οι γυναίκες γνώριζαν πως δεν υπήρχε

¹² Η λαϊκή ονομασία του φυτού ασφοδέλου.

ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ικανή να επουλώνει σωστά τις πληγές και να αντιμετωπίζουν τις ασθένειες, όπως η δυσεντερία, ο παράτυφος, ο τύφος, η φυματίωση, η αδενοπάθεια, η αναιμία, τα καρδιακά νοσήματα και η νευρασθένεια. Έτσι, οι «γιατρίνες» τις εξορίας ανέλαβαν την περίθαλψη των αρρώστων με ό, τι μέσα μπορούσαν να βρουν και με την ελπίδα ότι τα δέματα που θα παραλάμβαναν θα περιείχαν και τα φάρμακα που ζητούσαν. Την υγειονομική περίθαλψη την ανέλαβε ο ΕΣ. Όπως διαβάζουμε στη Βερβενιώτη, λειτούργησε και ένα οδοντιατρείο, όπου «η οδοντίατρος έκανε μόνο εξαγωγές, γιατί δεν είχε τα απαιτούμενα υλικά. Οι 150 γυναίκες που είχαν προβλήματα όρασης έπρεπε να είναι πολύ υπομονετικές μέχρι να τις δει ο οφθαλμίατρος» (Βερβενιώτη, 2009: 88). Παράλληλα, οι γυναίκες έχτισαν ένα φούρνο για να ψήνουν το φαγητό τους ενώ το μεγαλύτερο επίτευγμά τους θεωρούσαν το τσαγκαράδικό τους. Εκεί, τσαγκαρίνες και κορδελιάστρες επισκεύαζαν τα άρβυλα, τις σόλες, τα πέδιλα και τα τσόκαρα και έβαζαν «ψίδια» και μπαλώματα όπου χρειαζόταν (Θεοδώρου, 1996).

ΜΕΡΟΣ Β': Η εμπειρική έρευνα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

Η γέννηση της συλλογικότητας

Οι γυναίκες αλλά και οι υπόλοιποι κρατούμενοι συλλαμβάνονταν με μια κοινή κατηγορία, ως «ταραξίες της δημόσιας ασφάλειας και τάξης». Ο εγκλεισμός τους αποτελούσε κοινή πρακτική της καθεστηκυίας τάξης, αδιάφορα από τον τόπο εξορίας στον οποίο στέλνονταν. Η μεταχείρισή τους από τις αρχές ήταν και αυτή παρόμοια, με την έννοια ότι απολάμβαναν τις ίδιες στερήσεις και υφίσταντο καψόνια διαφόρων ειδών, εξαιρουμένων πάντα των γυναικών που διέμεναν στο μοναστήρι στην περίπτωση του Τρικεριού. Από τη πλευρά των κρατουμένων, η ανάγκη επιβίωσης και οι ανάγκες διαβίωσης αποτελούσαν κοινό τόπο, με μοναδική επιδίωξη να αποφυλακιστούν και να αντέξουν όχι μόνο εντός της εξορίας αλλά και πέραν αυτής.

Ο όρος «μαζικός εγκλεισμός» ενέχει την αρχή της κοινότητας. Μιλάμε για μια κοινωνική ομάδα που καλείται να συμβιώσει παρά τις διαφορετικότητές της. Συνεπώς, η ίδια η εξορία προάγει τη δημιουργία και τη συλλογική πορεία των κρατουμένων. Με άλλα λόγια, η συλλογικότητα γεννάται από την ίδια την κατάσταση της εξορίας αλλά και από τις ίδιες τις κρατούμενες καθώς βίωναν κοινές εμπειρίες και μοιράζονταν τις ίδιες ανάγκες. Όπως θα δούμε από την ανάλυση των συνεντεύξεων που ακολουθεί, στη δική μας περίπτωση, το γεγονός ότι οι γυναίκες είχαν έναν επιπλέον εσωτερικό διαχωρισμό ως προς την ιδεολογία τους καθιστά ίσως πιο εύκολη την ενδυνάμωση του «κοινού αισθήματος» απέναντι στην ικανοποίηση των καθημερινών τους αναγκών και αιτημάτων βελτίωσης της καθημερινότητάς τους που γεννούνται στα πλαίσια μιας στρατοπεδικής ζωής. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν μπορεί να θεωρηθεί πως οι γυναίκες, είτε πολιτικές είτε προληπτικές κρατούμενες, είτε δηλωσίες, δεν είχαν διαφοροποιήσεις ως προς την κουλτούρα, τη μόρφωση, τη γλώσσα και την καταγωγή. Για το λόγο αυτό, οι αρχές, έχοντας αντιληφθεί από πολύ νωρίς την αξία της συλλογικότητας στον εκάστοτε τόπο εξορίας, χρησιμοποιούσαν την πρακτική διάσπασής της, είτε με τις συνεχείς μεταγωγές είτε με τη διαίρεση των κρατουμένων σε ετερογενείς ομάδες και σε ξεχωριστές περιοχές. Κάτι τέτοιο, πάντοτε στοίχιζε στους κρατούμενους και τους αποδιοργάνωνε.

Στο Τρίκερι, η συλλογικότητα αποτυπώθηκε και στα δύο αυτά επίπεδα, αλλά και στο επίπεδο της αλληλεγγύης και της συντροφικότητας. Οι γυναίκες δεν αντιμετώπιζαν μόνο τις κοινές αγγαρείες με συλλογικό τρόπο, αλλά και τις υπόλοιπες δραστηριότητες, όπως φάνηκε και από την παρουσίασή τους στη δεύτερη ενότητα. Όλα βιώνονταν από κοινού -οι χαρές και οι λύπες. Η μία κατανοούσε και συμπαραστεκόταν στην άλλη, τουλάχιστον εντός του ίδιου λόχου. Η Ουρανία λέει: «Είχαμε μια αδελφική αγάπη μεταξύ μας, τα δικά μου προβλήματα ήταν προβλήματα όλων, και αντίθετα» (Στάβερη, 2006: 70). Τα παιδιά τα ανέτρεφαν από κοινού ενώ συχνά μοιράζονταν το φαγητό αλλά και τα δέματα. Ακόμη και η αλληλογραφία δεν αποτελούσε μια αυστηρά ατομική υπόθεση. Πολλές φορές τα γράμματα διαβάζονταν δημόσια προς όλες τις κρατούμενες, καθώς κάθε νέο επηρέαζε όλη την κοινότητα. Ένα νέο από τον «έξω» κόσμο, οι νίκες, οι ήττες του Δ.Σ, μια νέα υπουργική απόφαση που όριζε τη τύχη τους ή κάποιο καινούργιο διάγγελμα από τις Ανατολικές χώρες ήταν καθοριστικό για την εξόριστη πορεία τους. Ο χαμός κάποιου προκαλούσε κοινό αίσθημα πόνου καθώς η κάθε γυναίκα είχε τουλάχιστον ένα νεκρό ή ήλπιζε να μη μάθει ποτέ κάτι τέτοιο και η αγωνία σε κάθε γράμμα κορυφωνόταν όλο και πιο πολύ. Όπως παρατηρεί ο Βόγλης:

«η γνώση της προσωπικής ζωής είναι αυτή που επέτρεπε είτε στη διεύθυνση των φυλακών είτε στη συλλογικότητα των πολιτικών κρατουμένων την παρέμβαση και τον έλεγχο του συναισθηματικού τους κόσμου. Απ' αυτή την άποψη, τα επισκεπτήρια, η αλληλογραφία και οι προσωπικές σχέσεις μετατρέπονταν σε σημεία διασταύρωσης ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο, το ατομικό και το συλλογικό» (Βόγλης, 2004: 179).

Η δημιουργία, λοιπόν, ενός ενδογενούς δικτύου σχέσεων ήταν αναπόφευκτη και απαραίτητη. Η συλλογικότητα μπορούσε να κρατά τις εξόριστες δεμένες και αυτό με τη σειρά του διατηρούσε μια ισορροπία στην καθημερινότητά τους. Οι μεταγωγές έθραυαν προσωρινά αυτή τη συνοχή και η αναπροσαρμογή αυτού που έφευγε ή αυτών που έμεναν πίσω ήταν πάντοτε μια πρόκληση. Ωστόσο, σε οποιονδήποτε τόπο εγκλεισμού, θα διαμορφωνόταν μια νέα συλλογική οντότητα, καθώς η τελευταία ήταν η μοναδική που έδινε συνοχή στον «αόριστο» χρόνο και χώρο που ίσχυε στην εξορία. Η ατομικότητα και η απομόνωση καθιστούσε δύσκολη έως και αδύνατη την

επιβίωση. Γι' αυτό και το ατομικό γίνεται συλλογικό και το υποκειμενικό διυποκειμενικό. «Οι προσωπικές σχέσεις, που φυσιολογικά βρίσκονται στον πυρήνα της ιδιωτικής ζωής κάποιου, μοιράζονται μεταξύ των κρατουμένων και παίρνουν τη μορφή μιας συλλογικής επίκλησης του «εμείς» και τους «εμάς»» (Βόγλης, 2004: 190).

Η παρέα αποτελεί μια παρηγοριά αλλά και δύναμη και ισχύ απέναντι στις αρχές και την επικρατούσα ιδεολογία. Για το λόγο αυτό, ακόμη και η επίτευξη των αιτημάτων των γυναικών προϋπέθετε την κοινή στάση προς τις αρχές και καμία παρέκκλιση από τον άγραφο κώδικα της αντιπαλότητας με τους φρουρούς και τη Διοίκηση. Βασικό ρόλο σε αυτό έπαιξε φυσικά και η συλλογική συνείδηση που αν δεν προϋπήρχε της εξορίας, διαμορφωνόταν τις περισσότερες φορές εντός της. Η ιδιαιτερότητα της συλλογικότητας των γυναικών του Τρικεριού αποτυπωνόταν σαφώς και στους τρόπους που αντιμετώπιζαν συνολικά την εμπειρία αυτή. Διέφεραν από τους άντρες καθώς κατάφεραν να αναπτύξουν μια ιδιόμορφη στάση απέναντι στο καθεστώς της εξορίας. Προσπαθούσαν πάντοτε να είναι περιποιημένες και να μη φορούν μαύρα απαλύνοντας έτσι το πένθος και τη στεναχώρια τους. Τραγουδούσαν, έκαναν χιούμορ την ώρα κάποιας αγγαρείας, έβγαζαν παρατσούκλια στους διοικητές ή τους ομιλητές «αναμόρφωσης», μάζευαν λουλούδια για τις σκηνές τους και δυστροπούσαν στις εντολές της φρουράς. Το τελευταίο, οφειλόταν και στο γεγονός ότι δεν είχαν προηγούμενη εμπειρία κάποιας στρατιωτικής θητείας όπως είχαν οι άντρες και η Βερβενιώτη μας αναφέρει πως στη Μακρόνησο αυτό έγινε άμεσα φανερό:

«Οι αξιωματικοί, οι αλφαμήτες και οι φαντάροι γρήγορα αντιλήφθηκαν ότι ήταν κάπως δύσκολο να επιβάλουν την εκτέλεση μιας απλής στρατιωτικής εντολής, όπως «Προσοχή!» ή «Εφ ενός ζυγού» σε γυναίκες που κρατούσαν μωρά στην αγκαλιά, που φορούσαν παραδοσιακές ενδυμασίες -όπως οι Μυτιληνιές με τις βράκες τους¹³- ή σε γιαγιάδες πάνω από 70 ετών. Όσον αφορά αξιώματα της στρατιωτικής πειθαρχίας, όπως «οι διαταγές εκτελούνται, δε συζητούνται», στα οποία όλοι οι άντρες έχουν μυηθεί στη διάρκεια της στρατιωτικής τους θητείας, έπρεπε να τα επαναλαμβάνουν άπειρες

¹³ Μαριγούλα Μαστρολέων - Ζέρβα *Εξόριστες. Χίος, Τρίκερι, Μακρόνησι*, Σύγχρονη Εποχή 1985, σ. 106-109.

φορές και επιπλέον έπρεπε να φροντίζουν να μην εμπλέκονται σε συζητήσεις με τις γυναίκες, γιατί αποδεικνυόταν ότι οι διαταγές ήταν αδύνατο να εφαρμοστούν» (Βερβενιώτη, 2000: 1).

Η κοινοτική ζωή και η συλλογικότητα είχε αντίκτυπο σε όλους τους κρατούμενους/κρατούμενες και στη μετέπειτα ζωή τους. Πολλές γυναίκες ένιωθαν πως άφηναν πίσω τους μια οικογένεια κάθε φορά που έφευγαν με μεταγωγή ή που απολύονταν. Στις αφηγήσεις τους, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, αναφέρονται πάντα στη συλλογικότητα που είχαν δημιουργήσει αλλά και στο πόσο αναπολούν τις κοινές τους εμπειρίες και την ομαδική ζωή. Κάθε άλλο παρά ουδέτερες τις άφησε η στρατοπεδική ζωή, ιδιαίτερα όταν τη βίωσαν σε νεαρή ηλικία και αποτυπώθηκε στο μυαλό και τη ψυχή τους.

Οι κατηγορίες των γυναικών και η γέννηση των διακρίσεων

Αν και οι γυναίκες εξόριστες του Τρικεριού ζούσαν μια κοινή καθημερινότητα και διαμόρφωναν μια κανονικότητα, ωστόσο, η σύστασή τους ήταν ετερογενής και οι διαφοροποιήσεις τους αποτυπώνονταν σε όλους τους τομείς. Αρχικά, υπήρχε μια ποικιλία αναφορικά με την ηλικία καθεμιάς. Στο νησί έζησαν παιδιά, κοπέλες νεαρές από 18 χρονών τουλάχιστον και άνω, γυναίκες που ήταν μητέρες, αλλά και ηλικιωμένες. Προέρχονταν από όλες σχεδόν τις γωνιές της Ελλάδας, από ορεινές ή πεδινές περιοχές, από χωριά, από πόλεις, από νησιά και από το Πόντο. Η διαφορετική καταγωγή τους, σήμαινε και την ετερόκλητη πολιτισμική τους σύνθεση, καθώς είχαν μεγαλώσει με διαφορετικά βιώματα, ήθη, έθιμα και παραδόσεις. Επιπλέον, για τον ίδιο λόγο, οι γυναίκες είχαν διαφορετικές κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές αντιλήψεις αλλά και προκαταλήψεις. Η οικονομική κατάσταση της κάθε μιας από τις γυναίκες ήταν διαφορετική. Πολλές προέρχονταν από πλούσιες οικογένειες και είχαν την πολυτέλεια περισσότερων δεμάτων και εμβασμάτων ενώ άλλες προέρχονταν από φτωχές αγροτικές οικογένειες και δεν μπορούσαν να έχουν ούτε πρόσβαση σε δικηγόρους ή στις διοικητικές αρχές αλλά ούτε και στην παραλαβή δεμάτων και χρημάτων. Το μορφωτικό τους επίπεδο δεν ήταν το ίδιο καθώς πολλές ήταν αγράμματες, αναλφάβητες, άλλες είχαν διακόψει το δημοτικό ή το γυμνάσιο λόγω του πολέμου ενώ άλλες ήταν πολύ μορφωμένες, σπουδασμένες ή επρόκειτο να εισαχθούν σε κάποιο πανεπιστήμιο. Αυτό με τη σειρά του είχε αντίκτυπο και στη

θέση που θα κατείχαν εντός της συλλογικότητας της εξορίας αλλά και της οργάνωσής της. Οι μορφωμένες είχαν σαφώς ισχυρότερο λόγο στη λειτουργία της στρατοπεδικής ζωής και επηρέαζαν περισσότερο τις υπόλοιπες συνεξοριστές τους. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιζε και η πολιτική και ταξική τους ταυτότητα. Πολλές γυναίκες είχαν συλληφθεί λόγω της ενεργούς κομμουνιστικής τους δράσης ή της έμμεσης ανάμειξής τους σε αυτήν και ονομάζονταν «επικίνδυνες». Άλλες πάλι εστάλησαν στην εξορία όντας συγγενείς κάποιου αντάρτη που συμμετείχε στον ένοπλο αγώνα στα βουνά ενώ, οι ίδιες δεν είχαν αναγκαστικά κομμουνιστική ανάμειξη ή αριστερή ιδεολογία. Αυτές δεν ήταν άλλες από τις λεγόμενες «ανταρτομάνες» ή γενικότερα «ανταρτοοικογένειες». Μια άλλη κατηγορία γυναικών περιλάμβανε γυναίκες οι οποίες εξορίζονταν για «προληπτικούς» λόγους, πολλές φορές ακόμη και με πλαστές κατηγορίες.

Η ετερογενής σύσταση των γυναικών συντέλεσε και στην ανάλογη κατηγοριοποίησή τους από τις αρχές της Διοίκησης. Αν θα θέλαμε να παρουσιάσουμε σχηματικά την κατηγοριοποίηση αυτή, θα λέγαμε πως υπήρχαν δύο ειδών διαιρέσεις: η γεωγραφική και η διαίρεση των γυναικών ανάλογα με τα ετερογενή χαρακτηριστικά τους. Στην πρώτη περίπτωση, μια ομάδα γυναικών απομονώθηκε σε μια συγκεκριμένη περιοχή του νησιού, στο «πάνω» στρατόπεδο. Αυτή η ομάδα αποτελούνταν από τις δηλωσίες, τις υπό δήλωση γυναίκες, τις «προληπτικές» και τις ανταρτοοικογένειες. Η δεύτερη ομάδα τοποθετήθηκε στο «κάτω» στρατόπεδο στην οποία συμπεριέλαβαν τα μέλη και τις οπαδούς του ΚΚΕ, οι οποίες ήσαν πιο μορφωμένες και πιο δραστήριες. Το κριτήριο της διάκρισης, λοιπόν, διαμορφωνόταν από το κατά πόσο οι γυναίκες ήταν πιο πιθανόν να ανανήψουν. Η πρώτη ομάδα θεωρήθηκε από τις αρχές πως ήταν πιο ευάλωτη στο να μεταστραφεί ενώ η δεύτερη ομάδα όχι. Για το λόγο αυτό και οι δύο ομάδες αντιμετωπίστηκαν με διαφορετικές πρακτικές πειθαρχημένης διαβίωσης. Όπως προκύπτει από την έρευνα του Βόγλη, η διοίκηση εκμεταλλεύτηκε τις διαφορές των γυναικών αυτών και τις έστρεψαν εναντίον τους. Με το να χρησιμοποιούν διαφορετική μεταχείριση στις ομάδες προσπάθησαν να τις κάνουν ανταγωνιστικές και να σπείρουν ένα είδος διχόνοιας ανάμεσά τους. Ξεχώριζαν πάντοτε τα ηγετικά στελέχη του κόμματος από τα απλά μέλη, τις ανανήψασες με τις αμετανόητες και τις διανοούμενες ώστε να μην αλληλοεπηρεάζονται και να ενδυναμώνουν τη συλλογικότητά τους (Βόγλης, 2004: 215). Η Γιαννούλα Σακκελίων μας λέει:

«Οι εξόριστες του στρατοπέδου της Χίου κατασκήνωσαν μακριά απ' το Μοναστήρι, κάτω στο παλιό στρατόπεδο των αντρών καθώς η διοίκηση του στρατοπέδου θεωρούσε «επικίνδυνες» τις νεοφερμένες και απαγόρευε κάθε επαφή με τις «προληπτικές» που υπήρχαν στο Τρίκερι. Ακόμα και το φαγητό τους μαγειρεύονταν ξεχωριστά. Έτσι, πολλές απ' αυτές συναντιόνταν κρυφά με τις συγγενείς τους» (Αποστολοπούλου, 1985: 33).

Η δεύτερη διαίρεση διαμορφωνόταν εντός της ίδιας της κοινωνικής ομάδας, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της καθεμιάς γυναίκας. Οι Αθηναίες, οι επαρχιώτισσες, οι από κοινό τόπο καταγωγής γυναίκες συνήθως ομαδοποιούνταν με αυθόρμητο τρόπο και ο όρος «αλληλεγγύη» έπαιρνε διαφορετικό νόημα κάθε φορά. Μία κρατούμενη αναφέρει πως «Στη Χίο και το Τρίκερι, οι Μυτιληνιές ζούσανε πάντα μαζί» (Αποστολοπούλου, 1985: 13), και αυτό αποτελούσε κοινό φαινόμενο σε κάθε τόπο εξορίας.

Στο σημείο αυτό, θεωρώ απαραίτητη την παράθεση μιας σημαντικής παρατήρησης. Όσες μαρτυρίες ή αυτοβιογραφίες προέκυψαν από τη βιβλιογραφική ανασκόπησή μου προέρχονταν από γυναίκες, οι οποίες ανήκαν στην ομάδα των πολιτικοποιημένων γυναικών που διέμεναν στο «κάτω» στρατόπεδο. Ο τρόπος περιγραφής της συλλογικότητάς τους δεν φέρει σχεδόν καμία διαφοροποίηση από τη μία γυναίκα στην άλλη, συνεπώς, δεν μπορούσα να αποδείξω το αν και το πώς διαμορφώθηκε και μια ανάλογη συλλογικότητα στο «επάνω» στρατόπεδο. Πολύ περισσότερο, δεν μπορούσα να μάθω αν η ομάδα του πάνω στρατοπέδου αντιλαμβανόταν με τον ίδιο τρόπο την εξορία και αν είχε διαφορετική αντιμετώπιση από τις εξόριστες του κάτω στρατοπέδου. Για το λόγο αυτό, έθεσα και τη συγκεκριμένη απορία στο πλαίσιο των κύριων ερευνητικών ερωτημάτων της παρούσας εργασίας. Υποψιάστηκα μια αποσιωπημένη αντιπαλότητα μεταξύ των γυναικών των στρατοπέδων, καθώς, πουθενά και καμία γυναίκα δεν ανέφερε έστω και μια κοινή ιστορία με τις γυναίκες του αντίστοιχου στρατοπέδου. Ο Βόγλης αναφέρει πως στη φυλακή, οι διαφορετικές αντιλήψεις ήταν εμφανείς:

«Εμείς και αυτές: οι αγρότισσες και οι κάτοικοι της πόλης, οι αναλφάβητες και οι εγγράμματες, η βάση και τα κομματικά στελέχη. Ή, «παντελόνια και χιτώνια» από τη μια πλευρά, και από την άλλη

«μεταξωτές κιλότες και ζέρσεϊ κομπινεζόν», αυτές που έχουν επισκεπτήριο τρεις φορές την εβδομάδα και εκείνες που τρέφονται με ρεβίθια και φακές. Η αμεσότητα του ύφους γραφής, ο σαφής διαχωρισμός ανάμεσα σε «εμάς» και σε «αυτές», η ειρωνεία και η υπερβολή, παρέχουν μια εικόνα των πολλαπλών συγκρούσεων και αντιθέσεων μέσα στις κρατούμενες» (Βόγλης, 2004: 300).

Είναι σημαντικό, λοιπόν, να επικεντρωθούμε στις ταξικές αντιθέσεις καθώς οι τελευταίες, μπορεί να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι η κοινόβια ζωή των εξόριστων του Τρίκεριου χαρακτηριζόταν από ανισότητα, πολιτικές αποκλεισμού μιας ομάδας από κάποια άλλη, αλλά και την ύπαρξη εντελώς διαφορετικών αντιλήψεων για τα τεκταινόμενα της εποχής.

Διαβάζοντας τις ιστορίες στα βιβλία των εξόριστων γυναικών, μπορούσα πολύ εύκολα να αντιληφθώ τις ομοιότητες της κοινωνικής τους ομάδας, αλλά όχι και τις βαθιές διαφορές τους. Η αξία καταγραφής και μελέτης των βιωμάτων των αφανών «προληπτικών» εξόριστων δεν πρέπει να υποτιμηθεί και οι ταξικές διαφορές πρέπει να μελετηθούν εξίσου ουσιαστικά. Γνωρίζοντας πολύ καλά πως η ευημερία της συλλογικότητας έπαιξε καθοριστικό ρόλο για την ομαλή διαβίωση των εξόριστων, θεώρησα πως έπρεπε να επικεντρωθώ στον ιδιαίτερο και ίσως αποσιωπημένο χαρακτήρα της συλλογικότητας αυτής. Η εμπειρία που αποκόμισα από την επιτόπια έρευνά μου στη νησί με βοήθησε αρκετά ώστε να ενισχύσω τις υποθέσεις μου αυτές. Για το λόγο αυτό, στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο θα παρουσιάσω αναλυτικά την εμπειρία μου αυτή.

Η επιτόπια έρευνα στο νησί Τρίκερι

Στις 15 Σεπτεμβρίου του 2012 πραγματοποίησα την επίσκεψή μου στο Παλαιό Τρίκερι. Αναχώρησα στις 7 πμ. από την Αγριά Βόλου και έφτασα στον Αλογόπορο στις 9 πμ. Από το συγκεκριμένο λιμάνι πέρασα με βάρκα απέναντι στο νησάκι. Η διάρκεια της διαδρομής ήταν μόλις δέκα λεπτά. Ο καιρός ήταν βροχερός και η θερμοκρασία στους 18° βαθμούς Κελσίου, αλλά ευτυχώς αυτό δεν στάθηκε εμπόδιο ούτε σε μένα αλλά ούτε και στις εξόριστες να καταφθάσουν από όλη την Ελλάδα στο νησάκι με ένα πούλμαν.

Σήμερα στο νησί υπάρχουν 40 μόνιμοι κάτοικοι. Οι περιοχές στο νησάκι είναι αρκετές και έχουν τις εξής ονομασίες: Πύθος, Θλικάκη, Κάβος Αλέξη, Άγιος Γεώργιος, Αφεντικά, Παρδαλός, Κάβος Αι' Γιαννιού, Άγιοι Ανάργυροι, Αγιά Σοφιά, Κάβος Κορακιάς, Κιχρήνια, Καλαμάκι, Πράσινη Άμμος¹⁴. Το μοναστήρι που δεσπόζει στην κορυφή του νησιού δεν έχει μοναχές ενώ η καντηλανάφτισσα το συντηρεί. Το μοναστήρι ανήκει στο Τρίκερι και λειτουργεί ως ξενώνας για τους επισκέπτες του νησιού. Λίγες ώρες αφότου έφτασα στο νησί θα μάθαινα πως η μοναδική αυτή καντηλανάφτισσα της μονής, η Κατερίνα¹⁵, είναι ένα από τα παιδιά που βρισκόταν στο νησί ενώ λειτουργούσε ως τόπος εξορίας και μάλιστα την ανέθρεψαν οι ίδιες οι εξόριστες σαν να ήταν δικό τους παιδί. Οι ιστορίες που θυμάται είναι αρκετές και η συγκίνησή της αντικρίζοντας τις πρώην εξόριστες ήταν πολύ μεγάλη. Η πρώτη συνάντηση των γυναικών με την Κατερίνα συνοδεύτηκε με θερμούς εναγκαλισμούς, δάκρια και γέλια!

Φτάνοντας στο νησί συναντήθηκα πρωτίστως με τον Νίκο Τρίμη, πρώην πρόεδρο του νησιού και νυν ιδιοκτήτη της μίας από τις δύο ταβέρνες του νησιού που φιλοξενεί τις εξόριστες κάθε χρόνο. Ο ίδιος, μεγάλωσε και έζησε στο νησί ως παιδί την ίδια περίοδο που ήταν εξόριστες οι γυναίκες. Χαρακτηριστικά μού είπε πως θυμάται τον εαυτό του να παίζει γύρω από το Μοναστήρι και να έχει ακούσει φωνές από το κελί τιμωρίας με τον αριθμό 37 όπου και κρατούσαν τις πιο «ζόρικες»... Ο Νίκος Τρίμης μιλάει μέχρι και σήμερα με τις γυναίκες, με κάποιες έχει και προσωπική επικοινωνία μέσω τηλεφώνου ενώ γνωρίζει πολύ καλά το χαρακτήρα ακόμη και τις διατροφικές συνήθειες της καθεμιάς! Συγκεκριμένα, κάθε πρωί ετοίμαζε σε κάποιες ξεχωριστό πρωινό γιατί γνώριζε πολύ καλά πως για την ηλικία τους ή για τις ασθένειες που είχαν έπρεπε να τρώνε και να πίνουν συγκεκριμένα πράγματα. Ο ίδιος τις φιλοξενεί κάθε χρόνο στο μαγαζί του, λένε ιστορίες, κάνουν βόλτα στο νησί και κρατάει βιβλία, φωτογραφίες και ένα βιβλίο-λεύκωμα, το οποίο κάθε φορά οι γυναίκες το συμπληρώνουν. Άλλες γράφουν τις εντυπώσεις τους, άλλες διάφορες ιστορίες, ποιήματα, ευχές αλλά και λεπτομερείς ζωγραφιές ή παραστάσεις από τις εμπειρίες τους στο νησί. Όταν του ζήτησα να μου δώσει κάποια συνέντευξη μου είπε χαρακτηριστικά πως τις ιστορίες τις λένε καλύτερα οι πρωταγωνίστριες και μου υπέδειξε κάποιες γυναίκες για να τις προσεγγίσω και να τους μιλήσω.

¹⁴ Στο τέλος της εργασίας υπάρχει και η σχετική φωτογραφία του νησιού με τις περιοχές αυτές για την καλύτερη κατατόπιση του αναγνώστη.

¹⁵ Δεν ανέφερε το επίθετό της ενώ όσες γυναίκες βρέθηκαν μαζί της την προσφώνούσαν ως «το Κατερινάκι μας».

Αυτή τη φορά είχαν έρθει στο νησί 37 γυναίκες μια ημέρα πριν φτάσω εγώ καθώς λόγω της κακοκαιρίας δεν κατάφερα να παραβρεθώ την ίδια στιγμή άφιξης με τις εξόριστες. Ο Δήμαρχος του Νοτίου Πηλίου και καταγόμενος από το χωριό Τρίκερι Νικόλαος Φορτούνας και οι δημοτικοί σύμβουλοι τις υποδέχτηκαν τη Παρασκευή στις 7.30 το απόγευμα, έμειναν στο ξενοδοχείο του νησιού και έκαναν το τραπέζι υποδοχής στις γυναίκες. Το βράδυ μετά το φαγητό κάποιες έσυραν το χορό, αλλά όντας ταλαιπωρημένες από το ταξίδι και μούσκεμα από τη βροχή, το γλέντι δεν άντεξε και στη 01.30 το βράδυ πήγαν όλοι τους για ύπνο.

Το Σάββατο το πρωί έφτασα στο νησάκι βρίσκοντας τις γυναίκες να πίνουν τον καφέ τους στο ταβερνάκι. Η πρώτη επαφή είχε ουδέτερο χαρακτήρα. Κάθισα σε ένα τραπέζι με τον Νίκο Τρίμη και συζητούσαμε. Οι γυναίκες δεν έδωσαν σημασία στην παρουσία μου και συνέχιζαν την πρωινή τους κουβέντα σε μικρά «πηγαδάκια». Τις παρατηρούσα όλες και έβλεπα πόσο περιποιημένες και προσεγμένες ήταν. Πολλές φορούσαν όμορφα κοσμήματα και φανταχτερά φουλάρια. Άλλες πάλι, όντας σε αρκετά μεγάλη ηλικία ήταν ζεστά ντυμένες και δεν έβγαιναν κάτω από το υπόστεγο του μαγαζιού για να μη βραχούν ή κρυώσουν. Χαρακτηριστική ήταν η επίπληξη κάποιων γυναικών προς τις γηραιότερες ώστε να μην πάνε για βόλτα στο νησί καθώς ο καιρός δεν ήταν κατάλληλος γι' αυτές ενώ τις παρότρυναν να επιστρέψουν στα δωμάτιά τους μέχρι να μαλακώσει ο καιρός. Καμία δεν άκουσε τις συμβουλές και παρέμειναν στα τραπέζια τους για να μη χαλάσουν την παρέα. Άλλες κοιτούσαν τη θέα του νησιού, άλλες συζητούσαν και άλλες πιο απομονωμένες συνέχιζαν το πρωινό τους αμίλητες.

Ο Νίκος Τρίμης τηλεφώνησε σε μια γυναίκα, την Σοφία Σοφιανού, να κατέβει από το δωμάτιό της για να έρθει να με γνωρίσει. Η ίδια μου είπε να την περιμένω και πως ήθελε με λαχτάρα να μου μιλήσει. Καθώς την περίμενα εμφανίστηκε στη ταβέρνα μια πολύ περιποιημένη γυναίκα, η οποία μόλις έμαθε για ποιο λόγο βρισκόμουν στο νησί, έσπευσε να έρθει να μου μιλήσει, μου συστήθηκε και μου έδωσε μια κάρτα με τα στοιχεία της για να την συναντήσω ακόμη και μετά την εκδρομή ή να της πάρω μια συνέντευξη. Ήταν η πρόεδρος των πολιτικών εξοριστών, Ζωή Πετροπούλου η οποία όντας εξοικειωμένη με συνεντεύξεις και συναντήσεις θέλησε να έρθει να με βοηθήσει. Η ίδια έχει δώσει πολλές συνεντεύξεις και έχει μιλήσει για την εμπειρία της εξορίας σε πάρα πολλές περιπτώσεις. Εξάλλου, ο τρόπος με τον οποίο με προσέγγισε έδειχνε με σαφήνεια πως έχει ξανακάνει το ίδιο και μάλιστα το αντιμετώπιζε σαν υποχρέωση ή δουλειά της ως προέδρου του συλλόγου. Στη

συνέχεια με σύστησε στις υπόλοιπες γυναίκες που κάθονταν στα τραπέζια και τους εξήγησε για ποιο λόγο βρισκόμουν εκεί. Οι υπόλοιπες γυναίκες με χαιρέτησαν και μου χαμογέλασαν αλλά καμία δεν έδωσε περισσότερη σημασία.

Εκείνη τη στιγμή έφτασε στο χώρο που βρισκόμασταν μια γυναίκα της οποίας η μορφή ενέπνεε κάτι το διαφορετικό. Μου τράβηξε την προσοχή και ρώτησα αμέσως να μάθω ποιά ήταν. Τελικά, επρόκειτο για τη γυναίκα που περίμενα την Σοφία Σοφιανού. Κατάλαβα πως ήταν μια ιδιαίζουσα περίπτωση πρώην εξόριστης και έσπευσα αμέσως να τη χαιρετήσω. Πριν όμως μου επιτρέψει να την πλησιάσω, πέρασε από όλα τα τραπέζια χαιρετώντας τις γυναίκες και κάνοντας από ένα μικρό αστείο ή παρατήρηση στην κάθε μία. Με πλησίασε με ύφος αυστηρό και με ρώτησε αμέσως ποια είμαι και πώς βρέθηκα στο νησί. Μόλις της εξήγησα, έκατσε δίπλα μου και μου είπε πως για όσο θα ήμουν στο νησί θα κάναμε παρέα και θα μου έδειχνε όλα όσα ήθελα να βρω. Μου υποσχέθηκε να με ξεναγήσει στο νησί και να μιλήσουμε για όποιο θέμα επέλεγα. Όταν της ζήτησα να μου δώσει συνέντευξη, δέχτηκε και μάλιστα το θεώρησε τιμητικό.

Η κακοκαιρία βοήθησε στο να μένουν όλες οι γυναίκες μαζεμένες σε ένα σημείο και εγώ να μπορώ να τις παρατηρώ συνολικά αλλά και ατομικά. Καθώς έφτασε το μεσημέρι φάγαμε όλες μαζί στην ταβέρνα και πολλές με φώναξαν και στο τραπέζι τους. Εγώ, κάθισα στην παρέα τους και παρακολουθούσα τη συζήτησή τους με πολύ ενδιαφέρον. Δεν είχαν τίξει κανένα θέμα της εξόριστης ζωής τους, μοιράζονταν συζητήσεις γενικών θεμάτων ενώ το ίδιο συνέβαινε και στα υπόλοιπα τραπέζια. Προς το τέλος του φαγητού κάποια γέλια από τα διπλανά τραπέζια με έστρεψαν προς το μέρος τους. Οι γυναίκες είχαν αρχίσει να θυμούνται ιστορίες από τα παλιά, αλλά όλες είχαν ευχάριστο περιεχόμενο και σε όλες προκαλούσαν μια ευφορία και μια αίσθηση χαράς. Τότε, ήταν και η στιγμή που με πλησίασαν δυο τρεις γυναίκες να μου πουν πως θα ήθελαν να τους πάρω συνέντευξη και μου έκλεισαν ραντεβού για το απόγευμα. Το γεγονός ότι μου ζητούσαν οι ίδιες να μου μιλήσουν με παραξένεψε. Οι γυναίκες αυτές δε φαίνονταν να είχαν τόσο την ανάγκη να μοιραστούν τις εμπειρίες τους όσο το να τις επαναλάβουν για ακόμη μια φορά όντας εξοικειωμένες με αυτό.

Η Σοφία Σοφιανού ήρθε και μου είπε από ποιες γυναίκες θα ήταν «ωφέλιμο» να πάρω συνέντευξη και από ποιες όχι. Χαρακτηριστικά, μου εξήγησε πως κάποιες το έχουν κάνει τόσες πολλές φορές που δε θα με βοηθούσε σε τίποτα να ακούσω χλιοειπωμένες ιστορίες που τις επαναλαμβάνουν με τον ίδιο τρόπο ακόμη και με τις ίδιες λέξεις και φράσεις. Για άλλες μου ανέφερε πως έχουν γεράσει τόσο που δε

θυμούνται καλά τις ιστορίες και πολλά από όσα αναφέρουν δεν υφίστανται καν. Καθώς τις παρατηρούσα όλο και περισσότερο, διαπίστωνα πως τελικά, οι γυναίκες δεν κάθονταν τυχαία στα τραπέζια. Υπήρχαν φιλίες, αντιπαλότητες και ουδέτερες σχέσεις. Και αυτό μου το επιβεβαίωσε και η Σοφία: *«μην τις βλέπεις έτσι, είναι άνθρωποι με ελαττώματα, παραξενιές, συμπάθειες και αντιπάθειες»*. Μετά το μεσημεριανό φαγητό, ακολουθούσε ο μεσημεριανός ύπνος. Για το λόγο αυτό οι περισσότερες γυναίκες επέστρεψαν στα δωμάτιά τους εκτός από τη Σοφία, η οποία θεωρεί τον ύπνο *«χαμένη υπόθεση»* και πως *«φτάνουν τα χρόνια που θα κοιμηθούν μια και καλή»*. Έμεινε στη ταβέρνα και έπιασε κουβέντα με τις υπόλοιπες.

Η Σοφία Σοφιανού είναι μια ιδιαίτερη περίπτωση. Κοινωνική με όλους, επικριτική με όλα και πάντα διατεθειμένη να συμμετάσχει σε οποιοδήποτε θέμα συζήτησης. Αν και δεν ήταν πρόεδρος του συλλόγου, πολλές γυναίκες την φώναζαν *«αρχηγό»*, καθώς αυτή τις οργάνωνε και τους υπεδείκνυε τι έπρεπε να κάνουν κάθε φορά. Όλες την αγαπούσαν -όπως μάθαινα- και όλες την άκουγαν με προσοχή και σεβασμό. Ο κύριος Τρίμης μου είπε επίσης πως αυτή η γυναίκα *«έχει κάτι»* και πως δεν έπρεπε να φεύγω από κοντά της. Είχε δίκιο τελικά, καθώς στην πορεία έμαθα πολλά από την ίδια και μάλιστα μου είπε πως *«αν και πιστή κομμουνίστρια, με σέβονται και με υπακούν άτομα από όλες τις πολιτικές αποχρώσεις. Δεν έχω να φοβηθώ κανέναν. Δεν πρόδωσα ποτέ τα πιστεύω μου, δεν έχασα ποτέ την αξιοπρέπειά μου και αυτό, κανένας δε μου το αμφισβητεί. Ακούν πάντα τι έχω να τους πω, ακόμη και όταν τους κατακρίνω, το δέχονται»*. Για τη Σοφία θα αναφέρω περισσότερα στην ανάλυση της συνέντευξής της που ακολουθεί και θα προσπαθήσω να αναδείξω πτυχές της προσωπικότητας και της πορείας της.

Το απόγευμα του Σαββάτου με βρήκε να συζητώ με τις γυναίκες για διάφορα θέματα και να τις κάνω να αποκτήσουν οικειότητα μαζί μου. Γνώρισα γυναίκες αγωνίστριες, διανοούμενες, πολιτικοποιημένες και μη. Μου έλεγαν ιστορίες που είχαν μια αυστηρή κανονικότητα και στερεότυπες φράσεις. Καθώς άρχισε να νυχτώνει πολλές άρχισαν να αποσύρονται στα δωμάτιά τους και έδιναν ραντεβού για την καθιερωμένη βόλτα τους στο νησί το επόμενο πρωινό.

Τη Κυριακή το πρωί οι γυναίκες κατέβηκαν και πάλι για να πάρουν το πρωινό τους. Με μια καντάδα κάτω από το παράθυρό μου, με κάλεσε και μένα στο πρωινό η Σοφία Σοφιανού. Αφού ήπιαμε τον καφέ μας, ξεκινήσαμε την πεζοπορία μας στους τόπους του νησιού που έζησαν την εξόριστη ζωή τους οι γυναίκες. Ξεκινήσαμε στο δρόμο για το μοναστήρι όπου και μείναμε αρκετή ώρα μέχρι να μας ξεναγήσει η

καντηλανάφτισσα σε κάθε γωνιά της Μονής. Η κάθε γυναίκα έλεγε και μια ιστορία από την εκεί ζωή τους. Μου έδειχναν το κελί 37 και το κελί 26 -τον «Μπαλαούρο»-, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι τιμωρίας και απομόνωσης. Μου έδειχναν το σημείο που τους μιλούσαν οι «ανανήψασες» και αυτές τις κορόιδευαν και τις γιουχάριζαν. Είδαμε το εσωτερικό της Μονής, το προαύλιο και την πίσω αυλή στην οποία φιλοξενήθηκαν εξόριστες σε σκηνές, είχαν τα μαγειρεία τους και τα κελιά της Διοίκησης. Έπειτα κατεβήκαμε προς τις περιοχές που ήταν οι δύο λόχοι των υπόλοιπων γυναικών, τα πηγάδια του νησιού, καταλήγοντας στο λιμανάκι που πλένονταν. Εκεί, μας περίμενε το θαλάσσιο ταξί να μας επιστρέψει στο αρχικό μας σημείο, κάνοντάς μας το γύρο του νησιού παραθαλάσσια. Έχοντας φτάσει και πάλι στην ταβέρνα, άρχισε να βρέχει. Μαζεύτηκαν και πάλι όλες κάτω από το υπόστεγο, φάγαμε και στις τέσσερις το απόγευμα πραγματοποίησα τις συνεντεύξεις μου με τη Σοφία Σοφianού και τη Λένα Κουτίδου. Από τις υπόλοιπες γυναίκες, πολλές δεν θέλησαν τελικά να μου μιλήσουν και μου είπαν πως στην ηλικία τους δε μπορούν να πουν και πολλά και πως ό, τι μου πουν οι δυο άλλες γυναίκες ισχύει και για τις ίδιες. Το ίδιο βράδυ αποχώρησα από το νησί γεμάτη πολλές ιστορίες και αναπάντεχα συμπεράσματα, τα οποία και θα παρουσιάσω στο κεφάλαιο ανάλυσης των συνεντεύξεών μου. Όλες οι γυναίκες με αγκάλιασαν και με αποχαιρέτησαν με συγκίνηση και γέλια. Μου εκμυστηρεύτηκαν πως πέρασαν πολύ όμορφα μαζί μου και μου ζήτησαν να τις ξανασυναντήσω την επόμενη χρονιά και πάλι στο Τρίκερι.

Στο σημείο αυτό, θεώρησα σωστό πως πριν προβώ στην παράθεση των συνεντεύξεων είναι απαραίτητο να υποδείξω τη σημασία της μνήμης αλλά και της προφορικής βιωμένης ιστορίας με σκοπό τη καλύτερη ανάλυση των δεδομένων που προκύπτουν από τις συνεντεύξεις. Για το λόγο αυτό, η επόμενη ενότητα έχει αφιερωθεί στο βασικό ρόλο της λειτουργίας της κατασκευασμένης μνήμης, της λήθης αλλά και την ιδιαιτερότητα της βιωμένης εμπειρίας.

Η μνήμη, η προφορική μαρτυρία και η βιωμένη εμπειρία

«Η προφορική ιστορία είναι μια ιστορία που δομείται γύρω από τους ανθρώπους. Ζωντανεύει την ίδια την ιστορία και διευρύνει τον ορίζοντά της. Αναδεικνύει ήρωες όχι μόνο από τον κύκλο των ηγετών, αλλά και από το ανώνυμο πλήθος» (Thompson, 2008: 25).

Η ποιοτική κοινωνική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες αποτελεί ένα σημαντικό εργαλείο ανάλυσης και επεξήγησης των κοινωνικών φαινομένων. Είναι μια μέθοδος έρευνας που ασχολείται με «τη διερεύνηση της ανθρώπινης βιωμένης εμπειρίας, της διαλεκτικής σχέσης του ατομικού με το κοινωνικό, της κοινωνικά συγκροτημένης και ιστορικά διαμορφωμένης υποκειμενικότητας» (Τσιώλης, 2006: 165). Ωστόσο, η πορεία της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα είναι σχετικά σύντομη και «η ελληνική ιστοριογραφία μόλις την τελευταία δεκαετία άρχισε να αποδέχεται την προφορική ιστορία ως αξιόπιστη ιστορική πηγή αλλά και ως νέα σύλληψη της ιστορίας που αναζητά τον αντίκτυπο της κοινωνικής αλλαγής περισσότερο στη βιωμένη εμπειρία των καθημερινών ανθρώπων» (Μπάδα & Μπουσχότεν, εισαγωγή στο: Thompson, 2008: 23). Η δημοσίευση συλλογών προφορικών μαρτυριών και μελετών, η οργάνωση συνεδρίων και ημερίδων, η στροφή των ιστορικών στην επιτόπια έρευνα, η στροφή από την ποσοτική στην ποιοτική έρευνα στο χώρο της κοινωνιολογίας και το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την λειτουργία της ατομικής και συλλογικής μνήμης στην κοινωνία, οδήγησε στην εξέλιξη και μεταχείριση της προφορικής ιστορίας ως ένα εργαλείο που μπορεί να διατυπώσει νέες ερμηνείες στην ιστοριογραφία και να επανεξετάσει και να επανεξετάσει επικρατούσες οπτικές. Ωστόσο, η προφορική ιστορία στην Ελλάδα -και όχι μόνο- εξακολουθεί να λειτουργεί ως επικουρική πηγή χωρίς να μπορεί να αναπτύξει έναν αυτόνομο επιστημονικό λόγο. (Μπάδα & Μπουσχότεν, εισαγωγή στο: Thompson, 2008: 25-27).

Η βιογραφική αφήγηση, αν και αποτελεί επικουρική πηγή ως προς την άντληση πραγματολογικών πληροφοριών για τα εκάστοτε ιστορικά γεγονότα αυτά καθαυτά,

ωστόσο, αποτελεί κεντρική πηγή για τα ζητήματα που με απασχολούν σε αυτή την εργασία και που καθοδηγούν το ερευνητικό της μέρος: η βιογραφική αφήγηση αναδεικνύει τους τρόπους που ο εκάστοτε αφηγητής βίωσε συγκεκριμένα γεγονότα δίνοντάς μας την ευκαιρία να επανεξετάσουμε τα εκάστοτε πλαίσια εντός των οποίων μια βιωμένη ιστορία ζωής διαμορφώνεται και διατηρείται στο χρόνο. Μια εξίσου σημαντική πτυχή της βιογραφικής αφήγησης είναι ότι «παραπέμπει στο απόθεμα της συλλογικής εμπειρίας και μνήμης, στις παραδόσεις, νοοτροπίες, συλλογικές αναπαραστάσεις από όπου αντλεί στοιχεία, φόρμες, σύμβολα. Αντλεί, επίσης, από θεσμοποιημένα και οργανωμένα συστήματα νοήματος και “Λόγους”. Η αφήγηση συνδέει την ατομική εμπειρία με το σύστημα της κουλτούρας». (Τσιώλης, 2006: 167).

Η προφορική ιστορία μπορεί να προκαλέσει νέα ερωτήματα και να αναθεωρήσει σημεία της καθιερωμένης ιστορίας ή να δώσει μια νέα οπτική στην ανάγνωσή της. Μπορεί να διερευνηθεί «η ιστορία των αφανών, των λησμονημένων, των παιδιών, των νέων, των ηλικιωμένων, των γυναικών, των μεταναστών, των μειονοτήτων, γενικά των ‘άλλων’» (Ρεπούση & Ανδρεάδου (επιμ.), 2010: 9). Επιπλέον, οι προφορικές πηγές μας βοηθούν να συμπληρώσουμε τις γραπτές πηγές, να ανοιχτούν νέοι τομείς έρευνας και να έρθει ο ερευνητής σε άμεση επαφή με τους ανθρώπους που βίωσαν μια περίοδο που μελετά. Μέσω των προφορικών πηγών αποκαλύπτονται κίνητρα, περιγράφεται η καθημερινότητα και αποκαλύπτεται το ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα από το οποίο οι άνθρωποι προσδίδουν ένα συνεκτικό νόημα, ανάμεσα στο παρόν, το παρελθόν και το προσδοκώμενο μέλλον τους. Από την άλλη πλευρά, η διαδικασία αυτή είναι σαφώς χρονοβόρα, συμβαίνει απώλεια στοιχείων κατά τη μεταφορά στον γραπτό λόγο, ο ερευνητής έχει μια αποσπασματική εικόνα και πάντοτε λαμβάνει υπόψη του ότι οι αφηγητές είναι ένα απλό δείγμα και έχουν επιλεκτική μνήμη (Ρεπούση & Ανδρεάδου (επιμ.), 2010: 9). Κατά την αφήγηση, το υποκείμενο που καλείται να αφηγηθεί την προσωπική του ιστορία διαχειρίζεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο τη μνήμη του. Ποικίλοι παράγοντες, όπως ο χρόνος, τα ψυχολογικά τραύματα, η ηλικία, η κοινωνική θέση του αφηγητή, οι μετέπειτα εμπειρίες του, το κοινωνικό φύλο κλπ, παρεμβαίνουν και επαναπροσδιορίζουν τον τρόπο αλλά και τα στοιχεία που ανακαλούνται την κάθε στιγμή της αφήγησης της ιστορίας.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να συμπεριλάβουμε και το ρόλο των μεταγενέστερων των υπό εξέταση γεγονότων γραπτών μαρτυριών οι οποίες λειτουργούν έμμεσα και κατηγοριοποιούνται στις δευτερογενείς πηγές ως προς τα γεγονότα με τη συμβατική

έννοια του όρου, δηλαδή, ως προς το τι συνέβη. Αν και δεν μπορούν να καταδείξουν τα γεγονότα με επαρκή τρόπο, ωστόσο «...μπορούν να προσφέρουν πάρα πολλά στην κατανόηση του κλίματος, της ατμόσφαιρας της εποχής, κάτι στο οποίο τα αρχεία υστερούν» (Βερβενιώτη στο Αντωνίου & Μαρατζίδης (επιμ.), 2008: 348). Κατά την ανάγνωση μιας εκ των υστέρων μαρτυρίας προϋποτίθεται ο τρόπος χρήσης της μνήμης η οποία είναι κατασκευασμένη και επιλεκτική σε κάθε της έκφανση. Ο εκάστοτε ερευνητής λαμβάνει υπόψη του τον χρόνο, τον τρόπο, τον τόπο έκδοσης αλλά και τον χρόνο γραφής καθώς όλες αυτές οι παράμετροι μορφοποιούν την κάθε καταγραφή βιωμένων εμπειριών. Επιπλέον, μια σημαντική παράμετρος μελέτης των απομνημονευματικού χαρακτήρα και υστερότερων χρονικά γραπτών μαρτυριών είναι «η πολιτική και κοινωνική ταυτότητα του/της συγγραφέα, το βιογραφικό του/της, τόσο κατά τον χρόνο βίωσης των γεγονότων όσο και κατά την παραπέρα πορεία του, η οποία οδήγησε στην συγγραφή», ενώ το είδος και η χρονική διάρκεια της βιωμένης εμπειρίας έχει εξίσου μεγάλη σημασία καθώς δεν είναι όλες οι εμπειρίες πάντα κοινωνικά ανακοινώσιμες (Βερβενιώτη στο Αντωνίου & Μαρατζίδης (επιμ.), 2008: 349). Κανένα περιεχόμενο προφορικής μαρτυρίας δεν μπορεί να λειτουργήσει ως υλικό ανεπηρέαστο, αδιαμεσολάβητο και απαλλαγμένο από την ιστορική συγκυρία. Η συγκρότηση της ατομικής και συλλογικής μνήμης των ανθρώπων που βίωσαν τα γεγονότα αλλά και των επόμενων γενεών που μεγάλωσαν στον απόηχό τους είναι άμεσα συνδεδεμένη με τα πολιτικά γεγονότα και αυτό είναι κάτι που δεν πρέπει να υποτιμάται ή να αξιολογείται επιπόλαια σε οποιαδήποτε μελέτη γραπτών ή προφορικών μαρτυριών.

Όπως διαβάζουμε και στη μελέτη της Ειρήνης-Ιωάννας Σάμιτα «*Η «σκόνη» της μνήμης πάνω στο «ρινγκ» της Ιστορίας του Εμφυλίου. Μνήμη, Τραύμα και Ατομική Ταυτότητα*» η μνήμη, όντας μια πράξη ανάμνησης και ένα πολύπλοκο σύστημα αποθήκευσης πληροφοριών, μπορεί να συγκρατήσει γεγονότα που είναι αληθή και ακριβή, άλλοτε να ενέχει διαστρεβλώσεις και άλλοτε να περιλαμβάνει ανακριβή ή ακόμη και κατασκευασμένα στοιχεία. Με την ανάκληση αναμνήσεων, ταξινομείται η ατομική και η συλλογική εμπειρία με σκοπό να συνεχιστεί στις επόμενες γενιές και καθώς ο εαυτός συγκροτείται με βάση κοινωνικούς, πολιτισμικούς και ιστορικούς παράγοντες, η αρχική εμπειρία τροποποιείται, ανατροφοδοτείται ή διαγράφει στοιχεία. Αναφορικά με τη διαγραφή των στοιχείων, εννοείται η άλλη όψη της μνήμης που είναι η λήθη. Η ανάγκη δηλαδή των υποκειμένων να σιωπούν ώστε να διασφαλίζουν την ακεραιότητα της ταυτότητάς τους στο παρόν.

Αναφορικά με την περίοδο που εξετάζουμε, ο εμφύλιος πόλεμος αποτέλεσε ένα ταμπού στο δημόσιο χώρο, καθώς, για πολλά χρόνια λειτούργησε ως διχαστικός παράγοντας σε όλες τις εμπλεκόμενες κοινωνικές δυνάμεις. Για το λόγο αυτό, ενσωματώθηκε πολύ δύσκολα στο ηγεμονικό αφήγημα (Μασούρα & Καργόπουλος, εισαγωγή στο: Μπουσχότεν & Βερβενιώτη, 2008: 11). Τα γεγονότα της συγκεκριμένης περιόδου εγγράφηκαν στην προσωπική ζωή των μελών της κοινωνίας και αυτό αντίστοιχα επηρέασε τη γενικότερη «εθνική ιστορία». Καθώς, όμως, η προφορική μαρτυρία εκφράζει την ιστορική συνείδηση της εκάστοτε εποχής που μελετάται και φωτίζει άγνωστες πτυχές των συλλογικών προσλήψεων, δεν θα έπρεπε να προσπεράσουμε τον τρόπο με τον οποίο η μνήμη και των δύο πλευρών λειτούργησε και διαμορφώθηκε στο συγκεκριμένο πλαίσιο.

Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η μνήμη χωρίζεται σε θεσμική (επίσημη) και ατομική (ανεπίσημη) μνήμη. Η πρώτη, αναφέρεται στη μνήμη που διαμορφώνεται από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους και τους επιμέρους φορείς του και περιλαμβάνει νομοθετικά κείμενα, σχολικά εγχειρίδια, επίσημες ομιλίες και μνημονικές τελετές. Σε αυτή την περίπτωση, τα βιώματα της γενιάς που επιλέγονται να εξιστορηθούν έρχονται αντιμέτωπα με μια αιφνίδια έλευση κάποιου πολιτικού ή κοινωνικού γεγονότος και η μνήμη καλείται να διαμεσολαβηθεί από μία σειρά εμπειριών που έχουν ήδη καταγραφεί με συγκεκριμένο τρόπο στις επίσημες πηγές. Συνεπώς, η συλλογική μνήμη διαμορφώνεται δια μέσου και παράλληλα με την ίδια βιωμένη εμπειρία της γενιάς. Η ατομική υποκειμενικότητα δίνει την θέση της στην συλλογική επηρεάζοντας την αφήγηση και τον τρόπο ανάκλησης της μνήμης καθώς, μια παγιωμένη οπτική των γεγονότων έχει ήδη αποτυπωθεί στην ιστοριογραφία και διαδίδεται με τέτοιο τρόπο ώστε ελαχιστοποιεί τις πιθανότητες ανάδειξης των ατομικών αποτυπωμάτων μιας συγκεκριμένης ιστορικής εποχής (Σάμιτα, 2014).

Η ατομική μνήμη δεν είναι άλλη από την βιωμένη εμπειρία και συχνά αμφισβητεί τα ηγεμονικά αφηγήματα (Μασούρα & Καργόπουλος εισαγωγή στο Μπουσχότεν, Ρίκι, Βερβενιώτη, Τασούλα, Βουτυρά, Ευτυχία και Δαλκαβούκης, Βασίλης *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*, Θεσσαλονίκη, 2008: 11). Πρόκειται για το αυτοβιογραφούμενο πρόσωπο που αν και όχι αναγκαστικά, μπορεί να υπερπηδήσει την επίσημη εκδοχή και να κληθεί να ανασύρει από την μνήμη του την πιο ολοκληρωμένη εικόνα της βιωμένης εμπειρίας μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Οποιοδήποτε αναστοχαστικό εγχείρημα θεωρείται μεγάλης σημασίας αλλά χρήζει και μεγάλης προσοχής κατά την εξέτασή του. Η ατομική μνήμη ανασυγκροτεί

μια βιογραφική διαδρομή που έχει διαμεσολαβηθεί από συμβάντα, συναισθήματα και εμπειρίες του παρελθόντος, του παρόντος αλλά και της ίδιας της στιγμής ανάκλησης αυτών. Κάθε προσωπική εκδοχή μιας ιστορικής συγκυρίας ενέχει τον κίνδυνο διαστρέβλωσης, απόκρυψης, υπερβολής και παραπλάνησης του αληθινού βιώματος άλλοτε ακούσια και άλλοτε εκούσια. Στην ακούσια εκδοχή, το υποκείμενο αναπαριστά με το λόγο του μια εμπειρία η οποία έχει αποκτήσει μια κανονικότητα είτε λόγω της επανάληψής της σε πολλές αφηγήσεις είτε λόγω μιας παγιωμένης οπτικής που επέλεξε το άτομο να διαμορφώσει και να κρατήσει για τον εαυτό του. Στην εκούσια εκδοχή, το άτομο που αφηγείται την οπτική του, έχει το αυθαίρετο δικαίωμα να τροποποιεί τα γεγονότα καθώς δεν μπορεί να ελεγχθεί πλήρως η εγκυρότητά τους. Η διαστρέβλωση αυτή οφείλεται στην ηθελημένη μη έκθεση του ατόμου στον ερευνητή, την ενίσχυση της μειωποιητικής εικόνας του εν μέσω μεγάλων ιστορικών και κοινωνικών αλλαγών, στην διαμεσολάβηση των συναισθημάτων του αλλά και την επιλογή του υποκειμένου να προστατέψει την ψυχρόσυνθεσή του κατά την αναστοχαστική διαδικασία και την ανάκληση τραυματικών γεγονότων από την μνήμη του. Άλλωστε, η μνήμη μπορεί να λειτουργεί και λυτρωτικά αντικαθιστώντας με νέες έντονες εμπειρίες κάποιες παλιές που τυχόν προκαλούσαν δυσφορία, πόνο και αρνητικά συναισθήματα στο υποκείμενο.

Και οι δύο όμως, μνήμες (συλλογική και ατομική), αλληλεπιδρούν, ενσωματώνουν ή οικειοποιούνται τα στοιχεία τους αμοιβαία. Όπως πολύ σωστά αναφέρεται στην εισαγωγή του ίδιου βιβλίου, μεταξύ της επίσημης και της ανεπίσημης μνήμης δημιουργείται ένας ενδιάμεσος χώρος που περιλαμβάνει τα πολιτικά κόμματα, τους λογοτέχνες, τους ιστορικούς, τις οργανώσεις βετεράνων και τις εταιρίες μελέτες ιστορίας. Όλοι αυτοί, επιδρούν καταλυτικά στη καθιερωμένη ιστορία, καθώς αγωνίζονται για την αναγνώριση της δικής τους εκδοχής του παρελθόντος.

Ένας άλλος τρόπος κατηγοριοποίησης της μνήμης σύμφωνα με την Μπουσχότεν, (Μπουσχότεν, 1997) είναι η ύπαρξη της κοινωνικής (η μνήμη του δημοσίου) και της συλλογικής (η μνήμη μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας). Η πρώτη περιλαμβάνει τον «κοινό νο», «χρήσιμα σύμβολα» και ιστορικά στερεότυπα. Η δε διαδικασία συγκρότησης και μετάδοσης μνήμης είναι παθητική, γιατί συνίσταται στην ενσωμάτωση μηνυμάτων που προέρχονται απ' έξω. Πρόκειται για μηνύματα που δεν επεξεργάζονται τα άτομα σε όλο τους το εύρος και τα οικειοποιούνται με τρόπο άμεσο ή έμμεσο κάθε φορά. Η δεύτερη προϋποθέτει τη συμμετοχή όλων των

μελών μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, μιας «κοινότητας μνήμης». Η συμμετοχή είναι ενεργητική γιατί η συγκρότηση και η μετάδοση της μνήμης, βασίζεται κυρίως στην προφορική επικοινωνία εντός της ομάδας. Βέβαια, περιλαμβάνεται και ο «δημόσιος λόγος» αλλά η ενσωμάτωση ή η απόρριψή του, γίνεται με αυτόν τον ίδιο συλλογικό τρόπο. (Μπουσχότεν, 1997: 208-209). Η μεταβίβαση και των δύο ειδών μνήμης είναι αμφιλεγόμενη παίρνοντας ως δεδομένο πια ότι τα κοινωνικά δρώμενα και η μνήμη ανακατασκευάζονται συνεχώς, λειτουργώντας τις περισσότερες φορές ωφελιμιστικά. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, θα μπορούσαμε να πούμε πως σχηματικά, προηγούνται οι παραστάσεις, δηλαδή η βίωση των γεγονότων.

«Οι άνθρωποι που ζούσαν τα πράγματα, είτε γιατί παρεμβαίνουν στη διαμόρφωσή τους, είτε γιατί υφίστανται τις συνέπειες των πραγματικοτήτων που τους περιβάλλουν, έχουν τις δικές τους ατομικές ή συλλογικές παραστάσεις, κατασκευασμένες από εμπειρία και γνώση, αλλά και από μερική επίγνωση των όρων και των διακυβευμάτων των αναμετρήσεων στις οποίες έχουν εμπλακεί. Σε δεύτερο επίπεδο και με το πέρασμα του χρόνου, παρεμβαίνει η μνήμη, με τις επιλεκτικές λειτουργίες της και τους αυτοδικαιωτικούς μηχανισμούς της» (Ηλιού στο Μπουρνάζος, 2000: 159).

Στη συνέχεια, συγκροτείται η συλλογική και η κοινωνική μνήμη, οι οποίες διαμεσολαβούνται από την εθνική ιστορία.

«Η συλλογική μνήμη και οι συλλογικές μνήμες έχουν την τάση να αναπλάθουν το παρελθόν, άλλοτε με ελαφρές τροποποιήσεις και άλλοτε με βάνανυσες παραποιήσεις, προκειμένου να το χρησιμοποιήσουν ως εργαλείο εσωτερικής συνοχής κοινωνικών ομάδων, και ως εργαλείο δικαίωσης ή προβολής νέων ιδεολογημάτων, τα οποία , με επιλεκτική χρήση στοιχείων του παρελθόντος, χρησιμεύουν για να σηματοδοτήσουν μελλοντικές επιθυμητές ενέργειες» (Ηλιού στο Μπουρνάζος, 2000: 159).

Εξετάζοντας παράλληλα τη μνήμη και τη λήθη, αναφορικά με τη δεύτερη, ο Φίλιππος Ηλιού αναφέρει πως «υπήρξε μια πολιτική έννοια και μια πολιτική διεκδίκηση που χρησιμοποιήθηκε πολύ και με συστηματικούς τρόπους, στα πρώτα χρόνια μετά τον

Εμφύλιο πόλεμο, προκειμένου να αποδεσμευτεί η ελληνική κοινωνία από τα εμφυλιοπολεμικά πλέγματα και από τη διαιώνιση της μισαλλοδοξίας» (Ηλιού στο Μπουρνάζος, 2000: 162).

Στο τέλος, με την επιλεκτική επίκληση των βιωμάτων πραγματοποιείται η προφορική μαρτυρία. Με τη τελευταία, ο αφηγητής εκφράζει την ιστορική συνείδηση της εποχής πιθανόν παραποιεί τις ιστορίες λόγω των προσωπικών του εμπειριών αλλά και ποικίλων άλλων παραγόντων και ο ερευνητής γίνεται μάρτυρας μιας εκδοχής του παρελθόντος που καλείται να εξετάσει και να αναλύσει. Στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης, η προφορική ιστορία μπορεί να δώσει μια κεντρική θέση στους ανθρώπους που δημιούργησαν και βίωσαν ένα συγκεκριμένο ιστορικό γίνεσθαι· να διαφοροποιήσει τους ήρωες του παρελθόντος: δίπλα ή παράλληλα με τους ‘ηγέτες’ να αναδείξει και καθημερινούς ανθρώπους, γυναίκες και άντρες, λευκούς και μαύρους· να βοηθήσει να γραφτεί μια ιστορία πιο προσωπική, πιο κοινωνική και περισσότερο δημοκρατική, γεγονός βέβαια που δεν αφήνει ανεπηρέαστη την ακαδημαϊκή ιστορία και τον τρόπο που αυτή γράφεται. (Ρεπούση & Ανδρεάδου (επιμ.), 2010: 8).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Συνεντεύξεις-αυτοβιογραφίες

Με τις συνεντεύξεις των γυναικών θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τις ιδιαίτερες πτυχές της προσωπικότητάς τους, δίνοντας έμφαση στις διαφοροποιημένες βιογραφικές διαδρομές τους με τη προσδοκία ότι θα ολοκληρώσουν τη εικόνα της διεξαγωγής των συμπερασμάτων των ερευνητικών ερωτημάτων που έχω θέσει εξ αρχής. Στην κοινότητα του Τρίκεριου, έχουμε να κάνουμε με μια συλλογική μνήμη. Όπως αναφέρει και η Μπουσχότεν, «σε μια συμβιωτική κοινότητα, τα όρια ατομικού και συλλογικού, είναι ρευστά, καθώς τα μέλη της κοινότητας αλληλοπαρατηρούνται συνεχώς και επηρεάζονται ταυτόχρονα από εξωτερικά γεγονότα, τα οποία σχολιάζουν και ερμηνεύουν από κοινού» (Μπουσχότεν, 1997: 209). Συνεπώς, αν και η μαρτυρία είναι ατομική, ο αφηγητής ανασυγκροτεί το παρελθόν του ως μέλος εκείνης της κοινωνικής ομάδας. Και υπό αυτό το πρίσμα, θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε το υλικό μας.

Η συλλογή των αφηγήσεων ζωής σκιαγραφούν ξεκάθαρα τη πορεία της κοινότητας την δεδομένη ιστορική περίοδο. Η ύπαρξη μυθοποιητικών στοιχείων στην αφήγηση είναι πιθανή, αλλά ο σκοπός μας είναι να αναδείξουμε περισσότερο την περιεχομενική μορφή της παρουσίασης των γεγονότων αλλά και του τρόπου αντίληψης της γενικότερης εμπειρίας. Οι επιλεγόμενες περιπτώσεις δε πρέπει να θεωρηθούν σε καμία περίπτωση αντιπροσωπευτικές, αλλά ενδεικτικές. «Τα επαναλαμβανόμενα σχήματα που μετατρέπουν το ατομικό σε συλλογικό μας επιτρέπουν να περάσουμε από τις εμπειρικές περιπτώσεις σε κοινωνιολογικές ερμηνευτικές υποθέσεις» (Μπουσχότεν, άρθρο).

Σκοπός της παράθεσης και της ανάλυσης των συνεντεύξεων είναι η ανάδειξη του τρόπου αντίληψης διάφορων θεμάτων σχετικών με την εξορία από τις γυναίκες αυτές. Η εξέταση των ζητημάτων που θίχτηκαν κατά τη συνέντευξη θα διαρθρωθεί σε ενότητες σχετικές με την εκάστοτε θεματολογία. Οι τέσσερις γυναίκες έχουν κοινή συνιστώσα την εξορία και τη διαμονή τους στο νησί Τρίκερι αλλά η κάθε μια βρίσκεται σε διαφορετική θέση και έχοντας διαδραματίσει ξεχωριστό ρόλο σε αυτή. Η κυρία Λένα εξορίστηκε ως πολιτική κρατούμενη και έμεινε στο λόχο κάτω από το μοναστήρι. Η κυρία Σοφία εξορίστηκε ως «επικίνδυνη» πολιτική κρατούμενη ενώ η κυρία Πόπη βρέθηκε στο Τρίκερι όντας μέλος ανταρτοοικογένειας και διέμεινε στο μοναστήρι. Τέλος, η κυρία Κάτια εξορίστηκε «προληπτικά» μαζί με τη μητέρα της όταν ήταν 19 χρονών και έμεινε στο μοναστήρι με το πρόσχημα ότι βοηθούσε τους

αντάρτες της περιοχής. Και οι τέσσερις βίωσαν με διαφορετικό τρόπο την εμπειρία της εξορίας και της φυλακής και αυτό με τη σειρά του προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σημαντική παρατήρηση αποτελεί η ίδια η ροή του λόγου τους αλλά και τα στοιχεία που επαναλαμβάνουν και τονίζουν σε αυτόν.

A. Βιογραφική διαδρομή

Όπως έχει προαναφερθεί, το νομικό πλαίσιο της εποχής λειτούργησε με σπασμωδικό και ασαφή τρόπο. Ένα πλήθος ανθρώπων στάλθηκε στην εξορία μη γνωρίζοντας τον ακριβή λόγο ενώ οι κατηγορίες ήταν πάντοτε ρευστές και πολλές φορές αναπόδειχτες.

Μετά από 15 μέρες στη φυλακή και χωρίς δικαστική απόφαση μας έστειλαν στο Τρίκερι. Δε περάσαμε από δικαστήριο. Έβγαζαν την απόφαση μόνοι τους. Όχι μόνο εγώ, όλες οι γυναίκες που πήγαν στο Τρίκερι δεν είχαν δικαστική απόφαση. Μόνο μια- δυο οι οποίες αυτές πέρασαν στρατοδικείο. Μια-δυο ήταν αυτές και πάλι δεν ήταν νόμιμο αυτό. Δεν υπήρχε νόμος της εξορίας...Μου λένε θα πας στη Χίο , εγώ ακόμη δεν είχα ακούσει για την εξορία γιατί ήμουν από τις πρώτες ...Δεν ήξερα τι ακριβώς ήταν αυτό που θα μας στείλουν. Και πραγματικά, μας βάζουν σένα πλοίο καμιά εικοσαριά γυναίκες. γιατί μας στέλνανε λίγες λίγες αυτές που πιάνανε...

-Ο πατέρας σας και αυτός με αριστερά φρονήματα;

-Ναι, ναι και έτσι πέθανε...Στα 90 του βέβαια, και τον είχα μαζί μου εγώ γιατί η μαμά μου πέθανε 63 χρονών και μετά είχα τον μπαμπά μου μαζί μου. Παντρεμένη εγώ και τον είχα μαζί μου .Και αυτός τρελαινόταν γιατί είχα κάνει 3 παιδιά τα οποία σπούδαζαν και τα 3 τα παιδιά μου πανεπιστήμιο. Σου είπα.... οι δυο μου κόρες πανεπιστήμιο και ο γιος μου πολυτεχνείο. Είχαμε πάντα πολύ ανοιχτό σπίτι και με τον ΕΛΑΣ τότε, μαγείρευε η μαμά μου και ερχόταν από το ΕΛΑΣ και τα παίρνανε. Είχαμε ένα κουπονάκι έξω από το σπίτι και κει τους μαγείρευε καζάνια ολόκληρα. Ερχόταν πιο κάτω ο ΕΛΑ. Μαζευόντουσαν γιατί γινόντουσαν μάχες και τέτοια...Σαν αετόπουλο βέβαια κρυβόμουν και γω μαζί με τον πατέρα μου και κρυφά φεύγαμε γιατί μετά ερχόντουσαν και μας ψάχνανε. Και ερχόντουσαν με τους τσολιάδες μαζί και λέγανε ότι κάποιον είχαν πιάσει και αυτός είπε ότι είναι και μια Λένα με τα κοτσιδάκια. Εγώ ήμουν με κάτι κοτσιδάκια...Και ψάχνανε τη Λένα με τα κοτσιδάκια. Μια σταλιά παιδί ήμουν αλλά δεν το φανταζόντουσαν ότι όντως ήμουν μικρούλα! Σου λέω κατοχή τώρα με τσολιάδες, με Ιταλούς να κατεβαίνουν κάτω και να γίνονται οι μάχες...

-Στο Τρίκερι πότε ήρθατε;

-Μείναμε σχεδόν ένα χρόνο στη Χίο και μετά μας λένε θα πάτε στο Τρίκερι και μας βάζουν πάλι στα πλοία τότε όλες μαζί. Την προηγούμενη μέρα πρέπει να είχανε φύγει -ή 2-3 μέρες πιο μπροστά- οι άντρες από δω και τους πήγανε στο Αι Στράτη. Τους άντρες τους πήγαν εκεί και φέρανε εμάς εδώ. Αυτοί είχανε αφήσει κάτι σκηνούλες μικρές...Εμείς κουρασμένες από το ταξίδι...Αν ήταν να κάνεις ένα ταξίδι παράδειγμα 2 ωρών εμείς το κάναμε μια μέρα...Έτσι, φεύγοντας από δω από το Τρίκερι για να πάμε στη Μακρόνησο

κάναμε μιάμιση μέρα με αρματαγωγό και στριμωχτήκαμε όλες μας. Ήμασταν γύρω στις 2-2,5 χιλιάδες γυναίκες. Οι τουαλέτες είχαν όλες πήξει...Να τρέχουμε απ' τις τουαλέτες κάτω...τι να κάνεις; Γιατί ήταν πολύ άσχημος ο καιρός...κάναν εμετό στους κουβάδες γιατί είχαμε πάρει τους κουβάδες μας (γέλιο) όλα αυτά μαζί μας... Τέλος πάντων, όταν φτάσαμε εδώ στο Τρίκερι ψάξαμε να βρούμε (να μείνουμε) αλλά ήταν αργά πια. Ψάξαμε να βρούμε κάπου να κοιμηθούμε, να ξεκουραστούμε και γω με την Έλλη και μια άλλη - αυτή έχει πεθάνει, αυτή δούλευε στο ΙΚΑ- , νέες κοπέλες -πιο μεγάλες βέβαια από μένα- αλλά νέες ήταν γιατί εγώ ήμουν η πιο μικρή τους...Ήμουν στην εξορία η πιο μικρή εγώ στη χρονολογία. Και βρίσκουμε ένα έτσι αυτό ..δεν ήταν σκηνή, ήταν με πισσόχαρτο και με ζυλαράκια, κάτι βέργες, ένα μικρό, που έμενε ένας μέσα εκεί. Εμείς στρώνουμε κάτω - το βραδάκι πια- είχε αρχίσει να βραδιάζει και είχαμε τις λάμπες της θυέλλης. Αυτές ανάψαμε τέλος πάντων και ξαπλώσαμε. Το βράδυ ακούμε κρουτσου κρουτσου κρουτσου ...Ανοίγουμε τα μάτια μας γιατί είχαμε κοιμηθεί και κοιτάμε ...κάτι αρουραίους τέτοιους! Κάνουμε να βγούμε από τη σκηνή, από αυτό το παραρτηματάκι το μικρούλικο που ήταν για ένα άτομο, τρεις εμείς μέσα με μια πορτούλα μικρή, πέφτει η μια πάνω στην άλλη με τα ποντίκια μέσα...να νοιώσουμε...τι να σου πω...! Φωνές, κακό...Και ακούμε συγχρόνως και από άλλες σκηνές να γίνεται χαμός γιατί αυτό δεν γίνονταν μονό σε μας, υπήρχαν παρά πολλά ποντίκια ...παρά πολλά ποντίκια....τώρα πως ζούσαν οι άντρες εκεί δεν ξέρω...Τέλος πάντων, φεύγουμε την άλλη μέρα και βρίσκουμε μια άλλη σκηνή που έπαιρνε πάλι ένα άτομο, αλλά εμείς πηγαίναμε δυο-δυο και βάζαμε τα ράντζα μας η μια από δω και η άλλη από κει για να έχουμε συντροφιά. Δεν πήγαινε ποτέ καμία μονή της...φοβόμασταν...

Αργότερα και γω τότε όταν ήρθαμε εδώ στο Τρίκερι πεθαίνει η ξαδέρφη μου στην Αθήνα, με παίρνει η μητέρα μου και μου λέει ότι η ξαδέρφη σου είναι πολύ βαριά και σε ζητεί. Δεν ξέρω τι θα κάνεις , δεν με πίεξε , εγώ βέβαια ήξερα ότι δεν θα ζούσε. Δηλαδή, το ήξερα από μέσα γιατί όταν ήμουν έξω πηγαίναμε και την έβλεπα στο Σωτηρία που ήταν ...Ήταν δύσκολη περίπτωση. Και να γύριζα, και να βοηθούσα να ζήσει η αδελφή μου, δεν ξέρω τι θα κάναμε, αλλά ήξερα ότι δεν θα γινότανε και δεν γύρισα...και είχε πεθάνει η αδελφή μου...Εντωμεταξύ, τα φαγητά τους ήταν αισχρά, με λίπος. Εγώ ήμουν δύσκολη, ανέκαθεν ήμουν δύσκολη...από μικρό παιδί. Ήμουν το πιο δύσκολο παιδί της οικογενείας μου. Δεν έτρωγα το φαγητό εύκολα και μάλιστα τα δυο μου αδέρφια λέγανε στη μαμά μου ότι της κάνεις κάτι ιδιαίτερο (να φάει)σαν αυτή να είναι το παιδί σου ενώ εμείς δεν είμαστε!(γέλιο). Αλλά αυτή η έρημη το έκανε γιατί ήμουν πολύ αδυνατούλα ...και η κατοχή...και κείνα πέρασαν κατοχή αλλά εγώ όμως ήμουν πιο ευαίσθητη γενικά...και τότε έκανα και μαθήματα μήπωςγιατί είχαμε και πολλές καθηγήτριες και γαλλικών και αγγλικών... Είχαμε 3 καθηγήτριες γαλλικών. Εγώ έκανα γαλλικά , έκανα αγγλικά...ναι βέβαια! Κρυφά κάναμε έτσι μαθήματα... Έκανα φροντιστήριο μη τυχόν και γυρίσω και πάρω ας πούμε το χαρτί του γυμνάσιου τότε...αλλά τότε που είχε πεθάνει η ξαδέρφη μου είχα αδυνατίσει παρά πολύ...και λιποθυμούσα μέσα στα μαθήματα ...και είπαν «σταμάτα Λένα». Μου το λέγανε και οι δικές μας εκεί πέρα...ήμουν πολύ αδύνατη...και έχω και κάτι φωτογραφίες που είμαι ...και φορούσα και τα μαύρα...τότε ήμουν μια σταλιά έτσι...και τα είχα σταματήσει τα μαθήματα αυτά πια... δεν τα έκανα και γιατί ούτε και...βέβαια όταν βγήκα πια ήμουν και μεγάλη ...

-Συλληφθήκατε 15 χρονών , περάσατε τις εξορίες και όταν βγήκατε από την εξορία...

-Καταρχήν όταν βγήκαμε δίναμε παρών. Εγώ βγήκα σαν άρρωστη πια , γιατί στην Μακρόνησο ήρθε ο ερυθρός σταυρός και μας πέρασε ακτινογραφίες και μου λένε έχεις φυματίωση. Μας βάλαν σε μια σκηνή άλλη από τις άλλες τις γυναίκες...Στην Μακρόνησο

όντως περάσαμε παρά πολλά εκεί πέρα...Λουζόμεσταν και πλενόμασταν χειμώνα καλοκαίρι στη θάλασσα, δεν είχαμε νερό καθόλου...Το νερό ερχόταν με υδροφόρες και παίρναμε στη κάθε σκηνή. Είχαμε μεγάλες σκηνές, είχαμε συρματοπλέγμα, απομονωμένες εμείς από τις ανταρτοοικογένειες. Μας είχαν χωρίσει εκεί. Βαλαν αλλού τις αθηναίες και τις πειραιώτισσες και αλλού τις ανταρτοοικογένειες για να τις πείσουν πιο εύκολα...και όντως φύγανε πολλές από αυτούς...Ναι, δεν είχαν προσωπική έτσι...ήταν λογά των οικογενειών και λογά των άντρων και αυτά...και είχανε και πιο πολλές υποχρεώσεις στα χωράφια τους...ποιος ξέρει τώρα πώς ήταν οι γυναίκες αυτές και φεύγανε ...και όταν ήρθε και μου λέει έτσι ο ερυθρός σταυρός, στενοχωρήθηκα, έκλαιγα που έπαθα φυματίωση, γιατί η φυματίωση δεν ήταν εύκολο πράγμα και μου λένε θα πας στην Αθήνα. Θα πας στο Σωτηρία γιατί ήταν προχωρημένη η κατάσταση, είχα στη δεξιά πλευρά και το περνούσαμε έτσι...

-Με την ασπιρίνη;

-Με την ασπιρίνη...τίποτα...δεν ήξερα ότι έχω φυματίωση. Δεν είχα αιμοπτύσεις. Είχα μόνο πόνους και κατάπτωση και αδυνάτισμα...δεν είχα κάνει αιμόπτυση για να δω και να καταλάβω με την αιμόπτυση ότι έχω φυματίωση. Και με πάνε στο μεταγωγών των Αθηνών και με πάνε στο Σωτηρία και μου λένε αν δεν κάνεις δήλωση δεν θα μπεις στο νοσοκομείο. Με ξανααγυρνάνε στο μεταγωγών σχεδόν στις 20 τόσες μέρες έμεινα στο μεταγωγών να με πηγαινοφέρνουν στο Σωτηρία, να προσπαθεί η μητέρα μου να βρει κάποιον έτσι να με βοηθήσει, να με βάλουν στο νοσοκομείο και να μη με ξαναστείλουν στο Τρίκερι αλλά δεν έβρισκε και τελικά επειδή δεν έκανα δήλωση με ξαναστέλνουν πίσω εδώ στο Τρίκερι, χωρίς φάρμακα, ούτε τίποτε ...όταν λέμε τίποτα, τίποτα ...σαν να μην είχα τίποτα...

-Και απολυθήκατε από δω από το Τρίκερι;

-Έφυγα από δω, από δω με πάνε στο Αχιλλείο εδώ στο Βόλο στο νοσοκομείο, κάνουν και κει τις εξετάσεις όλες αυτές και βρίσκουν ότι όντως έχω τη φυματίωση και πάλι με ξαναστέλνουν και τότε με βάλανε εδώ στο μοναστήρι, στις άρρωστες τις πολύ ...που τις βάζαν εκεί....και λέω μια μέρα μόνη μου ήμουν αδύνατη θα πρέπει να μουνα 18-19 χρονών, λέω «Λένα, αν θέλεις να ζήσεις,-μόνη μου μονολογούσα-πρέπει να φας αυτό το φαγητό, το κριθαράκι...»(γέλια) και κεινη την ημέρα που το είπα, έβαλα τόση θέληση στον εαυτό μου, που πήραν και περίσσευμα...πήραν και περίσσευμα...

-Και μετά ήρθε το χαρτί από δω, από τη Διοίκηση;

-Και μετά κινάνε ενέργειες κάτω στην Αθήνα για να μας απολύσουν. Δεν είχαν δικαίωμα και βγήκε και κάποιος νόμος ότι πρέπει να καταργηθεί το στρατόπεδο γυναικών...

-Για πότε μιλάμε όλα αυτά;

-Το '53 ήταν; Τόσο...Και άρχισαν λίγες λίγες τις απέλυαν ...Εγώ, παρόλο του ότι ήμουν άρρωστη-αλλά κάπου βοηθούσαν ξέρεις και οι γνωριμίες και αυτά ποια θα φύγει πιο γρήγορα-. Εγώ δεν είχα από το σπίτι έτσι κάποια αυτή...και έμεινα πίσω πίσω...Και φεύγει η Έλλη θυμάμαι ...φώναζαν στο μοναστήρι τα ονόματα ...γιατί μέσα στο μοναστήρι ήταν οι χωροφύλακες- μέναν εκεί- και είχαν εκεί και τα γραφεία τους και φωνάζουν την Έλλη ...απολύεται ...εγώ να κλαίω να είμαι....γιατί την είχα ένα στήριγμα μια...λογά και της ηλικίας μου...Σήμερα, ένα 18 χρονών κοριτσάκι είναι ένα μικρό

κοριτσάκι ...σκέψου εγώ με όλα αυτά που είχα τραβήξει...όλα αυτά τα χρόνια και ένοιωθα παρά πολύ άσχημα...μετά με φωνάζουν και με απολλύουνε και μένα σαν άρρωστη.

Η κυρία Λένα όντας πολιτική εξόριστη, δε παραλείπει ποτέ στο λόγο της να το θυμίζει και να το αναφέρει με έκδηλο τρόπο. Καθ' όλη τη διάρκεια της συνέντευξης οι προσωπικές της ιστορίες και πράξεις διαδραματίζουν ουσιαστικό ρόλο στην αφήγησή της όπως επίσης και οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η ίδια. Η ύπαρξη του «πολιτικού» στοιχείου στη ανάκληση των γεγονότων αντισταθμίζεται με την υπερηφάνεια της για την οικογένεια που δημιούργησε μετά την εξορία. Ήταν αετόπουλο, η πιο νέα στη χρονολογία στην εξορία και πέρασε μια μεγάλη περιπέτεια με την υγεία της κάτι, που το τονίζει ιδιαίτερα και το θυμάται πιο έντονα σαν εμπειρία. Ο λόγος της είναι άμεσος και χειμαρρώδης. Σε κάθε ερώτηση κατά τη διάρκεια της συνέντευξης ανταποκρινόταν αμέσως σαν να είχε αποφασίσει εκ προοιμίου να αναφέρει τις ιστορίες που ήθελε να ακουστούν. Οι βασικοί σταθμοί της ζωής της φαίνεται πως ήταν η κατάταξή της ως αετόπουλο, οι κοινές εμπειρίες με τον πατέρα της, η περιπέτεια με την υγεία της στην εξορία και η οικογένεια που δημιούργησε μετά την απόλυσή της. Τα πρόσωπα που τονίζει είναι η οικογένειά της αλλά και κάποιες συνεξόριστες με τις οποίες έζησε πιο κοντά. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι και στη συνέχεια των απαντήσεών της, λείπουν αναφορές στην αριστερή ιδεολογία και το κόμμα, αν και εξορίστηκε ως πολιτική. Το κέντρο βάρους μετατίθεται συχνά από το κοινωνικό στο ατομικό ενώ το ύφος της αλλάζει ανάλογα με την χρονική στιγμή στην οποία αναφέρεται. Η εντύπωση που δίνεται είναι πως μέχρι και την εξορία, αυτοπροβάλλεται ως ένας από τους πρωταγωνιστές της ιστορίας ενώ μετά την απόλυσή της, υπερτονίζει το ρόλο της οικογένειας και της ζωής έξω από την πολιτική σκηνή. Κάτι τέτοιο, δεν συμβαίνει με την επόμενη συνεντευξιαζόμενη. Η κυρία Σοφία εξορίστηκε επίσης ως πολιτική, αλλά εμμένει στις ιδέες και τα πιστεύω της έως σήμερα. Συνεχίζει να δραστηριοποιείται στα κοινά και εκφράζει την πικρία της για τα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα της εποχής. Σπάνια υπερτονίζει τις ξεκάθαρα προσωπικές της περιπέτειες και προάγει το κοινωνικό έναντι του ατομικού κάθε φορά που καλείται να περιγράψει κάποιο γεγονός.

-Εσείς ξεκινήσατε από την Αντίσταση;

-Όχι όχι, προς θεού! Εγώ ξεκίνησα από άσχετη ιστορία, από άσχετη πράξη, από σύμπτωση η οποία δεν είχε καμία σχέση με την πραγματικότητα. Από έναν πρώτο μου ξάδελφο, πέρα από το οικογενειακό...Δεν θα αναφερθώ στα οικογενειακά. Δεν

κατάγομαι από αριστερή οικογένεια, απλώς από δεξιών και βασιλοφρόνων ανθρώπων. Στην πορεία βέβαια, άλλαξαν οι άνθρωποι. Ούτε από δω, ούτε από κει παρέμειναν, γιατί, έπαθαν πάρα πολλά ...Και όλα αυτά, γιατί, ήταν τότε ο εμφύλιος πόλεμος που είχε αρχίσει και στην πορεία... Οι διώξεις μου δεν ξεκίνησαν από εξορίες. Ξεκίνησαν από στρατιωτικές εντολές και στην πορεία από το στρατοδικείο... Δεν είναι ανάγκη να πω την προσωπική μου ιστορία.. Για το Τρίκερι θα πούμε... Από τα στρατοδικεία που πέρασα και τις φυλακές, με έστειλαν εξορία. Πέρασα από την επιτροπή και η επιτροπή μου ζήτησε να αποκηρύξω τις ιδέες μου και αρνήθηκα γιατί τους είπα: «δεν κήρυξα κάτι προς το παρόν γιατί δεν μπορώ να το αποκηρύξω»... Η απάντησή μου ήταν αυτή. Μου είπαν θα κριθεί ή θα απελευθερωθείς ή θα πας εξορία και εκεί που θα πας θα εκπορνευτείς γιατί εκεί δεν κάνουν άλλο, πάρα αυτό. Θα εκπορνευτείς ...Και τους απάντησα ότι αν εσείς νομίζατε ότι θέλετε να δημιουργήσετε πορνεία στις φύλακες και στις εξορίες θα είναι λίγο το ποσοστό γιατί έξω είστε όλοι εσείς και εκπορνεύετε και ηθικά και ψυχικά και κοινωνικά όλη αυτή την κοινωνία και τη φέρατε στον εμφύλιο. Φτάσατε στον εμφύλιο και αρχίσατε να σκοτώνετε και να εκτελείτε ανθρώπους οι όποιοι πάλεψαν. Το κάνατε για να επανέλθετε πάλι στην ιστορία του '21, που δεν κάνατε άλλο πάρα να φυλακίσετε τους πραγματικούς αγωνιστές και από την ώρα εκείνη που εσείς καταδικάσατε τον αγώνα, τον απελευθερωτικό και δημιουργήσατε τον εμφύλιο που είναι η μεγαλύτερη κατάρρα, πραγματικά εγώ θα πάω εκεί για να μην εκπορνευτώ γιατί τα πορνεία υπάρχουν μέσα σε σας, είναι εδώ, και θα πάω εκεί ...Και πάρα το νιάτο της ηλικίας μου, με έστειλαν με τη πρώτη απόφαση. Με είχαν καταδικάσει σε θάνατο ... Η πρώτη απόφαση που βγήκε ήταν εξάμηνος ... Για έξι μήνες έγραφε η πρώτη απόφαση. Έγραφε ότι με εξορίζουν ως «επικίνδυνη στη δημόσια τάξη και ασφάλεια» για έξι μήνες. Στους έξι μήνες έπρεπε να σε βγάλουν, αλλά ερχόταν τα χαρτιά που έλεγαν επ' αόριστον. Οπότε περίμενες το αόριστο ποτέ θα' ρθει... Μ' έστειλαν στη Χίο εξορία, στο στρατόπεδο της Χίου, έδιωξαν το στρατοδικείο και μπήκαμε εμείς... εκεί... Το '48.

-Το '47 ήμουν φυλακές, εξορίες, δικασμένη και λοιπά. Ήρθε το '48 στο τέλος, αφού έκατσα στη φυλακή και η εξορία αρχίσει... Εκεί μας είχαν κλεισμένες. Μας άφηναν αλλά ήταν διαφορετικά από τις φύλακες... δεν ήταν το ίδιο... Από τη Χίο μας φεραν στο Τρίκερι. Εδώ στο Τρίκερι το 1947. Από το '46 ως το '47 είχαν αρχίσει και φέρνανε άντρες. Φέρνανε άντρες στο μοναστήρι, ζωγράφισαν όλο αυτό που βλέπετε με αυγό... Δυο αδέρφια οι Νικολαϊδηδες από το Βόλο τους οποίους όταν τέλειωσαν το έργο τους, τούς εκτέλεσαν...

Εντύπωση μου προκάλεσε ο δομημένος λόγος της, η ετοιμολογία της αλλά και οι απαντήσεις της χωρίς μεγάλα κενά και διακοπές. Επιπλέον, όπως θα φανεί και στις επόμενες απαντήσεις της, ο λόγος της είναι θα λέγαμε θεσμικός με πολλά δανεικά στοιχεία από την αριστερή ιδεολογία. Η ίδια, αντιμετώπισε την συνέντευξη ως μια ευκαιρία να ακουστεί η «πραγματική» ιστορία από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές και δεν παράλειψε να μου το υπενθυμίσει αρκετές φορές πριν την έναρξη της συνέντευξης. Το πολιτικό στοιχείο είναι εμφανές σε όλη τη διαδικασία της ανάκλησης των γεγονότων που μου εξιστορούσε αλλά και αρκετά προκάτ σημεία στο λόγο της.

Η κυρία Πόπη εξορίστηκε ως ανταρτοοικογένεια το 1948 ή το 1949 για σαράντα μέρες στο Τρίκερι, καθώς η αδερφή της βρέθηκε αντάρτισσα στο βουνό. Πριν την

παραλάβουν μαζί με αρκετές άλλες γυναίκες από το Βόλο για το Τρίκερι, έμεινε στη Κίτρινη Αποθήκη του Βόλου που δεν ήταν άλλο από φυλακές. Εκεί, όπως μου είπε έζησε τις φριχτότερες στιγμές. Μπορεί να μην κακοποίησαν την ίδια, αλλά κλείστηκε σε ένα κελί μαζί με πλήθος άλλων γυναικών χωρίς να δικαιούνται εξόδους, αποχωρητήρια και ανθρώπινες συνθήκες διαβίωσης. Στο Τρίκερι όπως επαναλάμβανε συχνά, πέρασε καλά. Δεν την κακοποίησαν και δεν είχε καμία σχέση με τη φυλακή... «Ήταν αλλιώς...αλλά δε θυμάμαι να σου πω και πολλά!». Χαμογελώντας, κάθισε αναπαυτικά στη καρέκλα της και ξεκινήσαμε τη κουβέντα μας. Καθώς δεν ήταν συνηθισμένη στο να αφηγείται αυτές τις ιστορίες, κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια στο να μου περιγράψει με το καλύτερο τρόπο όσα θυμόταν και ήταν αρκετά αγχωμένη για το αν μου τα λέει καλά ή όχι. Οι προληπτικές έζησαν διαφορετική ζωή στην εξορία και την αντιμετώπισαν διαφορετικά. Οι εμπειρίες έμειναν αποσιωπημένες στο χρόνο και παρατήρησα πως όλα τα γεγονότα που έζησαν έχουν εξιδανικευτεί με κάποιο τρόπο στο μυαλό και τη ψυχή τους. Για τις ανταρτοοικογένειες και τις προληπτικά εξόριστες, η συνέντευξη αποτέλεσε μια ευκαιρία να ακουστούν γενικά ίσως για πρώτη φορά και να υπερτονίσουν πολύ συγκεκριμένες θεματικές. Η μνήμη τους απαντάται ως ατομική με μεγάλες επιρροές από τις ιστορίες που έζησε το οικογενειακό τους περιβάλλον συνολικά. Σημαντική παρατήρηση θεωρώ το ότι οι δύο πολιτικές εξόριστες, η κυρία Σοφία και η κυρία Λένα θέλησαν να μου μιλήσουν μόνες τους χωρίς κανέναν άλλον δίπλα τους, ενώ η κυρία Πόπη και η κυρία Κάτια είχαν δίπλα τους τη κόρη τους.

-Πόσο χρονών ήσασταν όταν πήγατε στην εξορία;

-Πόσο ήμανε; Ε...εεε... το '28 γεννηθείς, το '45 πόσο...το '49 πόσο ήταν; Εε γύρω στα είκοσι .Εεε εκεί ,στα είκοσι τόσο. Εκεί πέρασα καλά... όχι καλά, δεν μας.... Δεν μας ...Δεν μας χτύπησαν. Γι' αυτό λέμε ότι περάσαμε καλά. Ή οι πρώτες πέρασαν, δεν πέρασαν καλά ή οι μετά από 'μας ...

-Και με ποια κατηγορία σας κρατούσαν στην εξορία;

-Επειδή είχαμε παιδιά...αδέλφια έξω.

-Εσάς όταν έφτασε η στιγμή να σας πάρουν από το νησί, να σας ελευθερώσουν, πώς σας άφησαν; Είχε κατέβει η αδελφή σας από το βουνό;

-Όχι όχι , όχι. Τυχαία...

-Όταν εσείς γυρίσατε από την εξορία, η αδελφή σας ήταν ακόμη στο βουνό;

-Ναι, ναι...δεν παραδόθηκε...αυτή σκοτώθηκε στο βουνό...

-Εσείς φύγατε από την εξορία όταν ήδη είχε σκοτωθεί η αδελφή σας;

-Όχι δεν είχε σκοτωθεί...το '50 νομίζω ήταν τότε που σκοτώθηκε...

-Πότε φύγατε από το Τρίκερι;

-Μάλλον '49 πρέπει να ήτανε...

-Μείνατε περίπου ένα χρόνο;

-Όχι , όχι σαράντα μέρες καθίσαμε.

Ο λόγος της ενέχει έναν αυθορμητισμό και χωρίς πάντα συνειρμικές αλληλουχίες, κάτι που δε συνάντησα στις συνεντεύξεις των πολιτικών εξόριστων. Η διαχείριση της μνήμης και η ανάκληση των γεγονότων που πέρασε φάνηκε πως ήταν μια πιο χρονοβόρα διαδικασία και αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι δεν είναι πάντα σίγουρη για το αν τα θυμάται σωστά ή όχι. Η κυρία Κάτια δεν είχε ξαναμιλήσει για την εξόριστη ζωή της σε άγνωστο προς αυτή άτομο και στην αρχή ήταν αρκετά διστακτική. Με την έναρξη της συνέντευξης απέκτησε σοβαρό ύφος και συγκεντρώθηκε όπως μου είτε για να μου μιλήσει όσο καλύτερα μπορούσε.

-Πώς βρεθήκατε στο Τρίκερι;

-Κοίταζε να δεις, είχαν πιάσει τον πατέρα μου στη φυλακή και φοβήθηκαν και μας πήραν προληπτικά. Προληπτικοί ήμασταν οι περισσότεροι και όχι ότι ήμασταν στο κόμμα. Όταν το συζητήσαμε, γιατί και για ποιον λόγο, πώς και τί, λέει «δεν έχετε εις βάρος τίποτα απλώς προληπτικά». Επειδή ήταν ο πατέρας μου φυλακή...Και ήρθαν ένα βράδυ, χτυπούσαν την πόρτα, μας πήραν και μας πήγαν στην αστυνομία στα Λεχώνια. Την επαύριον το πρωί ξεκινήσαμε, πήγαμε στην παραλία σε ένα καράβι μέσα και αρμενίσαμε για το Τρίκερι

-Πότε πήγατε στο Τρίκερι;

-Ιούλιο το '48

-Εσάς σας πήραν μαζί με την μητέρα σας ή μαζί με τα αδέλφια σας;

-Με τη μάνα μου μαζί και άλλες συγχωριανές...

-Πολλές οικογένειες;

-Εε δεν ήμασταν πολλά άτομα από το χωριό, μόνο πέντε. Ήταν και από άλλα χωριά. Έτσι, γίνηκε η караβιά...συμπληρώθηκε!(γέλιο)

-Εξοριστήκατε επειδή ήταν αντάρτης ο πατέρας σας;

-Όχι όχι δεν ήταν αντάρτης ο πατέρας μου. Κατηγορήθηκε ότι τροφοδοτούσε τους αντάρτες, ότι βοηθούσε και τον πήγαν φυλακή. Σου λέει, μπορεί να φύγουν και να πάνε στο βουνό! Έτσι μας το είπανε. Αυτή την κατηγορία μας δώσανε.

Καθώς ο σκοπός μου ήταν η γέννηση του αφηγηματικού λόγου και όχι η απλή παράθεση ερωταπαντήσεων με παράλληλη παραγωγή ερμηνευτικών υποθέσεων από το ίδιο το εμπειρικό υλικό, οι θεματικές χαρακτηρίζονται από μια ρευστότητα συνεπώς και οι απαντήσεις των συνεντευξιαζόμενων. Η δεύτερη θεματική σχετίζεται με τη γενικότερη εμπειρία τους στο νησί αλλά και με τις δυο κοινότητες των γυναικών. Η μία κοινότητα είναι αυτή που εγκαταστάθηκε στο μοναστήρι και αναφέρονται συχνά ως οι «επάνω» γυναίκες ενώ η άλλη είναι οι γυναίκες που εγκαταστάθηκαν στους λόχους κάτω από τη μονή και αναφέρονται ως οι «κάτω».

B. Η εγκατάσταση στο νησί και οι «άλλες» γυναίκες

Η κυρία Πόπη μάς μιλάει πρώτη για το καράβι που τη μετέφερε από το Βόλο στο νησί.

-Πως ήταν το καράβι που μπήκατε;

-Ποιο καράβι? Που όταν ήρθαμε από εξορία;

-Ναι

-Όταν επήγαμε...όταν γυρίσαμε από εξορία, εκεί που κατεβήκαμε απ' τη θέση μας ,απ' το μοναστήρι, κατεβήκαμε κάτω πάλι στη θάλασσα. Ήμασταν στη θάλασσα. Η θάλασσα όσον βράδυν , τόσο έβγαινε η θάλασσα έξω. Έρχεται το καραβ' . τι καραβ' ; Καραβάκι! Τι; Ψάρια ήμασταν; (γέλια) περπατούσε το καραβ' και μείς βάζαμε το χέρι μες στη θάλασσα! Τόσο χαμηλά που ήταν...πως δεν βύθισε....θα πεις δεν είναι μακριά...

Η κυρία Λένα μπήκε στο καράβι από τη Χίο με προορισμό το Τρίκερι.

Τέλος πάντων, μας βάζουν σ' ένα πλοίο -ένα σαπιοκάραβο ήταν όντως- και μας βάζουν μέσα. Ήταν αρχές Απριλίου αλλά είχε μια κακοκαιρία τρομερή και ήμασταν έξω. Δεν μας βάζανε μέσα να μας προστατέψουν. Στο πλάι του πλοίου είχε κάτι παγκάκια. Δηλαδή μια εικόνα την οποία και τώρα μετά από πενήντα τόσα χρόνια μου έρχεται στην μνήμη μου έτσι...Και τα νερά ερχόταν επάνω μας. Τα μπαγκάζια όλα μας είχανε γίνει χάλια και μείς γινόμασταν μούσκεμα. Έρχεται ο χωροφύλακας, μας βλέπει όλες εκεί και λέει στον άλλο στη συνοδεία ότι δεν πρέπει (να μας φυλάξουν). Επενέβηκε και ο καπετάνιος και λέει: «δεν μπορείτε να τις έχετε εδώ διότι θα τις πάρει το κύμα». Και μας πήραν και μας πήγανε μπροστά που είχε ένα πιο μεγάλο μέρος – έξω πάλι- και το μισό ήταν καλυμμένο έτσι από πάνω και το πλοίο είχε και ένα καμπανάκι που όταν γύριζε έτσι επικίνδυνα χτυπούσε...και χτυπούσε αυτό το καμπανάκι...και λέγανε έτσι ότι κινδυνέψαμε...κινδυνέψαμε παρά πολύ. Τέλος πάντων, φτάνουμε ζαλισμένες εκεί στη Χίο και μας πάνε...Ήδη υπήρχαν μερικές εκεί γυναίκες.

Οι πολιτικές εξόριστες ένιωσαν έντονα τη διαφοροποίησή τους από τις γυναίκες στη μονή. Η κοινωνία του Τρίκεριού ήταν μοιρασμένη. Η διαφορετική κουλτούρα αλλά κυρίως η μη έντονη πολιτικοποίηση των γυναικών της μονής τονίζεται έντονα και από τις δύο πολιτικές εξόριστες. Οι δύο κοινότητες δεν είχαν επικοινωνία ενώ συνήθως ούτε καν οπτική επαφή. Το «εμείς» απαντά στις γυναίκες του λόχου. Οι υπόλοιπες είναι οι «άλλες». Κάτι τέτοιο, δεν υπονοεί αναγκαστικά την υποτίμηση των μεν από τους δε, αλλά σίγουρα τη διαφορετικότητά τους από τις ίδιες. Ρωτώντας την κυρία Λένα για την ενδογενή σύσταση του λόχου της, μας απαντά ως εξής:

-Όλες ήσασταν Αθηναίες οργανωμένες και με πεποιθήσεις αριστερές;

-Ναι...επί τω πλείστον είχαμε αυτή την πεποίθηση γιατί μια που της λέγανε να τους αποκηρύξει θα έκανε τη δήλωση και θα έφευγε. Γιατί, πραγματικά, όντως υπάρξαν περιπτώσεις που τις λέγανε να τους αποκηρύξει...Ήξερα γυναίκες από την Καλλιθέα και γυναίκες, και κοπέλες που ήταν οργανωμένες πιο μεγάλες από μένα , επειδή ήταν και τα στρατοδικεία τότε, είχαμε πάρα πολλά στρατοδικεία....Όποιον πιάνανε περνούσε στρατοδικείο.

-Γενικώς, φτιάξατε σχέσεις μεταξύ σας πολύ γρήγορα και δεθήκατε αναμεταξύ σας;

-Ναι, βεβαίως! Ήδη από το Τρίκερι είχαμε προσεγγίσει η μια την άλλη. Εμένα με είχε πάρει υπό την προστασία της η Έλλη. Με την Έλλη μαζί όλα τα χρόνια ήμασταν και αυτή η Αγγελικούλα που λέγαμε , η οποία ήταν η πιο μεγάλη είχε και ένα ελάττωμα στο πόδι, ήταν ένας πολύ κάλως άνθρωπος, ήρεμος άνθρωπος και ήμασταν μαζί....Φεύγοντας βρίσκουμε αυτή τη σκηνή εγώ με την Έλλη και πάμε μέσα και αρχίζει η βροχή. Αρχίζει η βροχή και άρχισαν τα νερά να στάζουν μέσα η σκηνή. Μαζεύουμε τα ρούχα μας. Είχαμε τα ράντζα, μαζεύουμε τα ρούχα σε μια άκρη που δεν έβρεχε και βγάζουμε τα πιάτα που είχαμε, τα κατσαρόλια μας και άκουγες το βράδυ τίγκι τίγκι. Όλο το βράδυ μέχρι να σταματήσει και τα αδειάζαμε μόλις γέμιζαν. Όλο το βράδυ ξενυχτήσαμε σε αυτό το ρυθμό...Μετά μας φέρανε μεγάλες σκηνές πια και πηγαίναμε στις μεγάλες σκηνές. Ήταν για 30-40 άτομα και πιο σταθερές. Αυτές οι μικρές ήταν όλες ήδη χαλασμένες από τους άντρες. Τις είχαν αφήσει οι άντρες... Δεν θυμάμαι πόσο καιρό κάναν οι άντρες εδώ εξορία γιατί όταν τους πήραν τους πήγανε Αι-Στρατή αυτούς...

-Όταν ήρθατε εδώ στο Τρίκερι είχαν φέρει ήδη ανταρτοοικογένειες ή τις έφεραν μετά;

-Όχι μετά...μετά πολύ μετά...

-Έφεραν πολύ κόσμο;

-Πολύ κόσμο...Εδώ και μείς ξεκινήσαμε χίλιες γυναίκες και καταλήξαμε πάλι να είμαστε χίλιες από την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, από το κέντρο της Θεσσαλονίκης και από τον Πειραιά ...

-Σας είχαν ξεχωριστά;

-Δεν ήμασταν ξεχωριστά, δεν ήμασταν ξεχωριστά...Ξεχωριστά σε σκηνές ήταν...

-Στο μοναστήρι επάνω δε βάλανε άλλες γυναίκες;

-Στο μοναστήρι ακόμα δεν βάζανε καμία μέσα.

-Αργότερα έβαλαν;

-Ναι.

-Είχατε μορφωμένο κόσμο στην εξορία;

-Είχαμε πολύ μορφωμένο. Από την Αθήνα είχαμε πολύ μορφωμένο κόσμο και από τη Θεσσαλονίκη.

-Οι μορφωμένες γυναίκες και οι οργανωμένες που ήσασταν όλες μαζί στο λόχο, είχαν επικοινωνία αργότερα με τις ανταρτοοικογένειες ή με τις επαρχιώτισσες; Γιατί όταν ήρθαν αυτές, δεν είχανε την ίδια σχέση με την ιδεολογία ούτε με κομμουνισμό.

-Όχι όχι, όχι αυτές είχανε τι; Γι' αυτό τις λέγαμε ανταρτοοικογένειες...Διότι τα παιδιά τους, οι άντρες τους είχαν πάει στο βουνό και ο πρόεδρος του χωριού ήξερε ποιος είχε φύγει στο βουνό, οπότε όταν πήγαινε εκεί η αστυνομία, τα λέγανε ότι ο τάδε έχει φύγει και έπαιρναν όλη την οικογένεια. Τη μάνα, τα παιδιά, μικρά παιδιά γιατί οι πιο μεγάλοι άντρες είχαν φύγει. Εμείς δεν είχαμε άντρες ποτέ μαζί μας. Ήμασταν πάντα μόνο γυναίκες.

Στο σημείο αυτό, η κυρία Λένα ερωτάται για τις γυναίκες της μονής. Η ίδια αντιλαμβάνεται ίσως πως την ρωτάω για τις επαρχιώτισσες που έρχονταν στο λόχο της και μας απαντάει ως εξής:

-Όταν έρχονταν οι γυναίκες αυτές της μονής απομονώνονταν από τις μορφωμένες;

-Όχι όχι, όχι όχι. Όλες τις αγκαλιάζαμε πάρα πολύ ας πούμε...γιατί ένιωθαν... εκτός εαυτού ήταν οι γυναίκες...Από τα χωριά, από τα βουνά... Δηλαδή, δεν ήταν σε μια πόλη πιο πολιτισμένη, πιο ανεπτυγμένη και τότε εκείνα τα χρόνια ήταν πολύ πιο δύσκολα τα χωριά έτσι... Και...όχι, τις αγκαλιάζαμε με πολύ αγάπη και μοιραζόντουσαν σε κάθε σκηνή γιατί εμείς όταν ερχόταν ένα δέμα, όποια έπαιρνε ένα δέμα κάναμε ομάδες, οι οποίες αυτές ομάδες βάζανε μέσα ας πούμε τρεις που δεν είχανε καθόλου...ξέραμε ποιες παίρνανε τα δέματα. Φαινόταν, γιατί, φώναζαν το δέμα: η τάδε, η τάδε Κουτσικανίδου έχει δέμα ή η άλλη η Δοντούδη έχει δέμα και αυτό το μοιραζόμασταν όλοι μαζί. Υπήρχε και αυτό...Τα δέματα της κακιάς ώρας κι αυτά γιατί και οι δικοί μας, ολονών δηλαδή, δεν είχανε οι γονείς, γιατί, όλοι ήταν ταλαιπωρημένοι εκεί που ήμασταν. 2-3 ήταν αυτές που μπορούσαν να τις βοηθήσουν αλλά και πάλι ξέρεις...ήταν δύσκολα τα πράγματα και για τις Αθηναίες και για τις πειραιώτισσες, για όλους ήταν δύσκολα...

-Στην εξορία, για να μην σας σπάσουν το ηθικό, για να μείνετε ενωμένες, μοιραζόσασταν τα καθημερινά σας πράγματα, μοιραζόσασταν τις αγγαρείες τις δουλείες σας;

-Όλα, όλα...

-Μιλούσατε συχνά για το κόμμα, τις ιδέες σας, ανταλλάσσατε απόψεις πολιτικές, υπήρχε δηλαδή το πολιτικό στοιχείο στην εξορία;

-Υπήρχε...

-Στην Μακρόνησο οι άντρες είχανε και μαθήματα που έκαναν...

-Όχι, όχι, όχι. Ήδη είχαμε από μόνες μας...Αφού δεν κάναμε τη δήλωση αυτή, λέγαμε, τελείωσε! Έτσι και αλλιώς είμαστε αυτές που είμαστε. Δεν υπήρχε να μας επηρεάσει κάποιος άλλος. Εγώ όταν με παίρνει η μαμά μου και μου λέει πεθαίνει η αδελφή σου και δεν την κάνω τη δήλωση, ήταν μόνη της η μαμά μου, ο μπαμπάς μου στη φυλακή ας πούμε και είχα και ένα μικρότερο αδελφό ο οποίος αποπειράθηκε κιάλια να αυτοκτονήσει γιατί ήταν από μένα...εγώ ήμουν 16 χρονών και εκείνος ήταν 14 και ένοιωσε τόσο μόνος που...μου είπαν εκ των υστέρων ότι αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει το παιδί (συγκινημένη) γιατί είχα τη μητέρα μου που πήγαινε στο περίπτερο να βγάλει τα προς το ζην, να πάει στη φυλακή, να πάει πριν πεθάνει η ξαδέρφη μου στην ξαδέρφη μου έπαιρναν τότε στρεπτομυκίνες στη φυματίωση. Κάνανε στρεπτομυκίνες που είχε σχεδόν μια λίρα η μια στρεπτομυκίνη....καταλαβαίνεις τη δυσκολία...και η γυναίκα δεν μπορούσε, έφευγε το πρωί και γύριζε το βράδυ και αυτό έμενε μόνο του, η γιαγιά μου ήταν...γιατί όταν ήρθανε από τη Μικρά Ασία, εγκατασταθήκαν όλοι στην Καλλιθέα. Εκεί μέινανε οι γονείς του πατέρα μου. Οι γονείς της μαμάς μου πήγανε στη Δράμα...Σαν μικρά, πηγαίναμε και μείς. Πηγαίναμε στη Δράμα και μάλιστα, ο πάππος εκεί μπούρλιαζε τα καπνά. Είχαμε καπνά και το καλοκαίρι μας το περνούσαμε εκεί. Και ήταν μόνο του μπαμπά μου το σοι κάτω στην Καλλιθέα....οπότε το παιδί έμεινε μόνο του και αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει. Δεν μπορούσε...Τέλος πάντων, και δεν υπήρχε περίπτωση να μας επηρεάσει κανείς, ούτε τίποτα, ούτε τις άλλες...Απλώς τις αγκαλιάσαμε τις ανταρτοοικογένειες για να μη νοιώθουν έτσι μόνες τους. Πολλές από αυτές όταν ερχόντουσαν πλέον εδώ πέρα, κάνανε ας πούμε τη δήλωση και φεύγανε ή και χωρίς να κάνουν δήλωση πολλές από αυτές όταν σκοτωνόταν το παιδί τους ή ο άντρας τους, τούς φώναζαν και τους άφηναν ελεύθερους πλέον και πάντοτε λιγοστεύαμε αλλά οι μόνιμες ήμασταν γύρω στα χιλιάδες άτομα που ήμασταν Αθηναίες, πειραιώτισσες και από τη Θεσσαλονίκη...

Από τις αφηγήσεις των συνεντευξιαζόμενων μου δεν προέκυψαν ή υπονοήθηκαν κάποιες άμεσες συγκρούσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Σε κάθε περίπτωση όμως, επιβεβαιώθηκε ότι οι δυο ομάδες δεν είχαν ποτέ καμία επαφή. Η δε μοναδική περίπτωση που μια πολιτική εξόριστη ανέβηκε στο μοναστήρι, ήταν αυτή της κυρίας Σοφίας που το έκανε με σκοπό να βοηθήσει κάποιες γυναίκες του λόχου τους που βρέθηκαν στα κελιά της μονής για εκφοβισμό. Η κυρία Λένα δε στάθηκε πολύ να μιλήσει για τον τρόπο που αντιλαμβανόταν τις άλλες γυναίκες, ενώ όταν ρωτήθηκε για το λόχο της μου μίλησε με πολύ νοσταλγικό τρόπο και με πολύ θετική διάθεση. Η κυρία Σοφία φάνηκε ποιο εκδηλωτική ως προς το θέμα αυτό. Χαρακτηριστικά, μου τόνισε ιδιαίτερα πως οι «άλλες» γυναίκες δεν είχαν καμία δουλειά με αυτές...Ήταν

κοινός κόσμος και είχαν άλλο πόνο. Με την ευκαιρία της ερώτησης μου εξιστόρησε και την εμπειρία της από την σχέση της με τη διοίκηση και τη φρουρά.

Όταν μας φέρανε στο Τρίκερι εμείς αισθανθήκαμε μια ελευθερία...Ναι μεν κρατούμενες, αλλά αναπνεύσαμε καλύτερα παρόλο που δεν είχαμε κτήρια. Και είχαμε βγάλει πολλές γυναίκες, γιατί, όλοι στη σειρά, η γκάμα αυτή, ήταν μορφωμένες, καθηγήτριες, δασκάλες και μετά ήταν το τσούρμιο των γυναικών...

-Αμόρφωτες εννοείτε;

-Όχι ...Από οικογένειες των ανταρτών. Οι ανταρτοοικογένειες, ανταρτομάνες, ανταρτοαδερφές, άδειασαν τα χωριά και γέμισαν το νησί...Φτάσανε τις 12.000 και μετά μείναμε 3000 με 5000. Αυτές οι γυναίκες, αυτό τον κόσμο που φέρανε εδώ, ήταν όλοι από χωριά, από τα βουνά...Μέχρι και μικρά παιδιά. 220 παιδιά μαζί με τις μανάδες. Έπιασαν τις οικογένειες των ανταρτών και τους φέρανε τσούρμιο από όλη την Ελλάδα. Φέρανε τα γυναικόπαιδα. Τις γυναίκες μαζί με τα παιδιά τους. Όσα μπόρεσαν να πάρουν μαζί τους...Οι γυναίκες αυτές, ο κόσμος αυτός, ήταν ο κοινός κόσμος. Η αγρότισσα...Και κατά κύριο λόγο θέλαν να ξεκαθαρίσουν τις οικογένειες των ανταρτών που βγαίνανε στα χωριά για να μην τροφοδοτούν τους αντάρτες. Να αδειάσουν τα χωριά. Τους φέρανε και πραγματικά τους φτάσανε 12000 στο λόχο! Στην πορεία βέβαια όταν έγινε η κατάρρευση -και έγινε δυστυχώς η κατάρρευση-νίκησαν τον στρατό τον Λαϊκό, τον δημοκρατικό στρατό της Ελλάδος, ερχόντουσαν κάθε μέρα και ακούγαμε τα κλάματα ότι ο τάδε σκοτώθηκε...«Είσαι ελεύθερη... είσαι ελεύθερη...είσατε ελεύθερη...ελεύθερες...ελεύθερες...». Για όλες αυτές σήμαινε ότι σκοτώθηκαν τα παιδιά τους, οι άντρες τους, τα αδέρφια τους και έφευγε ένας ένας...Έφευγε, έφευγε, αδειάσανε και μείναμε 3000 από τους 12000. Μετά μείναμε 2000 και στη συνέχεια το Νοέμβρη άρχισαν να στριμώχνουν τα πράγματα. Το '49, αφού είχε καθαρίσει σχεδόν (το τοπίο), είχε μείνει η πτώση του δημοκρατικού στρατού. Τότε άρχισαν να πιέζονται τα πράγματα και ερχόντουσαν απέξω δηλωσίες. Άλλοι...κάποιοι...ένας Σπανός που τον λέγανε...τον Σπανό...

-Και τί γινόταν;

-Ζουμ τριαλαλουμ! Ερχόταν ο Ρακιτζής, ένας διοικητής. Ήρθε και βγήκε επάνω και είπε: «Τελειώσε ο παραθερισμός και η γυαλισμένη μπότα. Ήρθε η ώρα που θα μαρτυρήσετε της μάνας σας το γάλα που φάγατε». Τις έβαλε -όχι εμένα βέβαια δεν πήρα εγώ κουβά-, να γεμίσουν τους κουβάδες και να γυρίσουν γύρω γύρω από το μοναστήρι με γεμάτους κουβάδες... Γύρω-γύρω, γύρω-γύρω, γύρω-γύρω και ο Ρακιτζής από επάνω απείλησε: «θα πεθάνετε, δεν θα μείνετε μια» και τόσα άλλα... «Θα φύγετε όπου να ναι, θα τελειώσει είπαμε ο παραθερισμός!». Μετά ξανάρθαν κι άλλοι ανανήψαντες, στελέχη...Ως τότε δεν είχαμε δει τίποτα...

-Το '49 δηλαδή όλα αυτά;

-Τέλος του '49 όταν πια ξεκαθάρισε και ο Λαϊκός Στρατός. Υπάρχει μια καμάρα στο μοναστήρι και εγώ είχα πάρει στρώματα, ρούχα και μερικά τρόφιμα που είχα για να τα δώσω, να τα πετάξω για να έχουν. Να μην πεθάνουν... Γιατί ήταν ο καιρός όπως είναι τώρα...Έκανε κρύο. Όταν έφτασα στο μοναστήρι είδα να μπαίνει ο διοικητής και ασυναίσθητα επανήλθα...Είχα γείρει και ακουμπούσα στην πύλη, στη καμάρα κοντά στο

37. Και ο διοικητής του στρατοπέδου, ο Μαντούβαλος λέει: -«Μωρή από πού είσαι;» και του είπα: -«με συγχωρείται, ούτε μωρή είμαι, ούτε μωρό. Είμαι από τη Καλαμάτα» και γυρίζει και μου λέει : -«και οι καλαματιανές είστε και ευγενείς;» και του λέω : -«κύριε διοικητά, δεν πλήρωσα και τίποτα» του είπα... -«η ευγένεια δεν κοστίζει. Ούτε και ο τρόπος της καλής μου συμπεριφοράς αλλά εσάς δεν σας βλέπω να ανταποκρίνεσθε προς εμέ...». -«Τί ήθελες εδώ μωρέ; Τι θέλεις;». - «Πάλι μωρή; Να σας πω τί θέλω κύριε διοικητά; Με το δικαίωμα που όταν θα τις δείτε αύριο έξω..., θα ντρέπεστε να τις δείτε και θα λέτε ότι κάνατε καλό και δεν θα πείτε ποτέ ότι πράξατε αυτή την πράξη και έχετε κλείσει εδώ μέσα τα επίλεκτα στελέχη του στρατοπέδου. Τα κοινωνικά, τα πολιτικά, τα ...από πού να πιάσω κύριε διοικητά;» Με κοίταξε: -«τί είναι αυτά που λες;». - «Αυτά που ακούτε!» του λέω. «Τί τις έχετε εδώ μέσα; Εγώ έχω φέρει φαί ,ρούχα... θα πεθάνουν! Θα πεθάνουν οι γυναίκες!». Γυρίζει τότε και φωνάζει στο στρατιώτη και του λέει : -«παρ' τα ρε και δώσ'τα». Και το απόγευμα τις άφησε...τις απελευθέρωσε καθαρά...

-Σας ξαναχώρισαν από τότε;

-Όχι. Και φτάνουμε παραμονή Χριστουγέννων 24 Δεκέμβρη. Στις 24 Δεκέμβρη μας βουτάνε καμία εκατοστή θα ήμαστε και παραπάνω και μας παίρνουν από το κάτω στρατόπεδο στο πάνω...Εδώ που είναι το νεκροταφείο σήμερα στο μοναστήρι, εκεί που είναι οι ελιές, μέσα, μας είχαν δέσει σύρματα γύρω γύρω και μας κλείσανε εκεί και έβρεχε όπως βρέχει τώρα...Έκανε μεγάλη βροχή και μας επέβαλλαν να ρίζουμε τα ρούχα μας κάτω και παγώσαμε. Και γυρίζαμε όλη τη νύχτα και γυρίζαμε και την άλλη μέρα. Τέλος πάντων, ήταν τα πρώτα καψόνια που είχαν αρχίσει εδώ. Στο τέλος του Γενάρη μας πήραν με το αρματαγωγό και μας πήγανε στο Μακρονήσι. Στο Μακρονήσι φτάσαμε 25-26-27 Γενάρη. Όταν μπήκαμε στο Μακρονήσι άρχισαν τα τραγούδια τα εθνικά....και λοιπά και λοιπά...Από κει, αφού μας βασάνισαν και λοιπά, όσες μπόρεσαν να αντέξουν και να αντέξουμε, μας ξαναγύρισαν στο Τρίκερι. Και συνεχίζεται άλλη ιστορία...Στο Τρίκερι ήταν ελαφρότερα τότε τα πράγματα και ήταν καλύτερα. Κατεβαίναμε κάτω...να μεταφέρουμε τα πράγματα όλα. Δεν μας φέρανε και για να μας κάνουν αέρα! Ούτε μας φέραν για να μορφωθούμε! Οπωσδήποτε δεν έπαψε να είναι ένας τόπος εξορίας αλλά δεν έπαψε να είναι και ένας φιλόξενος τόπος....Εδώ, όσοι ήταν οι άνθρωποι, σχεδόν γίναμε ένα....Όπως ο Νίκος ο Τρίμις...Η μάνα του ήταν στην εκκλησία πάνω στο μοναστήρι. Ήταν οικονόμος και είχε και πέντε παιδιά ...Τρία αγόρια και δυο αδελφές. Η Μαρία νομίζω...Δυο αδελφές έχει ο Γιώργος. Η κυρά-Λένα η καημένη...και ο μπάμπας...ο πατέρας τους...

-Στο Τρίκερι εδώ στο νησί μένατε όλες μαζί;

-Όχι. Σε σκηνές.

-Σας είχαν όμως χωρισμένες ανάλογα ...

-Σε λόχο, σε λόχους...

-Σας είχαν χωρισμένες σε ανταρτοοικογένειες;

-Βέβαια! Τις ανταρτοοικογένειες τις βάλαν στο μοναστήρι και κάτω...Ω βέβαια! Τις ξεχώρισαν για να μην...

-Για να μην επηρεάζουν οι οργανωμένες...

-Βεβαίως, βεβαίως... Ήταν οικογένειες, ανταρτοοικογένειες. Τί δουλειά είχαν αυτοί;

-Εσείς όμως προσπαθούσατε να έρθετε σε επαφή;

-Όχι, τις βλέπανε. Μη κοιτάτε εγώ... Εγώ ήμουν άλλο παιδί, άλλος άνθρωπος και με ήξερε όλο το στρατόπεδο. Δεν έχει σημασία... Ήμουν παιδί μικρό! Ανάγκη δεν είχα! Τους είχα γράψει όλους με μαύρα γράμματα... (γέλιο) Δεν με απασχολούσε τίποτα και πέραν αυτού, κάθε μέρα άκουγες που ερχόταν το γράμμα σου ...Και ερχόταν και ο άλλος και έλεγε: «είσαι ελεύθερος, είσαι ελεύθερη, άντε φύγε είσαι ελεύθερη, ελεύθερη, ελεύθερη...».

-Είχαν άλλο πόνο αυτές και άλλο πόνο εσείς;

-Ε βέβαια, ε βέβαια! Αλλά όχι μόνο αυτές... Γιατί, και αυτές οι γυναίκες που ήταν εδώ, σκοτωμένους είχαν...

Η κυρία Πόπη δεν αντιλήφθηκε με τον ίδιο τρόπο τη ύπαρξη των δύο κοινοτήτων. Επαναλάμβανε συχνά πως οι ίδιες πέρασαν καλά στο μοναστήρι και πως δε γνωρίζει τί περνούσαν οι γυναίκες του κάτω λόχου. Μάλιστα, όταν τις κοίταζε από μακριά τις λυπόταν καθώς θεωρούσε πως δεν ήταν «ευνοημένες».

-Στο Τρίκερι τώρα, όταν σας πήγαν σας χώρισαν σε κάποιους λόχους;

-Ναι. Εκεί που ήτανε μια πεδιάδα μεγάλη, πέτρα, με στύλους με σημαίες.

-Σας πήγαν στο μοναστήρι εσάς;

-Στο μοναστήρι. Στο μοναστήρι ήμασταν. Ναι, στο μοναστήρι. Εκεί στο μοναστήρι δίπλα εκεί και είχαν τα σκηλιά. Και κοιμόσαν σε σκηλιά. Μέσα στα σπίτια εκεί, όχι. 30-35 γυναίκες ήταν το κάθε σκηλιά.

-Στο υπόλοιπο νησί; Έμεναν άλλες γυναίκες;

-Ναι βέβαια! Ήμασταν τώρα 300 άτομα ήταν ...δεν είναι και τόσο ..όχι δε θυμάμαι, αλλά δεν.. δε το μελετήσαμε να πούμε πόσες γυναίκες ήμαστε και πόσες είναι εκεί.

-Πως σας χώριζαν; Ανάλογα με το από ποια χωριά ήσασταν;

-Όχι όχι όχι... όχι όχι όχι.

- Στο κόμμα ας πούμε;

-Όχι όχι όχι όλες μαζί. Όλοι από το κόμμα ήμασταν.

-Α ήσασταν και σεις στο κόμμα;

-Ναι! Στο κόμμα ναι! Και γι' αυτό μας στείλαν εξορία... γιατί ήμασταν στο κόμμα. Ούτε μας κακοποιούσαν...

-Γνωρίζω πως είχανε χωρίσει στο μοναστήρι τις γυναίκες οι οποίες ήταν από ανταρτοοικογένειες ενώ στο υπόλοιπο νησί όσες ήτανε πολιτικές...ας πούμε οι φανατικές οι κομμουνίστριες.

-Εκεί που ήμασταν εμείς στο προαύλιο πως είπαμε με τη σημαία, ήταν μια κατηφόρα εκεί και ήταν θάλασσα. Εκεί σε ένα βουναλάκι η κάθε γυναίκα που... αυτές ήταν πιο ... με ποινια...με βαρυποινίες...πως τον λεν....

-Βαρυποινίτισσες

-Βαρυποινίτισσες ναι! Μια γυναίκα, ένα αντίσκηνο. Αυτές ήταν πιο μπροστά.

-Αυτές ήταν πιο επικίνδυνες δηλαδή;

-Ναι, αυτές ήταν πιο δραστήριες, αυτές τώρα...εμείς ήμασταν απλές τώρα...αυτές ήταν πιο δραστήριες και από το κόμμα..

(Όταν κατέβαιναν κάθε μέρα να πάρουν το ψωμί, έβλεπε τις γυναίκες οι οποίες ήταν «αριά αριά» και τις λυπόταν. «Ήταν μια εδώ...μια εκεί»).

-Πως ήταν αυτές οι γυναίκες; Ήταν διαφορετικές από σας; Το μέρος που έμεναν ήταν διαφορετικό;

-Ήταν ένα βουνό σπανό. Δεν είχε ούτε φύλο, ούτε τίποτα. Ένα βουνό χόμα...φαλακρό...

-Μεταξύ σας είχατε επαφές; Δηλαδή με τις γυναίκες αυτές τις πιο επικίνδυνες που λέτε.....

-Όχι ,όχι...όχι...όχι....

-Δηλαδή δεν βρισκόσασταν;

-Όχι..

-Σας το απαγόρευαν;

-Ήταν μακριά...να ήταν μακριά ίσα με πεντακόσια μέτρα; Μακριά... Εμείς πάνω με το κάτω που ήμασταν... Πηγαίναμε στη θάλασσα και ερχόταν το καράβι και ξεφόρτωναν το ψωμί.

-Σας απαγόρευε η χωροφυλακή να έχετε όλες μαζί σχέση; Ή απλά δεν σας πλησίαζαν;

-Όχι, όχι, όχι. Απλές...απλές...απλά ήμασταν. Μόνο με αυτές δεν είχαμε καμία σχέση...τις βαρυποινίτισσες...

-Λέγεται ότι δεν θέλατε κιόλας να έχετε επικοινωνία μ' αυτές τις γυναίκες που ήταν και πιο επικίνδυνες μήπως σας πουν για το κόμμα, μην σας μπλέξουν...

-Δε...δε...ούτε...ούτε πηγαίναμε, ούτε μας απαγόρευαν, ούτε και πήγαινε και καμία κάτω σ' αυτές...ήταν σαν να να ...σαν να να τις λυπάσαι...εκεί που ήταν...

-Να τις λυπάσαι ε....;

-Ναι, ναι...ναι...

-Γιατί να τις λυπάσαι;

-Εμμ...για να είναι....σαν να τις τυράγνιζαν εκεί που ήταν μόνοι τους...Εμείς είχαμε κόσμο...Ήταν...ήταν...σ' είπα ότι οι βαρυποινίτες ήταν κάτω και απάνω μπορεί να ήταν και πιο ελαφρές... Οι άλλες οι βαρυποινίτες ήταν κάτω. Μια γυναίκα-ένα αντίσκηνο. Όταν κατεβαίναμε κάτω να πάμε στο караβάκι -ένα караβάκι ερχόταν με ψωμί-, τις βλέπαμε έτσι, αλλά...(μορφασμός λύπησης)

-Από μακριά, σαν να τις είχαν σε απομόνωση δηλαδή;

-Αυτές; Ναι, ναι!

-Μαθαίνατε πώς περνούσαν αυτές καθημερινά; Αν είχανε προβλήματα με το ψωμί...

-Όχι, όχι...όχι

-Δεν μαθαίνατε καθόλου νέα τους.

-Όχι όχι, όχι.

-Μέσα στο μοναστήρι, εσείς οι γυναίκες που ήσασταν, ήταν γυναίκες άλλες μεγαλύτερες σε ηλικία, άλλες μικρότερες...

-Ναι, ναι...

-Κάποιες ήταν πιο μορφωμένες, κάποιες είχαν τελειώσει το σχολείο,

-Ναι...ναι.

-Είχατε ανάμεσά σας κόντρες, διαφορές....

-Όχι όχι όχι, όχι όχι καμία.

-Ήσασταν αγαπημένες...

-Μείς περάσαμε καλά ...Και όλοι! Και όλοι μας εκεί να πω ...δεν άκουσα μια μέρα μια φασαρία. Όχι...όχι...τόρα αν ήταν πριν από μας ή μετά από μας, δεν ξέρω.

-Αρα αναμεταξύ σας οι γυναίκες άσχετα αν ήταν άλλης ηλικίας, αν είχαν άλλη μόρφωση αν άλλες ήταν πιο πλούσιες, άλλες πιο φτωχές, ήσασταν...

-Φαινόταν η πλούσια μάνα μ' εκεί; Τι να δεις; Τι να δεις δίπλα σου;

-Δεν είχαν ας πούμε καλύτερα προνόμια;

-Όχι όχι, όχι όχι ...όλες το ίδιο ήμασταν. Εγώ κατάλαβα όλες το ίδιο ήμασταν. Στην ίδια μοίρα ήμασταν όλες.

-Όταν μαθαίνατε ότι μια/ένας συγγενής από μια εξόριστη γυναίκα πέθανε ή σκοτώθηκε πώς αντιδρούσατε; Συμπαραστεκόσασταν η μια στην άλλη;

-Εμ; Δεν στενοχωριόμασταν;

-Γιατί όλες είχατε κάποιο συγγενή, κάποιον δικό σας άνθρωπο, έτσι;

-Ερχόταν τα χαρτιά και δεν μας τα δίναν...Δεν μαθαίναμε τίποτα. Πες ότι ήμασταν σ' ένα μπουντρούμι. Περιμέναμε τι θα μας κάνουν. Θα μας διώξουν; Θα μας στείλουν στο σπίτι; Δεν είχε σχέση με το κοντά ή το μακριά. Δεν είχαμε σχέση με τους συγγενείς...

Η κυρία Λένα υποστηρίζει πως δεν είχαν καν οπτική επαφή με τις άλλες γυναίκες και ούτε μάθαιναν νέα τους. Ήξερε πως ήταν πολλές μορφωμένες γυναίκες στο κάτω λόχο και μας εξιστορεί και μια εμπειρία της από όταν ανέβασαν τις γυναίκες του κάτω λόχου για διαφώτιση στο μοναστήρι.

-Ήσασταν από τις πρώτες γυναίκες που εγκατέστησαν στο νησί; Γιατί μετά άρχισαν και έρχονταν και άλλες.

-Κοίταζε να δεις, στο Τρίκερι είχαν πάει και από χρόνια πριν πολλές γυναίκες στο άλλο το τμήμα από την άλλη μεριά. Εμάς μας πήγαν επάνω στην εκκλησία, στο μοναστήρι. Εκεί έβαλαν σκηνές και ο καταυλισμός μας ήταν εκεί. Αλλά δεν είχαμε καμία επαφή με τους άλλους...

-Όταν σας πήγαν στο Τρίκερι σας έβαλαν πάνω με τις προληπτικές οικογένειες. Εσείς δεν είχατε κάποια ανάμιξη με το κόμμα;

-Όχι όχι, όχι. Εμείς τρεις μήνες μείναμε ενώ στο άλλο το στρατόπεδο κάτω ήταν και δυο και τρία χρόνια...Και ήταν πέντε χιλιάδες γυναίκες...και δεν είχαμε καμία επαφή...ούτε και κείνες τολμούσαν να ανέβουν επάνω σε μας.

-Ούτε εσείς επιχειρήσατε ποτέ να τις δείτε;

-Όχι όχι απαγορευόταν. Και όταν γινόταν κάτι τέτοιο, γινόταν φασαρία μεγάλη μετά. Εκείνοι ήταν δηλωμένοι, ήταν αριστεροί. Κάποτε, μετά, όταν ήθελαν να τους μιλήσουν τους συγκέντρωναν επάνω στο μοναστήρι στην εκκλησία και εμάς τους προληπτικούς μας βάζανε επάνω στα κελιά γύρω γύρω και αυτός όλος ο κόσμος ήταν κάτω. Όλες γυναίκες. Δεν είχε άντρες καθόλου και ανάμεσα η αστυνομία. Έρχονταν ένας από Βόλο για παράδειγμα, δεν θυμάμαι τι λέγανε τέλος πάντων...Και όταν κάτι που λέγανε δεν τους άρεσε, κάνανε αυτό το πράγμα ένα «βββββββββββ» και άκουες λες και ήταν ένα μελίτσι! Δεν καταλάβαινες ποιος το έκανε. Για να μην τους στιγματίσουν και να μην καρφωθούν...Αν ήταν και ο φύλακας κοντά έδινε και καμία...

-Αυτές τις γυναίκες τις βλέπατε από μακριά;

-Δεν τις βλέπαμε καθόλου. Ήταν από την άλλη μεριά του νησιού. Δεν φαινόταν, γύριζαν από κείνη τη μεριά, κάτω...Ας ήταν γύρω στις πέντε χιλιάδες...Τον Σεπτέμβριο όμως μας πήραν από κει επάνω εμάς...

-Μαθαίνατε δηλαδή ότι στις άλλες γυναίκες φέρονταν πιο άσχημα;

-Δεν ξέρω μέσα εκεί που μένανε, αλλά άμα ανέβαινε κάποια και ερχόταν επάνω σε μας, τις φέρονταν άσχημα...Απαγορεύονταν. Σου λέει, αυτές τις έχουνε προληπτικά. Μήπως έρχονται εδώ και μιλάνε για το κόμμα και κάνουν και φτιάχνουν...Αυτές ήταν ηθοποιοί, ήταν...πολλοί...πολλές ...

-Τί λογίων γυναίκες ήταν; Ήταν μορφωμένες, αμόρφωτες;

-Πολλές μορφωμένες ήταν κάτω.

-Εγώ γνωρίζω ότι το Τρίκερι λειτούργησε από το '48 μέχρι και το '53 όπου και έφυγαν οι τελευταίες κρατούμενες. Οι πολιτικές κρατούμενες είχαν παραμείνει μέχρι το '53...

-Ναι, οι πολιτικές. Ήταν τόσο πιστές στο κόμμα που έδιναν μέχρι και... Πολλές αρρωστήσανε. Κατάλαβες; Εκείνοι ήταν περιορισμένοι πολύ και πολύ άσχημα. Σου λέει, είσαι αριστερός, είσαι κομμουνιστής, είσαι δεξιός. Οι μεν χτυπούσαν τους δε και οι άλλοι τους άλλους. Δεν ήξερες από πού να φυλαχτείς. Ο εμφύλιος...Δεν υπάρχει πιο χειρότερο πράγμα. Και στο στρατό ακόμα γινόταν πολλά. Ο άντρας μου που ήταν τότε φαντάρος, όπως κοιμόταν το βράδυ, πάνω από το μαξιλάρι στον τοίχο γράψανε ένα σφυροδρέπανο. Παραλίγο να τον σκοτώσουν. Και δεν υπήρχε πιο εθνικιστής. Πιο δεξιός. Και με μέσον κοντά που είχαμε εδώ, πήγαν στη Λάρισα και γλίτωσε. Αλλιώς θα τον είχαν καθαρίσει. Ξέρεις πόσος κόσμος πήγε άδικα έτσι; Ακούς; Έφταναν σε τέτοιο σημείο! Ο άλλος πήγε και έφτιαξε σφυροδρέπανο πάνω από το δικό του το κρεβάτι που κοιμόταν. Και άλλα πολλά τέτοια ...

Εντός της μονής οι γυναίκες δημιούργησαν σαφώς τη δική τους κοινωνία. Έκαναν παρέες, τσακώθηκαν, κράτησαν επαφές μετά την απόλυσή τους και έζησαν αρκετά περιστατικά. Η κυρία Κάτια μου ανέφερε κάποια από αυτά.

-Κρατήσατε μετά επαφή με κάποιες γυναίκες που γνωρίσατε εκεί;

-Ναι και ως σήμερα ακόμα και ας πέρασαν και τόσα χρόνια. Ναι, μιλούσαμε, γνωριστήκαμε, ερχόταν και στο σπίτι πηγαίναμε και μείς στο Βόλο. Βολιώτισσες ήταν πολλές.

-Ήταν γυναίκες από όλη την Ελλάδα;

-Από όλη την Ελλάδα ναι.

-Και σεις κάνατε παρέα με όσες γνωρίζοσασταν;

-Ναι, από δω από το Πήλιο, από Λεχώνια, από Άγιο Βλάσιο, από τον Άγιο Λαυρέντη. Ήμασταν μια σειρά από κάτω και μια σειρά από πάνω.

-Κάνατε δηλαδή παρέα και με γυναίκες από αλλιά μέρη;

-Πολλές και από αλλιά μέρη. Είχε και καλόν κόσμο μέσα. Είχε και κουτσομπολιά...Γινόταν...Ό, τι θες είχε...Κοίταζε να δεις, γνώρισα πολλούς χαρακτήρες. Εγώ και συ περνούσαμε καλά, τέλος πάντων είχαμε μια παρέα καλή. Δεν μιλούσαμε, μάλωναν με το παραμικρό! Τί να κάνεις όμως; Θυμάμαι προς το τέλος, μαζετήκαμε όταν ήταν να χωρίσουμε. Πες πως ήμασταν μια οικογένεια μέσα εκεί. Ζήτησαν λοιπόν συγγνώμη ο ένας με τον άλλο ...Η μόνη που δεν μίλησα ήμουν εγώ. Λέει, αυτό το κορίτσι δεν είχε να πει τίποτα; Δεν παρεξηγήθηκε ποτέ; Γιατί δεν παρεξηγήθηκα. Όχι και μείς επάνω δεν μπορώ να πω, δεν μας κακοποιούσαν, ενώ εκεί, ήταν το κόμμα στη μέση. Ήταν το κόμμα...

Γ. Η καθημερινότητα

Η συγκεκριμένη θεματική ενότητα αφορά την καθημερινότητα των γυναικών, τη διατροφή τους, το νερό, την αλληλογραφία, τις επισκέψεις και τα δέματα. Κάποιες γυναίκες έθιξαν και το θέμα της ύπαρξης παιδιών στο νησί, τα κελιά τιμωρίας στο μοναστήρι και τις δηλώσεις που ζητούσαν. Η κυρία Λένα θυμάται τα μαγειρεία, τις δραστηριότητές τους στο Τρίκερι αλλά και τη Χίο.

Εκεί ήταν δυο κτίρια παλιοί στρατώνες και ένα άλλο πιο μικρό που το λέγανε «το παράρτημα». Και είχανε και κουζίνες του στρατού έξω...οι κουζίνες αυτές ήταν εξωτερικές και μαγειρεύαν οι δικές μας οι γυναίκες εκεί. Δεν μαγειρεύαν πάντα οι ίδιες. Ήμαστε σε λόχους και μοιράζαμε τα φαγητά με κουβάδες, το μοιράζαμε σε κάθε κτίριο ας πούμε έτσι επάνω. Εκεί μας είχανε τη χωροφυλακή, αλλά ήταν ο ένας ο διοικητής πολύ σκληρός άνθρωπος. Ξύλο δεν είχαμε. Περιορισμό όμως μέσα στα κτίρια είχαμε και βγαίναμε δυο φορές, δυο ώρες τρεις έξω. Εκεί στο προαύλιο είχαμε δημιουργήσει μια ομάδα βόλεϊ και παίζαμε βόλεϊ και γω ήμουν στην ομάδα του βόλεϊ και κάναμε και μια χορωδία. Είχαμε την Έλλη τη Νικολαΐδου, η οποία Έλλη Νικολαΐδου ήταν από τις πιο καλές Ελληνίδες που είχαμε. Διεύθυνε ορχήστρα και έκανε όντως μια παρά πολύ ωραία χορωδία. Κάναμε 25^η Μαρτίου με τα ρούχα αυτά τα παλιά εκεί που είχαμε, δημιουργούσαμε στολές ελληνικές και κάναμε πολλά πράγματα...

-Τι χορούς κάνατε;

-Χορούς ελληνικούς. Δεν αφήνανε...ναί ...κρυφά βεβαία ξεκινούσαν όλα αυτά γιατί απαγορευόντουσαν αλλά μες στο κτίριο στη Χίο, κλείνανε τις πόρτες και ύστερα εμείς μπορούσαμε να συκοινωνούμε μεταξύ μας. Ήταν 2 ορόφους ή 3 θα σε γελάσω. Νομίζω 2 ήταν. Εγώ ήμουν στον επάνω όροφο και ήταν μεγάλοι θάλαμοι και είχαμε τα ράντζα μας ανά δυο γιατί πρέπει να ήμασταν γύρω στις 30 γυναίκες σε κάθε θάλαμο ή 15 ανάλογα το θάλαμο και τα βάζαν 2-2 τα ράντζα κοντά για να μπορούμε να περνάμε να

πηγαίνουμε από το πλάι. Και όταν θέλαμε νερό δεν είχαμε πολύ νερό και μας άνοιγαν τις βρύσες ορισμένες ώρες και είχαμε πάρει στάμνες και βάζαμε το νερό εκεί. Βέβαια μια στάμνα είχαμε, πόσες να είχαμε; Ήταν όλα πολύ περιορισμένα...Και μάλιστα μια φορά θυμάμαι πήγα εγώ την ώρα που ήταν για το νερό, που το είχαν ανοίξει, και παίρνω τη στάμνα και γλιστρώ από τη σκάλα και πέφτω και χτυπώ τη μέση μου παρά πολύ άσχημα...Αλλά από φάρμακα δεν είχαμε τίποτα. Είχαμε μια γιατρίνα, -γιατρέσσα τη λέγαμε- παθολόγος ήταν αυτή, ό,τι είχε σε ασπιρίνη γιατί δεν είχαμε φάρμακα καθόλου...

Η κυρία Πόπη μάς εξιστορεί τη καθημερινότητα στο χώρο του μοναστηριού αλλά και τις παροχές που είχαν εκεί.

-Πως τα περνούσατε εσείς στην καθημερινότητά σας; Τι κάνατε μεταξύ σας οι γυναίκες;

-Εμείς καθόμασταν, μιλούσαμε τα πάθη μας, πως ήμασταν και πως...τι τραβάμε...γιατί να είμαστε εδώ...εμείς...εμείς...δεν αφήσαμε πίσω κανέναν...εμένα η μαμά μ' πέθανε, ήμασταν οι δυο οι αδελφές ήμασταν έξω, μια ήμασταν...εε δυο ήμασταν εκεί...η μια ήταν ανταρτίνα...δεν ήταν κόσμος με οικογένειες; Αυτοί τα λέγαν αλλιώς...αλλά εμείς όμως εκεί που...ήταν πολύ...είχε πολύ δέντρο, πολύ ελιά...ελαιόδεντρες... Ζητούσαμε...δεν θυμάμαι από πού ζητούσαμε άδεια, πηγαίναμε και μαζεύαμε ελιές...ελιές. Τις είχαν τινάζει αυτοί τις ελιές και μείς μαζεύαμε από κάτω...Φτώχεια...Θυμάμαι τότε είχα ελιές εκεί. Ας ήμαν και φυλακή είχα ελιές από κει...Αλλά για να μας τυραγνίσουν εμάς όχι...-Τυρρανιέταν οι παλιές...ή μετά που φύγαμε εμείς. Δεν φύγαμε όλες από κει...Και ότ' θυμάμαι ένα караβάκι...ένα караβάκι ίσα με την ώρα...σουρούπωμα, μας φόρτωσαν και μας πήγαν στον Άγιο Κωνσταντίνο. Εδώ, στη γωνιά που είναι το πανεπιστήμιο. Εκεί μας άφησαν ένα βράδυ, μας κάναν σαν... μάθημα εκεί μέσα και μετά φύγαμε.

-Αυτές τις σαράντα ημέρες σας έβαζαν να κάνετε αγγαρείες, σας έβαζαν να κάνετε καψόνια;

-Όχι όχι, ..όχι όχι όχι...απλώς μόνο το ψωμί που κατεβαίναμε κατ' στη θάλασσα και περιμέναμε το καράβι και ξεφορτώναμε το ψωμί. Α, όλες δέκα, δεκαπέντε γυναίκες εκεί...Εμείς γελούσαμε άλλες έκλαιγε...άλλη...

-Τραγουδούσατε; Κάνατε τέτοια πράγματα; Βγάζατε τραγούδια;

-Α όχι! Όχι όχι (γέλιο)

-Μιλούσατε για πολιτική μέσα στην εξορία;

-Δεν θα μιλούσαν αυτές; Εμ, δε θα μιλούσαν; Εμ δε μιλούσαν; Μιλούσαν.

-Ας πούμε εσείς κάνατε κρυφά μαθήματα, διαβάζατε εφημερίδες κρυφά;

-Όχι όχι όχι...μιλούσαμε έτσι ατομικά, δυο τρεις γυναίκες που γνώριζαν, που γνωριστήκανε, ήταν μια ξαδέρφη μ', μια άλλη πάλι από δω...δεν θυμάμαι πως ήταν...Ε ε και οι ξένες ήταν...Ένα ήμασταν τότε...και μιλούσαμε τα δικά μας...

-Ξυπνούσατε λοιπόν, το πρωί, είχατε να σηκώσετε τη σημαία και μετά σας είχαν ελεύθερες...

-Στο αντίσκηνο...πέτρες...πουρνάρια ...εδώ εκεί καθόμασταν και περνούσε η μέρα.

-Θυμάστε καμία έντονη εμπειρία, μια ιστορία περίεργη, ένα περιστατικό που συνέβη και σας έκανε εντύπωση;

-Όχι, εντύπωση τι άλλο; Να... μιλούσαμε πως πήγαμε φυλακή...την περάτη μας με τα κείνα τα χρόνια ...με την πείνα...α αυτά ...αυτά λέγαμε.

-Οι άλλες οι γυναίκες, οι επικίνδυνες που λέμε...έκαναν πολλές δραστηριότητες στο νησί.

-Μπορεί...

-Δηλαδή ασχολήθηκαν με το χορό, με θέατρο, έκαναν θεατρικές ομάδες, χορωδίες...

-Απάνω δεν ...δεν είχαμε καμία επαφή μ' αυτές.

-Είχατε ησυχία επάνω;

-Όχι. Ούτε φώτα, ούτε πηγαίναμε. Σ' είπα όταν κατεβήκαμε κατ' για να πάρουμε το ψωμί, τις βλέπαμε στο βουναλάκι. Κάτι αντίσκηνα-αντίσκηνα-αντίσκηνα μικρά και μαθαίναμε ότι λέγανε η μια με την άλλη. Μια παλιά που ήταν φυλακή μας έλεγε ότι είναι οι βαρυποινίτες εκεί μέσα...

-Είχατε εγκαταστάσεις; Είχαν φούρνους για το φαγητό, μαγειρεύατε;

-Καζάνια.

-Στρατόπεδο δηλαδή...

-Στρατό, στρατό στη σειρά... πηγαίναμε τη σειρά και παίρναμε το φαγητό και το ψωμί μας...

-Από νερό;

-Νερό είχε μόνο....μόνο...βάζα...δεν θυμάμαι βρύση όμως...

-Πηγάδια;

-Ούτε πηγάδια. Είχε σαν βαρέλια. Και παίρναμε το...(δε θυμόταν)θα ήταν ειδικό τώρα αυτό...δεν μπορεί να πάρεις εσύ το δικό σου το βάζο.... το έβαζες μέσα...γιατί ήταν ένας άνθρωπος εκεί και μας το έβαζε το νερό μέσα στο μπουκάλι και το παίρναμε...

-Από ρούχα, από παπούτσια, από κουβέρτες;

-Ό, τι...ό, τι είχαμε...

-Δεν σας έδινε κάτι το στρατόπεδο;

-Όχι όχι, όχι όχι.

-Σας έστελναν οι δικοί σας άνθρωποι δέματα;

-Όχι, εγώ όχι...δεν ξέρω άλλοι τι κάνουν....

- Και τι κάνατε για ρούχα, για παπούτσια, για κουβέρτες;

-Τώρα δεν ξέρω για το Τρίκερι. Ήταν μι φαίνεται λιγάκι...δεν ξέρω το Τρίκερι πως ήταν μακριά το χωριό...Βλέπαμε τα σπίτια μακριά λιγάκι, αλλά τώρα...κατέβαιναν ο κόσμος δεν κατέβαιναν, δεν ξέρω! Δεν είχαμε ανάγκη. Δεν ζητήσαμε για να κατεβούμε κάτω να ψωνίσουμε...

-Τι τρώγατε;

-Απ' όλα θυμάμαι. Φασόλια θυμάμαι, φακές θυμάμαι μακαρόνια θυμάμαι, κρέας θυμάμαι...όλα, όλα...

-Τρώγατε και κρέας;

-Ναι ναι ...σ' είπα ή οι πρώτες ή οι τελευταίες αν δεν πέρασαν καλά ...δεν ξέρω...εμάς δεν μας κακοποίησαν...

-Δεν είχατε αιτήματα ας πούμε να σας φέρουν περισσότερα φαγητά ή να σας φέρουν καλύτερα ρούχα...

-Όχι όχι...από πού; Ποιος να μας τα φέρει;

-Να ζητήσετε από τους φαντάρους;

-Όχι όχι...όχι

-Δηλαδή εσείς από εδώ είχατε πάρει και ρούχα μαζί σας;

-Εμ! Ήμασταν προετοιμασμένες. Δεν ήμασταν; Τι ήμασταν; Όταν μας είπαν ετοιμαστείτε, το είπαμε... ή θα μας αφήσουν να φύγουμε ή μόλις βλέπαμε στρατιωτικά αυτοκίνητα, είπαμε πάει...κάπου θα μας παν...

-Από γιατρούς είχατε; Όταν κάποια αρρώσταινε;

-Γιατρό δεν είδα. Μπορεί...δεν μπορεί να μην είχε...

Η κυρία Κάτια θυμάται με περισσότερες λεπτομέρειες τη καθημερινότητά τους και τις συνήθειες που είχαν εκεί.

-Εσάς σας κατέβαζαν καθόλου από το μοναστήρι προς τη θάλασσα;

-Πηγαίναμε γιατί δεν υπήρχε νερό. Για να πλυθούμε πηγαίναμε στη θάλασσα. Για τα ρούχα μας όμως πηγαίναμε στον άγιο Γεώργιο. Είχε πηγάδια εκεί και πηγαίναμε με τη σειρά. Δεν είχαμε περιορισμό. Κατεβαίναμε και στα μαγαζιά, ψωνίζαμε, παίρναμε κεντήματα, κεντούσαμε, πώς να περάσει η ώρα

-Πώς περνούσε δηλαδή η ώρα σας;

-Δεν περνούσε η ώρα. Να, με τα αστεία η μια με την άλλη, άλλος τον καημό του, άλλος με άλλα...Δεν περάσαμε δηλαδή και άσχημα εκεί.

-Δεν σας κακοποιούσαν;

-Όχι όχι. Δεν είχαμε τέτοια. Είχαμε μια σκηνή δικιά μας. Άλλη ήταν από τα Τρίκαλα...Δεν ξέρω από πού ήταν ο κόσμος. Μάλωναν πολύ. Μάλωναν και αναγκαζόταν η αστυνομία με το παραμικρό...Να σου πω μια ιστορία με το φαγητό. Το φαγητό ερχόταν το πρωί. Τρώγαμε από όλα. Μαγείρευαν διάφορα φαγητά. Το κρέας το βάζανε μέσα σε δοχεία και το φέρνανε. Έπαιρνα εγώ, έδινα εσένα. Θα διαλέξω τάχα ποιο έχει κόκαλο ποιο είναι καλό; Όχι! Εμένα έδωκες εκείνο, όχι εμένα δεν έδωσες καλό...Αναγκάστηκαν στο τέλος και δένανε τα μάτια! Και ό, τι τύχαινε (γέλιο). Είχαμε και τέτοιες περιπέτειες! Ναι, φτάνανε μέχρι το ξύλο εκεί! Μεταξύ τους οι γυναίκες. Ερχόταν μετά η αστυνομία εκεί...

-Αγγαρείες σας έβαζαν να κάνετε;

-Κοίταζε να δεις, όταν φέρναν τα ξύλα κάτω που πηγαίναμε, παίρναμε κάθε μια από ένα-δυο ξύλα και τα ανεβάζαμε. Και στο ψωμί ερχόταν το καράβι, κατεβαίναμε και τα παίρναμε οι γυναίκες. Όσα μπορούσε η κάθε μια. Δεν επιβάλλονταν να πάρεις τόσα εσύ.. Αυτό το πράγμα δεν το είχαμε. Και νερό δεν είχαμε. Είχε έλλειψη το νερό.

-Νερό από πού παίρνατε;

-Κατεβαίναμε στον Αι Γιάννη. Είχαν μια τουλούμπα κάτω και είχαν βάλει δυο χωνιά. Και τα κανάτια ήταν στη σειρά για να πιούμε νερό. Τα ρούχα και αυτά στη θάλασσα. Πηγαίναμε και κάναμε μπάνιο στη θάλασσα...Τί να κάνεις; Το κακό ήταν που δεν υπήρχαν τουαλέτες. Οπότε στην ύπαιθρο, στα πουρνάρια, προς τα πάνω(γέλιο). Τί να κάνεις όμως; Τα υπομένεις όλα. Τα υπομένεις!

-Από φαγητό τί σας είχαν;

-Τα πάντα. Μας έφτιαχναν και κρέας και μελιτζάνες και φασόλια και πολλές φορές όταν είχαν και μπακαλιάρo τον δίναν και τον φτιάναμε και μοναχοί μας. Όχι, από τέτοια δεν είχαμε.

-Εσείς κάνατε μαθήματα στο μοναστήρι που ήσασταν; Κάποιες γυναίκες ας πούμε είχαν σταματήσει το σχολείο, κάποιες...

-Όχι όχι. Άλλωστε καλοκαίρι ήταν. Κεντήματα, κάναμε αστεία, άλλες παραστάνανε ότι...Περνούσε η ώρα, δεν μπορείς να πεις ότι ήμασταν κάπου κλεισμένες. Όχι ότι δεν στενοχωριόμασταν.

-Μάθατε κανένα γεγονός περιεργο που είχε συμβεί; Κάποιο αστείο ή άλλο άσχημο γεγονός;

-Όχι όχι όχι. Ήρεμα τα πράγματα πάνω στο μοναστήρι. Τώρα εκεί κάτω τί γινόταν δεν μπορούσαμε να ξέρουμε. Εκκλησία είχαμε, πηγαίναμε στην εκκλησία.

-Σας άφηναν χωρίς πρόβλημα;

-Ναι καλέ! Ελεύθερες μας είχαν. Κατεβαίναμε κάτω, ψωνίζαμε, δεν είχαμε περιορισμό. Και που να πας εκεί; Αφού ήταν νησί. Πού να πας; Και είναι και μικρό το νησί. Γνωρίσαμε πολύ κόσμο και από αλλά μέρη. Κοπέλες, η μια την άλλη, μέχρι μοδίστρες ήταν. Αγόραζες ύφασμα και σε έραβαν ένα φορεματάκι ...!

-Και οι άλλες γυναίκες κάτω έκαναν και αυτές δραστηριότητες όπως θέατρα και ...

-Ναι, έκαναν τέτοια διάφορα. Ναι, είχαν και τόσα χρόνια βέβαια...

(προσπαθεί να θυμηθεί ένα τραγούδι που λέγανε τότε)

-«Ένα καράβι που μας πήρε ένα πρωί, -δεν το θυμάμαι και καλά-
Άντρες, γυναίκες, μικρά παιδάκια πάνω στο έρημο νησί
Γελάμε τρώμε και τραγουδάμε η σκέψη μας είναι μακριά
Σε αυτούς που αφήσαμε και αγαπάμε, άντρες μανούλες και παιδιά».

Πολλά τραγούδια έβγαζαν. Έτσι περνούσαμε καλά. Με τα αστεία, με το ένα, με το άλλο, για να περνά η ώρα.

-Έχει διαφορά από τις φυλακές. Τότε στις φυλακές ήταν πολύ χειρότερα τα πράγματα. Στο νησί τουλάχιστον υπήρχε αυτή η ελευθερία να περιπατάνε, να βγαίνουν έξω.

-Παντού ήταν. Και μέσα στο στρατό και παντού. Δεν ήξερε ο καθένας τι έφτιανε. Ήταν χειμώνας, ήταν κρύο, ζέστη πολύ έκανε. Εμάς η εποχή ήταν καλή γιατί ήταν σαν παραθέριση. Ήταν καλοκαίρι. Το νερό ήταν δύσκολο πολύ αλλά τα καταφέρναμε. Υπήρχε τρόπος, ναι...

Η κυρία Σοφία υποστηρίζει ότι είναι η μόνη που γνωρίζει καλά την ύπαρξη κελιού τιμωρίας στο μοναστήρι και μας αναφέρει την εμπειρία της.

-Αυτό που λέγανε ότι στο κελί 36...

-Εγώ το έχω πει αυτό...Στο 37,στο 37!

-Τι κρατούσαν εκεί μέσα;

-Κάτω ήταν τα κρατητήρια. Όταν έκανες κάτι και ξέφευγες των εντολών και τα λοιπά, σε παίρνανε και σε κλείνανε στα κρατητήρια. Μια μέρα πιάσανε καμία 40ρια γυναίκες μορφωμένες και τις κλείσανε στο κελί 37 και τις υπόλοιπες τις ανέβασαν επάνω και φύσαγε ο αέρας όπως τώρα... Είχε κρύο και πάγο και φυσούσε ο αέρας ...Φτάναμε πια προς Δεκέμβρη. Αυτά ήταν η αρχή των βασανιστηρίων... Τότε πέθαιναν από το κρύο και από την πείνα μέσα εκεί... Και πήγα εγώ, είχα πάρει ρούχα και πήγα από την πόρτα την πίσω, από τα μπαλκόνια και τους πέταγα στο επάνω μέρος που τους είχανε γιατί στο κάτω δεν μπορούσαμε να το πιάσουμε το 37. Είχε μόνο την πόρτα...

-Ήταν κάτι σαν απομόνωση δηλαδή.

-Είναι όλα...και κάτω...κάτω...αποθήκες ήταν του μοναστηριού...

-Και σ' αυτό το κελί πόσο καιρό τις κράτησαν;

-Τίποτα...μέρες ήταν...τρεις -τέσσερις...Τίποτα...για να τις φοβίσουν θέλαν...Είχαν αρχίσει να πιέζουν για να καταλάβουμε ότι πρέπει να κάνουμε δήλωση και τα λοιπά. Ήταν η εποχή που κατέρρευσε ο δημοκρατικός στρατός, νικήθηκε και θέλαν κάπου να ξεκαθαρίσουν την ψείρα απ' το στόμα που λέμε... Να σε πάρουνε, να σε πάνε εδώ, να σε πάνε εκεί και να μείνουμε λιγότερες για να φύγουμε όσες λιγότερες μπορούσαν από δω....

Οι υπόλοιπες γυναίκες δε γνώριζαν κάτι τέτοιο. Ίσως το είχαν ακούσει, αλλά δεν το είχαν δει οι ίδιες. Η κυρία Πόπη δε, το αρνήθηκε κατηγορηματικά.

-Στο μοναστήρι υπήρχαν κάποια κελιά στον κάτω όροφο τα οποία τα χρησιμοποιούσαν και σαν απομόνωση, σαν κελιά τιμωρίας;

-Όχι όχι όχι, όχι όχι ...δεν δεν...δεν άκουσα τίποτα, για να πω ..να πω ότιότι υπάρχει κίνδυνος μέσα στα κελιά

-Γιατί λένε ότι λειτουργούσε ένα κελί στο μοναστήρι όπου έβαζαν τις γυναίκες τις επικίνδυνες πιο πολύ για απομόνωση, για να τις τιμωρήσουν, για να τις κρατήσουν ξεχωριστά...

-Δεν έχω, δεν έχω ακούσει τίποτα τέτοια πράγματα ..Όχι.

Η κυρία Κάτια μάς λέει ότι το είχε ακούσει, αλλά δεν το είδε ποτέ.

-Στο μοναστήρι πάνω λένε ότι υπήρχε ένα κελί τιμωρίας ή και απομόνωσης...

-Ναι ναι λένε ότι υπήρχε...

-Το ξέρετε εσείς αυτό το κελί;

-Όχι όχι δεν το είδα ποτέ. Αλλά άκουγα, όταν καμία από κάτω είχε συγγενή από πάνω και αν ξέφευγε καμία -έκανε δηλαδή παρανομία-, αυτή την τιμωρούσαν. Την έβαζαν εκεί...Ναι ναι. Το είχα ακούσει αυτό το πράγμα. Δεν το είχα δει όμως. Και τί να δεις εκεί; Εκεί, όλα τα κελιά ήταν μουντρούμια. Παλιά κελιά, από υπόγεια. Αλλά δεν τα είχα δει εγώ ποτέ.

Αναφορικά με την ύπαρξη παιδιών, η κυρία Κάτια απάντησε ως εξής:

-Παιδιά υπήρχαν στο Τρίκερι;

-Μικρά παιδιά είχανε μερικές. Σε μας εδώ όμως όχι. Εμείς πάνω στο μοναστήρι δεν είχαμε παιδιά. Όχι καθόλου... Όχι, όχι.

Ενώ η κυρία Πόπη αναφέρει πως όσο καιρό διέμεινε στην μονή, δεν είδε κανένα παιδί ούτε αν λειτουργούσε κάποιο κελί σαν ιατρείο.

-Στο Τρίκερι είχατε παιδιά μαζί σας; Μικρά παιδιά, μωρά είχατε;

-Όχι όχι, όχι. Όταν μια φορά...όταν ήμουν εγώ εκεί, αυτόν τον καιρό σαράντα μέρες, μάννα με μικρό δεν είδα...

-Άρρωστες γυναίκες είχατε ;

-Όχι. Δεν άκουσα να πω, να πούμε καμία φορά ότι αρρώστησε μια γυναίκα για να πάει στο μοναστήρι μέσα σε ειδικό μέρος. Δε μπορεί...δε μπορεί...εγώ λέω δεν μπορεί να μην είχε γιατρό...Δεν μπορεί να μην ερχόταν...Όχι, θα είχε εκεί. Όσο ήμουν εγώ... εγώ δεν...Πέρασα καλά...Όχι καλά, αλλά δεν πέρασα τίποτα να πω ότι με κακοποιούσαν. Ό, τι μας ρωτούσαν, μας έπαιρναν, όπως μπήκαμε έτσι φύγαμε...

-Υπήρχε και κάποιο κελί σαν ιατρείο; Αν κάποια γυναίκα αρρώσταινε, υπήρχαν γιατροί και φάρμακα;

-Δεν τα θυμάμαι αυτά...Αν υπήρχε κάτι, δεν το γνωρίζω...

Η επικοινωνία με τον έξω κόσμο ήταν κάτι που απασχόλησε όλους τους εξόριστους της ιστορικής περιόδου. Σε κάποιες περιπτώσεις επιτρεπόταν, σε άλλες απαγορευόταν ενώ σε άλλες υπήρχε, αλλά με αυστηρούς όρους και προϋποθέσεις. Η κυρία Κάτια μάς λέει:

-Επικοινωνία με τους δικούς σας είχατε;

-Ναι μας έστελναν και πράγματα ...

-Δέματα;

-Ναι και τρόφιμα και δέματα και ό, τι θέλαμε. Με το καράβι, ναι.

-Αλληλογραφία είχατε; Σας άφηναν να παίρνετε ή να γράφετε γράμματα;

-Εγώ δεν το έκανα αυτό το πράγμα, αλλά γινόταν έλεγχος. Κοίταζε να δεις τώρα, με έστελνε από δω η ξαδέρφη μου ας πούμε ένα δέμα, ένα γράμμα, «τί γραφάς μες στο γράμματα»; Αυτό γινόταν, αλλά μας φέρονταν καλά. Δεν μπορώ να πω, δεν είχαμε παράπονο, ούτε μας βρίζανε. Πηγαίναμε στην εκκλησία, καθόμασταν. Εμείς οι

προληπτικοί ήταν διαφορετικότερα ενώ εκεί... ήταν αλλιώς. Δούλευε το κόμμα. Αμετανόητες. Αναγκάστηκαν στο τέλος μετά αν δεν έκαναν μετάνοια, δεν τους αφήναν. Άλλοι κλαίανε, άλλοι γινόταν...Αλλά είχαν και 3 χρόνια και 4 επάνω εκεί. Και από αρρώστιες μας λέγαν...Εμάς μάς έτυχε στο τέλος. Κατάλαβες; Τον Ιούλιο-Σεπτέμβριο άρχισε η κατάσταση τέλειωνε. Ήταν άσχημα χρόνια. Να μην ζανάρθουν. Τα καλύτερα χρόνια μας, τα νιάτα μας, τα περάσαμε μέσα στον εμφύλιο πόλεμο.

-Επισκέψεις είχατε; Σας άφηναν;

-Ναι, εμένα ήρθε και ο άντρας μου. Ήταν φαντάρος και ήρθε με άδεια και πήγε εδώ στον αστυνομία και του δώσανε άδεια και ήρθε. Ναι, τον άφησαν. Άφηναν ναι.

-Όχι όμως και να μείνουν στο νησί;

-Όχι να μείνουν, όχι όχι. Απλώς επίσκεψη.

Η δε κυρία Πόπη θυμάται πως τους κρατούσαν την αλληλογραφία.

-Επικοινωνία με τους δικούς σας πίσω είχατε; Σας άφηναν γράμματα;

-Που γράμματα; !!Τσουβάλια ,κιβώτια κάργα! Τα βλέπαμε και δεν μας τα δίναν...

-Σας τα κρατούσαν;

-Ναι, ναι...δεν μας τα δίναν τα χαρτιά...Τα φέρναν, τα παίρναν τα χαρτιά , τα άφηναν αλλά πηγαίναμε και τα βλέπαμε με τα μάτια...ποιο ήταν ποιο...Κιβώτια...

Σημαντική μαρτυρία είναι αυτή της κυρίας Σοφίας η οποία μας αναφέρει και ένα προσωπικό της περιστατικό μέσα από το οποίο φαίνεται η λογοκρισία της εποχής.

-Με τον έξω κόσμο είχατε επικοινωνία στο Τρίκερι; Σας άφηναν να έχετε αλληλογραφία;

-Αλληλογραφία ερχόταν. Επισκέψεις όμως όχι...Δεν μπορούσες να έχεις επισκέψεις...Εγώ όταν είχαν τον αδελφό μου στο Μακρονήσι σταμάτησε η αλληλογραφία και δεν μπορούσα να ξέρω πού ήταν και η μάνα μου δεν μπορούσε να γράψει. Δεν μπορούσε και ο πατέρας να γράψει τί απέγινε ο αδελφός μου. Εγώ είχα αλληλογραφία μ' αυτόν. Μακρόνησο αυτός και γω εδώ ή Χίο. Ο αδελφός μου σταμάτησε να μου γράφει και τα γράμματα καταρχήν δεν κλείνανε. Στη Χίο ήταν κάρτες. Εδώ περνούσανε από τη Διοίκηση επάνω. Αν θέλαν στα δίνανε. Τα έλεγχαν, τα σκίζανε, πετάγανε τα δέματα , οτιδήποτε....Και σε κάποια στιγμή ήρθε από τη μάνα μου ένα γράμμα και έγραφε «μην ανησυχείς παιδί μου, η γριά Πέτσανα...» έλεγε, -ήταν μια γριά Πέτσανα η οποία δεν ήθελε να αλλάξει και ο αδελφός μου ο μικρός έλεγε : «μαμά δεν θέλω ν' αλλάξω μ' αρέσει το ρούχο». Έλεγε γριά Πέτσανα και ήξερα ότι ήταν ο αδελφός μου. Έγραφε λοιπόν, «η γριά Πέτσανα δεν πέρναγε καλά με τη νύφη και έφυγε και πήγε στην άλλη νύφη». Σήμαινε ότι έφυγε και πήγε σε άλλο μέρος. Δεν μένει στο ίδιο, έφυγε σε άλλο

μέρος, σε άλλο κράτος. Γιατί, όταν τον βγάλανε από το Μακρονήσι, τον είχαν βασανίσει πολύ και ως στρατιώτης που ήταν και τον βασάνισαν, τον έβγαλαν... Τον έβγαλαν επάνω στο Γράμμο και στο Βίτσι... Τον έβγαλαν να πάει να πολεμήσει και να σκοτώσει τους αντάρτες... Να παλέψει εναντίον των ανταρτών... Αλλά ο άνθρωπος αυτός δεν ήξερε (χαμογελώντας) να πάει να σκοτώνει. Αφού τον είχαν σκοτώσει και βασανίσει... Συμφώνησε τότε με τέσσερεις άλλους και παρέδωσαν ολόκληρο το τάγμα στο δημοκρατικό στρατό... Το τάγμα αυτό ήταν όλο κρατούμενοι αντάρτες. Τότε, τον αποκήρυξαν τον αδελφό μου και τους έστειλαν και στην Καλαμάτα στην εκκλησία γράμματα ότι τον αποκηρύσσουμε γιατί σκότωσε... Ψέματα δηλαδή! Απλώς παρέδωσαν το τάγμα και φύγανε. Και πήραν τότε τα εύσημα του δημοκρατικού στρατού και τραυματίστηκε και έφυγε και πήγε στις ανατολικές χώρες. Πρώτα πέρασε από την Αλβανία, μετά την Αλβανία τη Βουλγαρία και μετά πήγε στην Τασκένδη μαζί με την οικογένειά του. Επέστρεψε το 1976.

Το θέμα της δήλωσης στην εξορία αποτελεί ένα μεμονωμένο πεδίο μελέτης και έρευνας. Πολλές φορές έχει συγκαλυφθεί η ύπαρξή της, άλλες φορές έχει παραποιηθεί ο ρόλος της ενώ σε σπάνιες περιπτώσεις έχουν μιλήσει άτομα τα οποία την υπέγραψαν. Στη παρούσα εργασία θα αναφερθούμε στο θέμα της δήλωσης μόνο περί της ύπαρξής της στο νησί ή όχι. Η κυρία Σοφία αρνείται πως ζητούσαν στο Τρίκερι δηλώσεις.

-Δεν είχατε δηλώσεις στο νησί;

-Όχι όχι, όχι τίποτα ... Τέλος πάντων, δεν είναι θέμα δηλώσιών ... Όχι, δεν ζήτησαν εδώ δήλωση ποτέ, ποτέ! Και όποιος το πει είναι λάθος! Άλλο αν ήθελες εσύ να πας μέσα για να κάνεις μια δήλωση να φύγεις. Αυτό ήταν ένα άλλο θέμα...

Η κυρία Πόπη γνώριζε για τη δήλωση, αλλά υποστηρίζει επίσης ότι στο Τρίκερι δεν υφίστατο κάτι τέτοιο.

-Για την δήλωση αυτή που λέγανε...

-Ναι, έλεγαν να κάνουν δήλωση... Άλλοι να απαρνηθούν το κόμμα και αυτά... Και δεν γινόταν αυτά τα πράγματα... Άλλοι κλαίανε, άλλοι ήταν άρρωστοι και λέγανε «έχουμε τόσα χρόνια και δεν το καταλάβαμε εδώ επάνω». Αναγκάζονταν να υπογράψουν για να μπορέσουν να φύγουν...

-Δηλώσεις μέσα στο μοναστήρι ζητούσαν;

-Από μας; Επάνω εκεί; Όχι. Μα δεν είχαμε καμία κατηγορία! Και ήμασταν τυχεροί που ήταν προς το τέλος η κατάσταση. Τέλειωνε η κατάσταση. Αν ήμασταν στο μέσον μπορεί να κρατούσε και ένα χρόνο και δυο η κατάσταση αυτή.

-Εσείς σκεφτήκατε ποτέ να κάνετε δήλωση ή να αρνηθείτε το κόμμα;

-Όχι ποτέ...ούτε μ' έκοβε τότε, αλλά ούτε την έκανα επειδή αγαπούσα την αδερφή μ'. Νοιώθαμε πως την προδίδαμε. Έτσι το σκεπτόμασταν τότε....Τι; Εγώ θα την έβγαζα από το κόμμα;

Η κυρία Κάτια έφυγε από το νησί λόγω των συγκυριών και δεν μας αναφέρει οτιδήποτε άλλο για τη δήλωση.

-Εσείς πώς φύγατε; Υπογράψατε κάποια δήλωση;

-Όχι όχι τίποτα. Απλώς άρχισε και τέλειωνε ο πόλεμος...

-Και σας έδιωξαν ούτως ή άλλως;

-Ναι ναι. Εκεί, μετά, σιγά σιγά άρχισαν να κλείνουν οι εξορίες, τέλειωνε η κατάσταση...

-Για ποια χρονολογία μιλάμε;

-Το '48.

Η κυρία Λένα υποστηρίζει πως όχι απλά γνώριζε για τη δήλωση, αλλά γνώρισε και κάποιους που την υπέγραψαν.

-Ξέρετε κάποιους που υπέγραψαν;

-Ναι, και υπέγραψαν και ξαναβγήκαν έξω. Το ξέρω για μερικές γυναίκες και άντρες. Τί να έκαναν οι άνθρωποι; Φοβήθηκαν τι θα γίνει. Ξέρω γω; Ήταν δύσκολο, ήταν πραγματικά δύσκολο...Εγώ όμως δεν μπορούσα να το κάνω αυτό. Μεγάλωσα έτσι...δηλαδή, να έχω αυτή τη πεποίθηση. Να έχω και έναν πατέρα ο οποίος ήταν παρά πολύ κάλος άνθρωπος και ήταν στέλεχος του ΚΚΕ...Τον λέγανε «κεκέ» γιατί ο πατέρας μου ψεύδιζε και λέγανε: «αν ήμασταν όλοι σαν τον «κεκέ» θα ήμασταν και μείς κομμουνιστές». Το λέγανε αυτοί ότι ήταν πολύ τίμιος άνθρωπος, ηθικός, πολύ κάλος.

-Είχατε σκεφτεί τη δήλωση; Να λυγίσετε;

-Όχι όχι, με τίποτα! Εγώ προσωπικά, το πιο σοβαρό μου πρόβλημα ήταν αυτό και μετά η υγεία μου...λόγους υγείας ζωής πλέον...Γιατί όταν σου λένε ότι έχεις σπλήνιο στην δεξιά κορυφή, ήταν τότε το σπλήνιο και όλα αυτά με ντοκουμέντα ας πούμε γιατί τα παρουσίασα, τα έκανα...και γω δεν...δεν...την έκανα...ήταν...πίστευα ότι εμείς μπορούσαμε να κάνουμε μια καλύτερη Ελλάδα.

-Το πιστέψατε;

-Ναι ...

Στο σημείο αυτό, η κυρία Πόπη μού μίλησε για τη χωροφυλακή στο νησί και μια προσωπική της ιστορία όντας νεαρό κορίτσι. Το θέμα του έρωτα στην εξορία και των νιάτων αποτελεί εξίσου μια ξεχωριστή θεματική μελέτης και ανάλυσης παρόλα αυτά, η κυρία Πόπη μοιράστηκε μια εμπειρία της η οποία παρατίθεται στη συνέχεια.

Οι χωροφύλακες πώς σας φέρονταν;

-Όχι. Χωροφύλακες δεν ήταν, μόνο φαντάροι. Ναι μόνο φαντάροι, όχι αστυνομία.

-Αα δεν είχατε καθόλου αστυνομία;

-Όχι, όχι καμία επαφή, όχι...(γέλιο, γέλιο δυνατό) έλεγε ο παππούς...(γέλιο) έλεγε δεν ήταν οι φαντάροι εκεί? Μ' έλεγε...

-(γέλιο) έκανε ζήλιες...;

-Τι?? Δεν αντρέπεσαι λέω! Το μυαλό εκεί το 'χεις εσύ;(γέλια)Τι...τι...είχαν ανάγκη οι φαντάροι να 'ρθουν σι μας; στ'ς φυλακισμένες;

-Ήσασταν νέα κορίτσια όμως, είχατε την ανάγκη να ερωτευτείτε, άλλες κάναν όνειρα, άλλες...

-Που να τους δεις τους φαντάρους μάνα μ'; Αα...εε... ήταν 5 , 8 , 10 ήταν δεν ήταν οι φαντάροι. και τώρα που μένανε το βραδ', δεν ξέρω....

-Εσείς όταν πήγατε στο Τρίκερι είχατε σύζυγο; Είχατε ήδη τον άντρα σας;

-Ήμαν ερωτευμέν'. Ήμαν ερωτευμέν' τότε!

Δ. Μετά την εξορία

Η ζωή μετά την εξορία αποτελεί μια ενδιαφέρουσα θεματική ενότητα. Σε άλλες γυναίκες η εξορία επηρέασε και τη μετέπειτα πορεία τους ενώ σε άλλες εξιδανικεύτηκε στο μυαλό τους ως μια εμπειρία ζωής. Μιλώντας με τις γυναίκες αυτές, παρατήρησα πως οι προληπτικές και οι ανταρτοοικογένειες δεν πολιτικοποιήθηκαν περαιτέρω και αφοσιώθηκαν στην οικογένειά τους. Στο σημείο αυτό, η κυρία Λένα μας μιλάει για τον σύλλογο που ίδρυσαν στην Αθήνα και τις δράσεις αυτού.

-Μετά χάσατε επαφή όμως με αρκετές γυναίκες και διοργανώνετε κάθε χρόνο αυτή τη γιορτή. Για ποιο λόγο το κάνετε;

-Κάναμε σύλλογο στην Αθήνα. Ναι ναι ναι , ναι βέβαια! Κάναμε το σύλλογο για να βρισκόμαστε εμείς οι γυναίκες ας πούμε, να έχουμε μια επαφή...Άρχισαν τότε ήδη και ιδεολογικά να έχουνε και διαφωνίες μεταξύ τους. Τότε που άρχισαν να υπάρχουν τα διάφορα αυτά...Παρόλα αυτά όμως, όλες πάλι όπως και τώρα εδώ δεν πιστεύουμε το ίδιο εδώ πέρα...άλλες πιστεύουν ότι είναι σωστό αυτό που κάνουν, αλλά παρόλα αυτά επειδή ζήσαμε εμείς όλη αυτή τη ζωή , έχουμε ένα δεσμό μεταξύ μας, αγαπάμε η μια την άλλη, παρόλα τα πιστεύω της, πιστεύεις εσύ αυτό γιατί θες να το πιστεύεις , εγώ πιστεύω το άλλο γιατί λέω ήταν λάθος αυτό που κάνανε ...αλλά δεν παύουμε όμως να έχουμε αυτό το δεσμό...και είναι και το Τιτάνια το ξενοδοχείο και μαζεγόμαστε και κόβουμε και την πίτα μας εκεί...

-Παλιότερα ήσασταν περισσότερες γυναίκες στην ετήσια εκδρομή μου είπαν..

-Ήμασταν πολύ περισσότερες αλλά πέθαναν λόγω ηλικίας...και είναι και μερικές που δεν μπορούν...μεγάλες πια γυναίκες...

-Αλλά όλες είναι από διαφορετικά μέρη της Ελλάδας. Δεν είναι από χωριά εδώ της περιοχής ή από τις ανταρτοοικογένειες; Δεν έρχονται αυτές οι γυναίκες;

-Όχι , όχι αυτές χαθήκανκαι είχαμε και αρκετές στη Χίο, Μυτιληνιές με τις βράκες τους ...πολύ ωραίες γυναίκες...

-Ούτε αυτές έχει τύχει να έρθουν εδώ στο νησί;

-Όχι όχι , όχι. Από αυτές όχι. Επί τω πλείστων έρχονται από την Αθήνα και τον Πειραιά. Και από Θεσσαλονίκη ερχόντουσαν και είχαμε και οδοντιάτρους.

Παραδεχόμενη και αυτή πως η ετήσια εκδρομή αφορά τις πολιτικές εξόριστες, μας αποδεικνύει για ακόμη μια φορά πως οι δύο κοινότητες γυναικών υφίστανται μόνο εντός της εξορίας και μόνο ως δυο αυθύπαρκτες ομάδες χωρίς συσχετισμούς αναμεταξύ τους. Η κυρία Πόπη μας απαντά ως εξής:

-Έχετε επικοινωνία με καμία από αυτές τις γυναίκες σήμερα; Έτυχε;

-Αυτές οι δυο που ήταν, πέθαναν. Ήταν μια ξαδέρφη μ' εδώ δίπλα. Αυτή έκανε....έκανε δήλωση αυτήέκανε δήλωση και βγήκε έξω τότε. Δήλωσε ότι να...αποφεύγω το κόμμα. Αυτή είναι η δήλωση. Και δεν θυμάμαι ποια...είναι παράξενο το όνομα μωρέ....

-Ξαναπήγατε στο Τρίκερι;

-Όχι

-Ποτέ;

-Όχι

-Φοβάστε να πάτε;

-Αα όχι

-Έμπαινες σε καράβι; Δεν έμπαινες! Εε...τόρα έχει δια ξηράς. Να μην ξεράσεις. Έλεγε ότι ζαλιζόταν. Ξέρω γω; Από τότε δεν έχει ξαναμπεί σε καράβι ... (η κόρη της).

-Εεε θα πάω δια ξηράς!

-Δεν μάθατε το λόγο, ούτε για ποιο λόγο σας κράτησαν τόσο.

-Όχι , σ' είπα μας πήγαν εκεί στο πανεπιστήμιο...Εκεί...εκεί μας κράτησαν ένα βραδ', μας κάναν ένα μάθημα και από κει το πρωί φύγαμε...

-Μάθημα, τι μάθημα; Θυμάστε τι μάθημα;

-Μάθημα. Αυτοί τώρα ήταν οι δεξιοί...οι δεξιοί μας κάναν μάθημα...γιατί να μην είμαστε στο κόμμα αυτό, γιατί δεν κάνουν καλά, γιατί δεν προσφέρουν κάτι οι αντάρτες δεν κάνουν τίποτα...α αυτά...

-Εσείς επηρεαστήκατε από την εξορία; Φοβηθήκατε ώστε να βγείτε από το κόμμα ή να μην ξανά...

-Όχι , ήμασταν στο κόμμα...

-Συνεχίσατε και μετά την εξορία;

-Και κει είμαστε.

-Και είστε ακόμα...

-Και είμαι.

-Δεν κρυφτήκατε ή φοβηθήκατε που σας έστειλαν στο Τρίκερι;

-Εε κοιτάξε... ο φόβος είναι...Τότε μόνο(φοβήθηκα)όταν ήταν αυτοί οι Μπουραντάδες. Έχ'ς ιδέα αυτοί οι Μπουραντάδες ποιοι ήταν ε; Αυτοί ήταν αυτοί που...οι δικοί μας οι ντόπιοι εδώ. Κρύβονταν με μαντίλια και ερχόταν σε μένα, σε σένα και μας χτυπούσαν γιατί ήμασταν σε αριστερό κόμμα. Σαν τους Σούρληδες αλλά ήταν ντόπιοι. Βάζαν τα μαντίλια και ερχόταν να με χτυπήσουν. Όχι εμένα, δεν με χτύπησαν...χτύπησαν άλλους εδώ στη γειτονιά...ήταν...ήταν...ζόρι ήταν τότε όταν...δεν ήξερες πώς να κρυφτείς. Ο ένας γείτονας που είχε φόβο ερχόταν σε σένα που ήσαν δεξιός και ο δεξιός έναν αριστερό που γνωριζόταν βρίσκεις και τον φυλάγεις...-Ο Νέστωρας τώρα...δεν μας φυλάτε; Όταν ήρθαν αυτοί οι Μπουραντάδες...Μπουραντάδες έτσι τους λέγαμε, γυρνούσαν στα σπίτια για να μας βρουν. Αλλά ήμασταν κρυμμένες σε ένα δωματιάκι μικρό. Εκεί στο Νέστωρα...ήταν ο Νέστωρας...ήταν ο Νέστωρας δεξιός και μας γλύτωσε...Μέσα στην αυλή ήρθαν ναι...ναι...α τότε έρχονταν και ξένοι...ερχόταν τη μέρα...οι ντόπιοι γυρνούσαν τη νύχτα...Ήταν ένα παιδάκι εδώ που το χτύπησαν μέσα στο σπίτι το διώροφο αυτό που είναι ένα παλιό τουρκικό αυτό ...αυτό είναι το τουρκικό...Και είχε παράθυρα. Είχε απ' όλα...Εδώ με την διπλανή την ζαδέρφη μ' είχαμε σύρμα

τότε...τόρα είναι τα τηλεφώνά. Είχαμε το σύρμα ...σύρμα εγώ από δω μέχρι την αζαδέρφη μ' και είχαμε και κουδουνάκι άμα βλέπαμε τίποτα, κουνούσα το σύρμα εγώ και ειδοποιούσα.-(γέλια) Και θυμάμαι τότε ξενυχτούσαμε...ξενυχτούσαμε όρθιοι ...εδώ ο πύργος είχε παράθυρα. Και από κει παράθυρα και από δω παράθυρα και βλέπαμε τη νύχτα πως γυρνούσαν οι Μπουραντάδες. Έτσι λέγαμε τότε...πήγαν και την χτύπησαν την αζαδέρφη μ' τότε. Την χτύπησαν και γερά. Όχι λίγο....και με το σύρλιασμα που έκανε αυτή, πέταξαν όπλο...για να μην ακουστεί η φωνή της και σε λέει τι κάνουν! Και χτύπησαν και ένα παιδάκι δίπλα...και αυτό το καημένο ήταν αθώο παιδί...τι το χτυπούσαν;; «τι φταίω εγώ ρε μπάρμπα...τι φταίω εγώ ρε μπάρμπα» το καημένο έλεγε. Μετά που πήγαν προς τα κάτω, είπαμε γλυτώσαμε. Δεν έρχονται σε μας...Εγώ είχα τον πύργο αυτόν. Καθόμασταν απάν'. Ήταν πιο ελεφάντινη πόρτα...ελαφριά....άμα τ' δώσεις μια κλωτσιά...Αλλά η κατ' η πόρτα άμα τη δεις, έχει ένα δάχτυλο σίδερο. Έχει κάτι καρφιά...τέτοια μεγάλα! Δεν έμπαιναν ούτε...ούτε με χειροβομβίδες δεν έμπαιναν μέσα. Αλλά μόλις έφευγαν, βλέπαμε απ' τα παράθυρα. Έφευγαν σακάτ' λέγαμε... γλυτώσαμε! Δεν έρχονται σε μας. Μετά δεν θυμάμαι...το '47 , '48...49 είχαμε αδελφό από άλλο πατέρα. Αυτός είχε βγει στο κόμμα όπως είναι ο Σούρλας. Τον Καρακίτσο...Είναι ο παππούς του Δημήτρη τώρα...Είχε βγει με ομάδα έξω...αλλά αυτός μας εφύλαξε όμως...

-Σας φύλαξε αυτός;

-Εεμ; Ας ήμασταν και αριστερές. Αλλά. δεν κάναμε και τίποτα σαν ήμασταν και αριστερές...εε ήμασταν επειδή ήταν η αδερφή μας τώρα... έξω...και επειδή είχε πάει στο κόμμα αυτό...και μείς όμως έπρεπε να συνεχίσουμε... μικρές ήμασταν ...μικρή και γω...

-Ούτε για ανάκριση σας φώναζαν ξανά ποτέ...

-Ποτέ, ποτέ.

-Μετά; Τι έγινε μετά την εξορία;

-Ήρθα εδώ και ήμουν κομμουνίστρια πάλι (γέλια). Μετά παντρευτήκαμε ...κάναμε...

-Κάνατε παιδιά, οικογένεια;

-Ήμασταν δυο και έχουμε γίνει εικοσιδυό!

-Όταν ας πούμε σας συζητούν για την εξορία ,σας λένε: «πείτε μας κύρια Πόπη διάφορες ιστορίες, εμπειρίες , πως νοιώθατε; Σαν μια ιστορία που ζήσατε κάποτε;

-Ναι ναι, όταν μας ρωτούσε κάποιος από δω, εε μ' άρεσε, μ' άρεσε να πω ό, τι πέρασα...ότι δεν μας κακοποιούσαν...τόρα για φυλακή...στη φυλακή που ήμασταν στο Βόλο δεν ήταν καλά....

-Χειρότερα δηλαδή περάσατε στη φυλακή στο Βόλο;

-Στο Βόλο ένα μήνα και μετά το '48 ή το '49 φύγαμε για εξορία. Ένα μήνα μας άφησαν (στη φυλακή) και μας ξαναπήραν πάλι.

- Γιατί περάσατε χειρότερα στη φυλακή;

-Ε μα ήμασταν μέσα σ' ένα δωμάτιο μέρα νύχτα, μέρα νύχτα ένα μήνα.

-Πόσες γυναίκες;

-Εμ ήμασταν30 -35...40...

-Όλες μαζί μέσα σ' ένα θάλαμο;

-Ε...όλες αυτές πήγαν εκεί. Τώρα οι άντρες δεν θυμάμαι που πήγαν οι άντρες...μάλλον και οι άντρες...

Η κυρία Κάτια μας αναφέρει πως ούτε αυτή επισκέπτεται το Τρίκερι πλέον. Επιπλέον, ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελεί και η εμπειρία της μετά την εξορία. Όπως και η κυρία Πόπη, έτσι και η κυρία Κάτια θεώρησε πως η γενικότερη κατάσταση του εμφυλίου είχε μεγαλύτερο αντίκτυπο στη ζωή της από ότι η ίδια η εξορία. Και στις δύο περιπτώσεις, είχαν να μου αφηγηθούν περισσότερα και με μεγαλύτερο πάθος κατά την αφήγησή τους.

-Στο Τρίκερι ξαναπήγατε από τότε;

-Μια φορά πήγαμε και μετά στο πανηγύρι(γέλιο) μια ανάμνηση ναι ...

-Κάθε χρονιά μαζεύονται οι γυναίκες και πηγαίνουν.

-Ναι, ναι πηγαίνουν σαν εκδρομή τώρα. Τότε ήταν άλλο. Αλλά όχι, δεν είχαμε κακομεταχείριση καθόλου. Δεν μπορώ να το πω αυτό. Και στα φαγητά μας και σε όλα και ελεύθερες ήμασταν κατεβαίναμε και ψωνίζαμε κάτω στα μαγαζιά. Αλλά ήταν περιορισμένο. Δεν είχες πού να πας, τηλέφωνα δεν υπήρχαν, τέτοια δεν είχαμε ...

-Το Τρίκερι δεν λειτούργησε σαν εξορία και τα επόμενα χρόνια;

-Μετά όχι. Έληξε. Άλλαξε η κατάσταση. Αλλά εκείνες είχαν πολλά χρόνια. Είχαν 3-4 χρόνια εκεί κάτω ως αριστεροί. Δήλωναν ότι εγώ είμαι κομμουνίστρια, πιστεύω, έχω το πιστεύω μου, το οποίο δεν το ανέχονταν. Τί να κάνουμε; Ήταν η κατάσταση τέτοια. Να σας φυλάξει ο θεός να μην ξαναγίνει ποτέ εμφύλιος πόλεμος...Αυτός είναι το πιο χειρότερο, η πιο χειρότερη κατάσταση είναι αυτή...

-Νοιώθετε πως η εξορία σας επηρέασε μετά στη ζωή σας; Σας είχε τρομοκρατήσει; Φοβόσασταν;

-Κοίταζε να δεις, όχι , δεν φοβόμασταν. Δεν είχαμε κάνει τίποτα. Απλώς όταν ο γιος μου τελείωσε και ξεκίνησε για να δώσει για γιατρός, ήθελε να δώσει για στρατιωτικός γιατρός και στην αστυνομία ήταν γραμμένο το όνομά μου ότι είχα κάνει εξορία και δεν του το επέτρεψαν...Καλά, γιατρός έγινε αλλά όχι στρατιωτικός (γέλιο). Ναι, αυτά τα πρόσεχαν πολύ μετά! Αν ήταν κάποιος εξορία, αν ήταν κάποιος φυλακή...λίγα χρόνια μετά διήρκεσε αυτό το πράγμα...

-Μετά όταν επιστρέψατε;

-Τίποτα. Όταν επιστρέψαμε εγώ ήμανε αρραβωνιασμένη. Λογοδοσμένη ήμανε. Ήταν φαντάρος τέσσερα χρόνια ο άντρας μου. Υπηρέτησε επάνω στο Γράμμο και στο Βίτσι. Γύρισε μετά, αρραβωνιαστήκαμε, άρχισε η ζωή και συνεχίζεται...Μια περιπέτεια ήταν...

-Σαν περιπέτεια το είδατε;

-Σαν περιπέτεια, ναι. Κοίταξε, στις καταστάσεις αυτές, δεν ξέρεις από πού θα σου έρθει...Δεν το ξέρεις...Πιάσανε τον αδελφό μου. Κατέβαιναν από το βουνό και στον κατεβασμό τον πιάσανε και τον πήραν επάνω στο βουνό. Και από κει, βρέθηκε στη Βέροια επάνω. Ήταν 21 χρονών. Ξεκίνησαν από την Αργαλαστή, από όλα τα χωριά αυτά, είχανε και μικρότερα παιδιά και με πεζοπορία έφτασαν μέχρι επάνω στη Βέροια. Αλλά ο αδελφός μου ήταν πονηρός. Ήθελε να φύγει. Με έναν αντάρτη, τον έπαιρνε μαζί του, κατέβηκαν στη Βέροια νομίζω ή σε ένα χωριό της Βέροιας για να πάρουν ψωμί, για να πάρουν πράγματα διάφορα και πήραν τον αδελφό μου μαζί και τον είχανε αφήσει έξω. Πήρανε τα πράγματα και τα άφησαν να τα φυλάει. Πιο κει ήταν ένας στάβλος και είχε ένα παράθυρο και πήγε και πήδησε μέσα στο στάβλο και είχε γελάδια μέσα! Έφυγε και δεν τον πήραν είδηση. Βγήκε αυτός εντωμεταξύ, φώναζε, ρώτησε πόσο θα μείνουμε εδώ. Δεν μπορούμε να μείνουμε αλλά άκουγαν τα τανκ και τα αυτοκίνητα να έρχονται, πήραν είδηση απ' ήτανε και ξεκίνησε στρατός να πάει εκει και εφόσον ξεκίνησε ο στρατός, λέει θα πάω εγώ το πρωί και θα παραδοθώ στο στρατόπεδο. Και έφυγε και τότε έγινε το κακό το μεγάλο γιατί έφυγε...Και μείς δηλαδή περάσαμε και από δω και από κει. Πήγαν πόσες φορές να κάψουν το σπίτι μας εδώ στο χωριό οι αντάρτες. Κυνηγηθήκαμε και από τις δυο παρατάξεις...Καλά από δω δεν είχαμε τίποτα ...Ούτε η μάνα μ' , ούτε εγώ...Δεν υπήρχαν τέτοια χρόνια κορίτσι μου. Λέμε τώρα και αυτά..., ότι και να είναι όμως, ο εμφύλιος είναι αλλιώς. Ο αδελφός την ξαδέρφη να κτυπάει και ο φίλος το φίλο να σφάζει.

-Σας βοηθούσαν άνθρωποι που ήταν από τη δεξιά παράταξη για να σας στείλουν ίσως περισσότερα πράγματα ή χρήματα;

-Οι δικοί μας. Μόνο οι δικοί μας. Ούτε και ενδιαφέρθηκε κανένας άλλος...Εκτός αυτοί που ήταν στο χωριό. Αυτοί έκαναν την περισσότερη καταστροφή όπως μάθαμε μετά. Και ως τώρα τελευταία ακούμε. Τον ίδιο τον αστυνόμο τον ρώτησε συγχωριανός γιατί έγινε αυτό και αυτό και είπε ότι «σκοτώσαμε άδικα πολύ κόσμο». Γι' αυτό, η ρουφιανιά δεν είναι καλό πράγμα. Υπάρχει χειρότερο; Εγώ να συκοφαντώ εσένα, τον άλλο και για ποιο λόγο; Και για το κόμμα;

-Αρα πιο πολύ εσάς σας πείραξε όλη η κατάσταση του εμφύλιου και όχι ειδικά η εξορία;

-Όχι όχι. Όλη η κατάσταση. Να κάθεσαι τώρα στο σπίτι στο χωριό και να φοβάσαι. Ποιος θα ερχόταν; Από δω θα ερχόταν; Οι αντάρτες από τα βουνά θα κατέβαιναν; Θυμάμαι ένα βράδυ, ήρθε μια θεία και μας φώναζε και μας είπε προσέξτε γιατί ήρθε στρατός στο χωριό και παριστάνουν ότι είναι αντάρτες. Να προσέξτε να μην ανοίξετε και βρείτε και το μπελά σας. Και όταν νύχτωσε -το θυμάμαι εκείνη τη βραδιά- και ήρθαν αντάρτες μες στο χωριό, πραγματικοί όμως αντάρτες και με χτυπούν την πόρτα. Τώρα τι να κάνεις; Να ανοίξεις; Πως και τι; Έλεγαν τα ονόματά τους. Μετά φώναζαν άνοιξε! Θυμάμαι φωνές...Ανοίξτε κουτσομανιές είμαστε ο τάδε και ο τάδε. Ας μην ανοίγεις την

πόρτα...Θέλαν ψωμί, θέλαν το ένα, τ' άλλο. Τους δώσαμε και έφυγαν. Δεν φταίει κανένας από τους νέους αυτούς. Φταίνει οι καταστάσεις που καταντούσαν τον κόσμο έτσι. Χτυπούσαν οι δεξιοί εσένα, εμένα, σηκωνόσουν και πήγαινες αντάρτης. Άλλοι ήταν αγράμματοι, άλλοι ήταν μη το συζητάς. Χτυπούσαν οι άλλοι από κει, γινόταν αδικίες πολλές. Πάρα πολλές αδικίες. Οι άλλοι έπαιρναν στο βουνό, σε κλείνανε μέσα, σκότωναν με ζύλα. Γνωστός κόσμος. Δράματα...δράματα! Θυμάμαι ένα Διανέλο. Πολύ καλός άνθρωπος ήταν αυτός και μάλιστα είχε αρραβωνιαστεί και με μια κοπέλα. Κατέβηκε στο Βόλο, τον πιάσανε και τον σκότωσαν στο ζύλο. Γινόταν τέτοια πράγματα. Είχαν πιάσει και τον γιατρό από τα Λεχώνια. Ήταν γιατρός κορυφή. Οι ίδιοι οι γιατροί το έκαναν αυτό από ζήλεια. Τον πήραν στο Βένετο. Πέθανε ο άνθρωπος. Τον σκότωσαν; Πού ξέρω τι τον έκαναν; Μεγάλες αδικίες. Δηλαδή, ποιον να υποστηρίζεις; Εδώ ήταν οι καλοί και κει δεν ήταν; Αφού έφτιαναν τα ίδια. Ο ένας αδελφός ήταν στο βουνό και ο άλλος ήταν εδώ. Εκδίκηση ο ένας με τον άλλον. Έπιασαν εδώ στα Κάτω Λεχώνια τον Τοπάλη. Τους κρέμασαν. Το ξέρεις ε; Δηλαδή, ποιος τους κρέμασε τώρα; Φταίγανε; Τότε είχαν και κάποια συμφέροντα. Τι ήταν η μάνα και η κόρη; Τι κάνανε; Έδωσαν λείψα λεφτά στους αντάρτες. Μα μόνο αυτοί δώσανε λεφτά; Μεγάλες αδικίες. Δεν ήξερες τι σε ζημέρωνε. Θέλω να σου πω ότι το περισσότερο δεν έγινε από το κόμμα τόσο, όσο έγινε από την εκδίκηση. Ακόμα και όταν κάποιος κοίταζε μια κοπέλα και την ήθελα εγώ, μπορούσα αυτόν να τον πιάσω και να το πω...Έγινε αυτό το πράγμα με τον άντρα τον δικό μου. Ναι. Φίλοι τώρα. Εγώ αγαπώ την τάδε τάχα γιατί να την έχεις εσύ και να μην την έχω εγώ; Τον πιάσανε και τον πήγαν στο Άγιο Βλάσιο. Παραλίγο να τον σκοτώσει αυτός. Έφαγε ζύλο και κάποιος από κει είπε δεν ντρέπεστε λίγο; Το παιδί αυτό; Γιατί; Καταστάσεις άσχημες πολύ. Δεν υπάρχει πιο χειρότερο πράγμα από τον εμφύλιο πόλεμο. Δεν μπορείς να το φανταστείς αν δεν το ζήσεις. Δεν μπορείς να φανταστείς την εκδίκηση που γινόταν. Δηλαδή, βρίσκεις εσύ ευκαιρία να με εκδικηθείς εμένα με κάθε τρόπο. Έπεσε στον κόσμο μια κακία...Πάει πέρασε αυτό τώρα...Να μην ζανάρθει...

Η κυρία Κάτια επηρεάστηκε περισσότερο από την εμπειρία του εμφυλίου και όχι τόσο της εξορίας την οποία και εξέλαβε ως «περιπέτεια». Σε αντίθεση με αυτή την περίπτωση, η κυρία Σοφία, όντας και πολιτική κρατούμενη, παρουσιάζει τη γενικότερη κατάσταση από μια λίγο πιο διαφορετική σκοπιά.

-Ναι, ήρθε μετά την χούντα. Μετά τη χούντα ήρθε. Όλη η κατάσταση και δω και κει ήταν δραματική...Ο πόλεμος είναι κατάρα και μεγαλύτερη κατάρα ο εμφύλιος. Μακάρι να μη γνωρίσετε οι νεότεροι τον πόλεμο και ό, τι άλλο κακό...Τα επακόλουθα ενός πολέμου και ειδικά του εμφυλίου...Δυστυχώς, οι άνθρωποι που πάλεψαν είναι το τραγικό. Πληρώσαμε αυτά που δεν τους χρωστούσαμε. Πληρώσαμε αντί να μας πληρώσουν. Μας πήρανε αντί να μας δώσουν και η ιστορία συνεχίζεται...Με έναν άλλο τρόπο προκειμένου να μην μείνει τίποτα όρθιο για να πάρετε οι νεότεροι και να αλλάξετε αυτό το σύστημα που λέγεται καπιταλισμός. Το σύστημα που πραγματικά σας αφαίρεσε ό, τι πολύτιμο δικαιούστε...Και δυστυχώς, η ιστορία συνεχίζεται με έναν άλλο τρόπο ο οποίος είναι τρόπος πολιτικός και έχει ρίζι ριζικά τη νεολαία μέσα στο δικό της το παιχνίδι. Και ποιόν; Τη νεολαία που είναι το στήριγμα! Εκεί ελπίζεις! Γιατί, αν δεν έχεις νεολαία, δεν προχωράς. Θέλουν πραγματικά να μηδενίσουν οτιδήποτε έχει σχέση με μια πραγματική αλλαγή του κοινωνικού συστήματος και θέλουν να τα φέρουν στα μέτρα τους...Είσατε νεότεροι. Παλέψτε με τον τρόπο σας, αγωνιστείτε, σεβαστείτε τους αγώνες αφού δεν τους σεβαστήκαν οι άλλες δυο πριν από σας γενιές. Είστε η τρίτη γενιά μετά από μας. Η κάθε γενιά πιάνει 30 χρόνια με 60 χρόνια. Είναι οι δυο γενιές από το '50 και άλλη μια πριν

που είναι πίσω από το '50 η οποία αγωνίστηκε ... Τώρα η τρίτη, εσείς, πάτε για την αρχή της τέταρτης γενιάς... Κάπου χαίρομαι που πραγματικά υπάρχουν ορισμένες κοπέλες - περισσότερο οι κοπέλες έχουν έρθει σε μένα μέχρι σήμερα για να πάρουν κάτι ή τους βάζουν κάποια εργασία να κάνουν, να την χρησιμοποιήσουν για τα πτυχία τους-. Είναι μεγάλο γεγονός και γι' αυτό είναι μια ικανοποίηση ότι υπάρχουν κάποιες νέες και γω με όλη την καλή μου διάθεση και τη πίστη μου θέλω ό, τι μπορώ καλύτερο και πραγματικό να πω. Να μην εκθέσω και φτιάξω κάποια παραμύθια και λέτε αυτά είναι τα παραμύθια, γιατί δεν αξίζει πια... Η ιστορία, φτάνει που μας ξέχασε και έγινε μητριά... Κακιά μητριά! Γιατί όταν η ιστορία γράφεται από τους νικητές, οι όποιοι νικητές δεν πάλεψαν για την αλήθεια αλλά θέλησαν να σκοτώσουν την αλήθεια και την πραγματικότητα, είναι κακιά μητριά... Γιατί βεβαίως, όταν θέλει να γραφτεί μια πραγματική ιστορία από αυτούς που δεν αγωνιστήκαν για να σπάσουν και να γκρεμίσουν τα ιδανικά, την απελευθέρωση του ανθρώπου και τα δικαιώματα να τους δώσουν τα ανθρώπινα και της εργασίας τους, τότε πια η ιστορία είναι μητριά και κακιά μητριά... Και μείς, ζήσαμε και συνεχίζουμε να είμαστε τα ξενοπαίδια της ιστορίας... Εσείς οι νεότεροι τουλάχιστον, -έστω και αυτά που ακούτε από τις λίγες που απομείναμε-, να αγωνιστείτε όσο μπορείτε να πείσετε και τους άλλους νέους να προχωρήσετε μπροστά τουλάχιστον. Εμείς τη δικαίωση την έχουμε πάρει από τον ίδιο τον εαυτό μας γιατί παλέψαμε. Γιατί όταν παλεύεις για κάτι που πιστεύεις, για το ιδανικό και είναι και για το σύνολο, είσαι ικανοποιημένος όποιο και αν είναι το αποτέλεσμα....

Η κυρία Σοφία εξέλαβε την εξορία ως μια αφορμή να συνεχίσει στο κόμμα και να δραστηριοποιηθεί ώστε να δικαιωθεί. Η δε κυρία Λένα το θεώρησε σαν μια αδικία. Η ίδια, δεν ήταν και δεν εντάχθηκε ποτέ στο κόμμα ακόμη και μετά τη δεινή της εμπειρία. Σε αντίθετη περίπτωση, μιλάει για το ΚΚΕ με αποστροφή και περισσότερο για την κυρία Παπαρήγα. Επανατοποθετήθηκε στον πολιτικό χώρο συντασσόμενη στην αρχή με το ΠΑΣΟΚ και έπειτα με τον ΣΥΡΙΖΑ. Πρωτίστως όμως, μας διηγείται την μετά την εξορία πορεία της:

-Όταν βγήκατε μετά, με τι ασχοληθήκατε;

-Όταν βγήκα, ήδη ο μπαμπάς μου είχε βγει. Εγώ ήμουν ακόμη μέσα... Τον καταδίκασαν για ένα φόνο... Ήταν ένας Βαρίδης λεγόταν, αρχηγός της Χ στα Πετράλωνα, Κουκάκι. Πολύ γνωστή δίκη αυτή και αυτός που έκανε τη... που σκότωσε αυτόν, αυτός είχε σκοτώσει 100 άτομα, ήταν από τα πιο ισχυρά μέλη της Χ αυτός ... και είχαν αποφασίσει φαίνεται να τον εκτελέσουν και αυτός παίρνει ένα ποδήλατο, νοικιάζει ένα ποδήλατο από το σπίτι που έμενε η θεία μου, έξω από το σπίτι της θείας μου, της αδελφής του πατέρα μου είχε ένα ποδηλατάδικο και πάει αυτός και το παίρνει από κει το ποδήλατο... Κάνοντας όμως το φόνο αυτό, την εκτέλεση, δεν ξέρω τέλος πάντων πώς να την ονομάσουμε, το παράτησε για να μπορέσει να φύγει και αυτοί το βρήκαν το ποδήλατο αυτό. Αυτά όλα είναι γεγονότα δηλαδή που γράφονται δεν είναι... Βρίσκοντας το ποδήλατο-είχαν αριθμό τα ποδήλατα-, βρήκαν ότι είναι από την Καλλιθέα από κει... Αυτό ήταν δίπλα από τις φύλακες της Καλλιθέας, που τώρα είναι το γυμνάσιο της Καλλιθέας. Ήταν πρώτα γυμνάσιο, το κάναν φυλακές και το ξανάκαναν πάλι σχολείο... Ήταν δίπλα εκεί... επί της Θησέως στο κεντρικό δρόμο... Σου λέει: ποιος είναι εκεί πέρα σε αυτό το σπίτι; Η ξαδέρφη του Πιτσινίδη. Οπότε, ζητάνε τον πατέρα μου και

τον ψάχνουνε πλέον σαν ηθικό αυτουργό. Όχι φυσικό αυτουργό, γιατί ήταν μικροκαμωμένος. Ήταν και μεγαλούτσικος ενώ τα παιδιά αυτά που ήταν της ΟΠΛΑ ήταν πιο νεολαίοι...η ΟΠΛΑ ήταν η αστυνομία του κόμματος...Και τον ζητάνε. Ο πατέρας μου κρύφτηκε εννοείται, αφού ήταν γι' αυτή τη δουλειά και ήταν για γύρω στα 2 χρόνια παράνομος...και τον είχαν επικηρύξει ένα εκατομμύριο.

-Και μετά δουλέψατε ως πωλήτρια;

-Πωλήτρια σε κατάσταση στην Ερμού. Με το που πήγα εκεί , ήμουν μικρούλα. Ήθελαν τότε τις πωλήτριες να έχουνε μια καλή εμφάνιση και χωρίς να ξέρουν , δεν με ξέρανε, ούτε ρώτησαν ποιος τι...Ειδικά για πωλήτριες, δεν ήταν του δημοσίου για να σου ζητήσουν κοινωνικών φρονημάτων και τέτοια ...

-Δεν βρήκατε δηλαδή δυσκολία στο να πιάσετε δουλειά;

-Όχι, εγώ προσωπικά δεν βρήκα δυσκολία, γιατί τις πωλήτριες τις θέλαν...να είναι ας πούμε...Ήμουν Αθηναία, είχα ένα...με πήραν προσωρινά ..είδαν...μου άρεσε και η δουλειά μου, μου άρεσε και δούλευα με μεγάλη...και έτσι χρόνια δούλευα σαν πωλήτρια ...άλλαξα βέβαια μαγαζί και πήγα σε ένα άλλο στη Σταδίου. Αλλά πάντοτε πωλήτρια.

-Τώρα ασχολείστε με κάποιο επάγγελμα;

-Όχι Μετά παντρεύτηκα, ήρθε ο άντρας μου εκεί στο μαγαζί, ψώνιζε εκεί, γνωριστήκαμε και παντρευτήκαμε.

-Για σας η εξορία τί ήταν σαν κομμάτι της ζωής σας; Πώς το έχετε τοποθετήσει στο μυαλό και στην καρδιά σας;

-Μια αδικία!!

-Έτσι το μεταφράζετε;

-Ναι. Δηλαδή μια...όχι σε μένα προσωπικά, στο κράτος. Δεν μπορείς ας πούμε χωρίς να τον δικάσεις τον άλλον, χωρίς να έχεις συγκεκριμένα...γιατί ήμουν εγώ σε μια διαδήλωση...αυτά ήταν τα στοιχεία...ότι βρέθηκα σε μια διαδήλωση, σε μια συγκέντρωση...αυτά ήταν τα στοιχεία...Κοίτα, εγώ είχα και έναν τραυματισμό...Εγώ στα Δεκεμβριανά στις 13 Δεκεμβρίου που έγινε η μεγάλη διαδήλωση στο σύνταγμα , αυτή την είχαν απαγορεύσει τη διαδήλωση...αλλά εμείς παρόλα αυτά, η Καλλιθέα και όλες οι συνοικίες είπαμε θα την κάνουμε. Ήταν μια διαμαρτυρία. Ήταν οι Άγγλοι ακόμα και η Καλλιθέα ήταν από τις πρώτες και γω ήμουν από τους πρώτους εκεί μπροστά-μπροστά δηλαδή, και άρχισαν και μας πυροβολούσαν από τη βουλή , από τη βασιλίσσης Σοφίας που ήταν λουλουδάδικα εκεί...Πουλούσαν λουλούδια εκεί και τώρα ακόμα... και από κει και από τα ξενοδοχεία και από τη μεγάλη Βρετανία και Άγγλοι και Έλληνες και μας πυροβόλησαν στο ψαχνό και τραυματίζομαι εγώ και πέφτω πάνω στις γραμμές του τραμ. Ήμασταν πάνω στις γραμμές του τραμ γιατί επειδή ήμασταν πολύς κόσμος είχε σταματήσει και η συγκοινωνία και φώναζε και ο κόσμος ' θα φύγουμε θα φύγουμε'. Και σταματάνε προς στιγμήν. Δεν είχα τραυματιστεί προς στιγμήν με την πρώτη και φωνάζουμε: «θα φύγουμε θα φύγουμε» και με το που σηκωνόμαστε, γιατί είχαν πέσει όλοι κάτω για να μην σκοτωθούν, μερικοί ήδη είχανε χτυπηθεί, και με το που σηκωνόμαστε πάνω ξαναρχίζουν να πυροβολούν και εκεί τραυματίστηκα εγώ. Αλλά

πάνω στις γραμμές του τραμ και ήρθανε και με πήρανε πάνω από τις γραμμές του τραμ οι δικοί μας. Επάνω στα σκαλάκια του συντάγματος υπήρχε ένα περίπτερο και με πάνε πίσω σε αυτό το περίπτερο και να τρέχει το αίμα...ποτάμι...έμεινα δυο μήνες στο νοσοκομείο το Ιπποκράτειο και φωνάζουν τον πατέρα μου. Ήταν και ο πατέρας μου εκεί. Του λένε «Θόδωρε η κόρη σου είναι τραυματισμένη». Και έρχεται ο μπαμπάς μου εκεί, με βλέπει, έβγαλε κάποιος το κορδόνι από το παπούτσι του και μου έβαλε στο αυτό...Ήμουν τι ήμουν; 13 χρονών ήμουν. (έβαλε το κορδόνι)να σταματήσει την αιμορραγία και τους λέει ο μπαμπάς μου «έχω δουλειά εγώ, πρέπει να μαζέψω τον κόσμο κοιτάζτε το παιδί μου να το πάτε στο νοσοκομείο...»(συγκινημένη). Και τα λέω ακόμη, τα θυμάμαι και συγκινούμαι...Τέλος πάντων, με βάζουν σε ένα ταξί με πόνους φρικτούς και με πάνε στο Ιπποκράτειο. Αυτά όλα που σου λέω και για το Αχιλλείο και για το Ιπποκράτειο εγώ μετά από χρόνια που αρχίσαμε να βγάζουμε κάτι αναπηρικές συντάξεις, γιατί απέκτησα μια αναπηρία στο πόδι μου, δηλαδή κόντυνε το πόδι μου, είχα και την αρρώστια εδώ, όποτε με αυτά μπορούσα να πάρω μια μικρή σύνταξη και τα'χω αυτά τα χαρτιά που λέει ότι νοσηλεύτηκε η Λένα τάδε με φυματίωση στο Αχιλλείο και στο Ιπποκράτειο. Ότι την τάδε ημερομηνία ήρθε τραυματισμένη και έφυγε την τάδε ημερομηνία. Γιατί σκοτώθηκε και κόσμος εκείνη την ημέρα...εκεί στο σύνταγμα. Αλλά παρόλα αυτά, ήταν ο Μητσοτάκης τότε και είχε βγάλει νόμο και ενώ περνούσαμε από επιτροπή και λέγανε ναι, όντως τα είδαν όλα αυτά τα χαρτιά που τα κατέθετα...για να μπορέσω να την πάρω αυτή την σύνταξη...τελικά δεν πήραν τίποτα...δεν έχω πάρει ποτέ καμία σύνταξη...

-Τώρα που έχετε μεγαλώσει και το βλέπετε πιο μακρινό αυτό το θέμα, νοιώθετε ότι ίσως να μην έπρεπε να έχετε εξοριστεί να μην έχετε μπλεχτεί στο...

-Όχι όχι, όχι. Έπρεπε, διότι, αυτά που κάναμε εμείς και γω σαν αετόπουλο τα κάναμε για να απελευθερωθεί η Ελλάδα, είχαμε ιδανικά. Ε σήμερα, μετά από όλα αυτά που γίνονται και βλέπω, όλοι όσοι ανεβαίνουν επάνω, γιατί αδικηθήκαν παρά πολλοί και τα παιδιά μου εμένα, αξιοκρατικά δεν μπήκαν. [δεν ξέρω αν σου ανέφερα ένα περιστατικό, η κόρη μου έχει του πανεπιστήμιου...(μιλάει για την κόρη της)]

-Και βλέπετε λοιπόν, ότι όλο αυτό είναι αδικία όχι μόνο για σας, αλλά και για τα παιδιά σας και για τους νέους γενικότερα και βλέπετε ότι σήμερα τα πράγματα...

-Βεβαίως! Τίποτα σήμερα δεν πάει μπροστά...

-Τι θα λεγάτε στους νέους; Πώς να αντιμετωπίζουν τη ζωή τους;

-Καταρχήν, δεν πιστεύω στους πολιτικούς πλέον. Πιστεύω ότι όποιος ανεβαίνει επάνω...εγώ βεβαία ψήφισα Τσίπρα για ένα καινούριο κόμμα κάτι διαφορετικό, μήπως γίνει κάτι από κει...

-Παρόλη την ιστορία σας με εξορίες...

-Ναι ναι, ναι. Όχι με το ΚΚΕ. Είμαι ενάντια στο ΚΚΕ γιατί αυτοί πάνε με παρωπίδες. Γι' αυτό έχουνε μείνει και πολύ λίγοι πλέον. Δηλαδή, αν ζούσε ο πατέρας μου, θα είχε πεθάνει γιατί δεν θα πίστευε ότι αντιμετωπίζουν έτσι την κατάσταση...γιατί;

-Περιμένατε άλλα πράγματα;

-Βεβαίως. Γιατί, ας πούμε, λέει η Παπαρήγα δε θέλω να συμμετάσχω σ' αυτά τα πράγματα γιατί θέλω να είμαι μια αντιπολίτευση...Τι θα πει δεν θέλεις; Και θέλω να βγαίνω να λέω τα αντίθετα; Και είναι παντού αντίθετη σε όλα;

-Περιμένατε να κρατήσει μια άλλη στάση;

-Μια άλλη στάση...Περιμένω, ελπίζω μήπως ο Τσίπρας, όχι ο Τσίπρας, όλη η ομάδα του Τσίπρα...Ζητώ δηλαδή...Βεβαία, το βιβλίο που διαβάζω, αυτό του Ραφαηλίδη, αυτά που γινόντουσαν το 1822-3 που αναφέρει, επαναλαμβάνονται...Δηλαδή, παντού το μέσον, ποτέ αξιοκρατικά, με τα δάνεια η Ελλάδα όλη τη ζωή και όλοι αυτοί που μας έχουνε κυβερνήσει μέχρι τώρα μας κατακλέψαν και μας φτάσανε μέχρι εδώ...Εγώ πιστεύω ότι η Ελλάδα είχε τα προσόντα, είχε τους ανθρώπους. Μια Ελλαδίτσα, τι είμαστε ας πούμε...με κόσμο μορφωμένο, τον περισσότερο ανεπτυγμένο, θα μπορούσαμε -αν αξιοκρατικά δουλεύαμε όλοι- και αυτούς που διόριζαν να πηγαίνανε με τα προσόντα που έχει ο καθένας, θα βγάζαμε κάτι καλό και θα ζούσαμε...εμείς αν είχαμε αυτούς που μας κυβέρνησαν έστω έναν απ' αυτούς ας ήταν και δεξιός ας πούμε, να ήταν ο τίμιος...μα κανέναν από αυτούς...

-Πότε απορρίψατε έτσι το κόμμα για τις ιδέες του και για τη δράση του;

-Πάνε κάτι χρόνια γιατί και γω...δηλαδή...είχα ορισμένες προσωπικές διαφωνίες. Μετά που παντρεύτηκα και αργότερα πολύ αργότερα

-Δεν είσαστε όμως από τις φανατικές γυναίκες, ποτέ δεν ήσασταν αν και οργανωμένη από μικρή...

-Ναι ναι, ναι ...

-Δεν είχατε φτάσει ποτέ να γίνετε μέλος του κόμματος;

-Όχι όχι, όχι δεν είχα γίνει ποτέ μέλος. Παντρεύτηκα με έναν άντρα...Δεν θα μπορούσα ποτέ να παντρευτώ έναν δεξιό...με τίποτα...αυτό δεν θα μπορούσα με τίποτα...με τόσο αντίθετες...γιατί η γενιά η δική μου πάντοτε είχαμε αντιθέσεις πολύ μεγάλες. Δεν ήμασταν έτσι...παρόλο το ότι κάναμε φιλίες με τον άντρα μου που ήταν...μεγαλώσαμε μ' αυτούς γείτονες... αυτοί δεξιοί ας πούμε αλλά ήταν και αυτοί πιο...δεν ήταν φανατικοί...

-Δεν κρατήσατε δηλαδή μίσος ή θυμό μετά από όλα όσα περάσατε και με τέτοιες ταλαιπωρίες;

-Όχι όχι, όχι δεν μπορώ να το πω αυτό ...και ο άντρας μου ήταν μεν ...και ποτέ δεν μου είπε που με έπιασαν και όταν ήρθε η δικτατορία με έπιασαν πάλι αλλά είχα 3 παιδιά εγώ τότε. Ήταν το μικρό ενός έτους, τότε το είχα στην αγκαλιά όταν με έπιασαν και τα αλλά δυο μικρά ήταν όλα και τα είχα στην αγκαλιά μου και όταν με πήρανε στην ασφάλεια της Καλλιθέας, στη δικτατορία, πήγα έτσι και μου λένε: «τι γίνεται Μαρέλη;». Τότε το επίθετο το παίρναμε από τον συζύγου. Λέω: «έχω τα παιδιά μου, την οικογένειά μου». Ξέρανε ότι ο άντρας μου δεν ανακατευόταν ποτέ, όποτε με άφησαν τότε, εκείνη την ημέρα που με πήρανε, με άφησαν...

-Και έκτοτε κρατήσατε μια πιο ήσυχη στάση;

-Πιο ήσυχη...ναι...πιστεύω πάντοτε έτσι...Πιστεύω στην αριστερά αλλά όχι όχι στο ΚΚΕ, όχι στην Παπαρήγα...

Στο τέλος της συζήτησης με την κυρία Πόπη μου ανέφερε την άποψή της για την σημερινή πολιτική κατάσταση:

-Σήμερα πως τα βλέπετε τα πράγματα; Την πολιτική; Τα κόμματα; Ακούτε; Μαθαίνετε;

-Με μαλώνουν, αλλά ρωτώ!(γέλια) Η κατάσταση δεν είναι καλή...Γιατί να μας καταντήσουν έτσι; Γιατί; Από το δικό μου σπίτι θα τα πάρει τα λεφτά το κράτος;

(Η κυρία Πόπη ερωτεύτηκε στα 17 της τον άντρα της. Εκείνος δεξιός και εκείνη κομμουνίστρια)

-Δεν σας πείραξε που ήταν δεξιός;

-Ο έρωτας δεν κοιτάει πολιτική(γέλια) Ίσως και να μην «με έκοβε» τότε...

-Η δεξιά όμως σας έστειλε εξορία...έτσι δεν είναι;

-(με σοβαρό ύφος) Ναι βέβαια! Η δεξιά.

(Δεν ήταν ούτε ο σύζυγος ακροδεξιός, ούτε η κυρία Πόπη ακροαριστερή... Σήμερα τοποθετούνται στον κεντρώο χώρο)

-Σάμπως οι αντάρτες τι καλό κάναν; Από τις δυο τις πλευρές δεν είναι καλό να υποστηρίζεις κανέναν μανούλα μ'...ερχόταν να με σκοτώσουν εμένα για ποιο λόγο;

-Την αδελφή σας την υποστηρίζατε όμως.

-Εεμ!...αδελφή μ' ήταν! Τ' ανταρτάκια πέθαιναν απ' την πείνα και οι «μεγάλοι» όχι...Κρίμα δεν ήταν; Τι φταίγαν κι αυτά;

-Εσείς όμως δεν σκεφτήκατε να πάτε σαν την αδερφή σας αντάρτισσα στο βουνό;

-Απαπα! όχι ,όχι ! Στο κόμμα μπορεί να ήμαν αλλά ήμαν πολύ φοβητσιάρα!

Η δε κυρία Κάτια τοποθετήθηκε πιο συγκεκριμένα και μου ανέφερε τα εξής:

-Σήμερα, πως τα βλέπετε εσείς τα πράγματα; Πώς τα κρίνετε;

-Άσχημα, άσχημα. Λυπάμαι....Μια εκδίκηση, ένα μίσος. Δεν είναι Έλληνες κορίτσι μου. Δεν αγαπούν την πατρίδα. Έχουν μια πανέμορφη πατρίδα στον κόσμο και θα την καταστρέψουν όλη. Ένα μέρος που το 'χουμε εμείς δεν το 'χουν πουθενά στην Ευρώπη...Κι όμως, οι ξένες δυνάμεις ή ποιοι είναι πίσω... Δεν μας διοίκησαν καλά. 30 χρόνια τώρα κανένας δεν μας διοίκησε καλά. Δεν είχαμε διοίκηση. Λάθη μεγάλα, πολλά. Χρέωσαν τη χώρα. Κυβερνάν τόσα χρόνια και βούτηζαν την Ελλάδα μες στο χρέος; Για ποιο λόγο; Γιατί; Γιατί να το πληρώσω εγώ; Γιατί να πληρώνω εγώ χαράτσια; Για ποιον λόγο; Να πληρώσω το ρεύμα που το καίω, να το πληρώσω. Δηλαδή, βρήκαν τρόπο για να

μαζέψουν λεφτά; Ρώτησαν; Τη στιγμή που δεν υπάρχουν δουλειές κορίτσι μου. Θα επαναστατήσει ο κόσμος. Δώσε μας δουλειά να πάμε να σε φέρουμε λεφτά. Ποιος θα πληρώσει; Πώς θα πάει να πληρώσει; Αφού δεν έχω. Πώς θα πάω να πληρώσω; Δεν δουλεύω. Όλοι όλοι αυτό...

Πάντα με πιο πολιτικοποιημένο λόγο και πιο συγκεκριμένες ιδέες και πιστεύω, η κυρία Σοφία επανέλαβε για ακόμη μια φορά την αδικία που νιώθει από τον κόσμο. Θέλει να αφυπνίσει τη νεολαία, να συνεχίζουν τον αγώνα, να πιστέψουν στην αλλαγή του κοινωνικού και πολιτικού σκηνικού.

-Πώς νοιώθετε μετά από όλα αυτά; Ένας ήρωας; Ένας αδικημένος ήρωας; Ένας αφανής ήρωας; Πώς νοιώθετε εσείς που τα ζήσατε ως πρωταγωνίστρια;

-Η λέξη ηρωισμός...

-Πώς τη μεταφράζετε εσείς;

-Η λέξη «ηρωισμός» είναι ανάλογα πώς την πιάνετε. Ανάλογα με το πιστεύω σας. Γιατί, ήρωα σήμερα θα ονομάσετε και έναν χρυσαυγήτη ο οποίος πήρε το σύμβολο το ιστορικό που λέγεται σημαία, το έβαλε στην πλάτη του, έβαλε μπροστά από την πλάτη του-στα μπροστινά του το κοντάρι και αυτό το χρησιμοποιεί ως εγκληματικό όργανο να σκοτώνει για να πάρει το νόμο στα χέρια του. Που αυτούς που κτυπάει, είναι οι αδικημένοι και κάποιος τους έφερε εδώ...Κάποιος τους αδίκησε...Το σύστημα που είμαστε...Το έκανε για να φανεί και να πείσει έναν άνθρωπο ότι τους ανθρώπους αυτούς πρέπει να τους ψηφίζουν και να τους βάζουν στη Βουλή...Αυτό είναι το δραματικό το σημερινό που εμείς σαν παλιοί -εγώ προσωπικά σαν άνθρωπος παλιός- αισθάνομαι ότι ενώ δικαιώθηκα από τις πράξεις μου, είμαι δικαιωμένη για τον εαυτόν μου, αδικημένη δε από τον υπόλοιπο κόσμο ο οποίος δεν πίστεψε, δεν θέλησε να συνεχίσει πραγματικά και να κερδίσει αυτό που δικαιούται...Και έχει φτάσει εδώ που έχει φτάσει...Και έχουν φτάσει σήμερα...

Η κυρία Λένα και η κυρία Σοφία μετέφρασαν την εξορία ως αδικία ή ως αφορμή για να δικαιωθούν και να αγωνιστούν. Και στις δύο περιπτώσεις η εξορία λειτούργησε ως αντίκτυπο στη ζωή τους με ξεχωριστό τρόπο στη κάθε μια. Η κυρία Πόπη το βίωσε ως εμπειρία, ενώ η κυρία Κάτια ως περιπέτεια. Για τις τελευταίες, η εμπειρία της φυλακής και του εμφυλίου τις στιγμάτισε πιο έντονα και συνέχισαν τη ζωή τους χωρίς να δραστηριοποιηθούν έντονα στο κοινωνικό και πολιτικό στερέωμα. Όπως έχει προαναφερθεί, η μνήμη κατασκευάζεται και επιλέγει να θυμάται τα πιο όμορφα πράγματα ή ίσως τα πιο ανώδυνα απωθώντας τα αρνητικά βιώματα. Είναι δύσκολο να συμπεράνουμε αν και κατά πόσο σχολαστικά διαχειρίστηκαν τη μνήμη τους, αλλά σε κάθε περίπτωση οι μαρτυρίες τους αποτελούν τεκμήρια ενός ιδιαίτερου παρελθόντος.

Συμπεράσματα

Η εμπειρία του μαζικού εγκλεισμού αποτελεί ένα προνομιακό πεδίο μελέτης καθώς ενέχει την έννοια του συλλογικού και του ατομικού ταυτόχρονα αλλά και της αλληλεπίδρασης αυτών των δύο καταστάσεων ενός ατόμου. Είναι εξαιρετικά δύσκολη η διεξαγωγή συμπεράσματος για τα όρια του ενός και του άλλου. Είναι αρκετές οι φορές που δε μπορούμε να αντιληφθούμε που ξεκινάει το ατομικό, τότε γίνεται συλλογικό και σε ποιες περιπτώσεις αυτό επιστρέφει στη σφαίρα του συλλογικού με χαρακτηριστικά της ατομικότητας.

Στη δική μας περίπτωση, τα υποκείμενα αντιλήφθηκαν διαφορετικά την έννοια του εγκλεισμού, της κοινότητας, της κοινωνικής ομάδας και των γεγονότων που έζησαν. Στη περίπτωση των προληπτικών και των ανταρτοοικογενειών, θα άρμοζε να τις παρουσιάσουμε ίσως ως αφανείς ήρωες που η μαρτυρία τους αποσιωπήθηκε και παραγκωνίστηκε από το κοινωνικό σύνολο. Δεν υποτιμήθηκε ίσως ο ρόλος τους, αλλά η αξία να ακουστεί η δική τους ιστορία. Στην επαρχία, η πολιτική και κοινωνική υπόταση των υποκειμένων δεν είχε ισχυρό αντίκτυπο στην προσωπική πορεία και στη στάση των ατόμων συνολικά. Στο λόγο των προληπτικών και των ανταρτοοικογενειών, εμφανίστηκαν αρκετές αντιφάσεις, αλλά όχι τέτοιες ώστε να παραποιήσουν εντελώς τις βασικές πτυχές της Ιστορίας. Σε αντίθεση, οι πολιτικές, μπορούσαν να μιλήσουν με μεγαλύτερη βεβαιότητα για τις ημερομηνίες, το χώρο και τα γεγονότα που έζησαν με περισσότερες λεπτομέρειες και πιο συγκροτημένο λόγο. Αυτό αποδεικνύει ίσως το μεγαλύτερο αντίκτυπο που είχε σε αυτές η συνολική τους εμπειρία αλλά και το ότι έχουν μιλήσει για αυτή πολλές φορές. Στο σημείο αυτό μπορούμε να πούμε πως δε μπόρεσε να επιβεβαιωθεί μια υπαρκτή αντίθεση και αποστροφή της μιας ομάδας προς την άλλη. Οι δύο κοινότητες δεν είχαν επικοινωνία και ούτε επεδίωξαν ποτέ κάτι τέτοιο. Η θυσία της προσωπικής τους ζωής μεταφράστηκε άλλοτε ως θυσία προς το κοινωνικό γίνεσθαι και άλλοτε ως θυσία προς την ίδια την ύπαρξή τους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός πως η έρευνα εξακολουθεί να παράγει ολοένα και περισσότερα ερωτήματα τα οποία η πανεπιστημιακή κοινότητα οφείλει να επεξεργαστεί και να μελετήσει. Οι πολιτικοί κρατούμενοι και εξόριστοι αποτέλεσαν για τη χώρα μας μια γενιά ανθρώπων που πήραν μέρος στη μετέπειτα κοινωνική και πολιτική ιστορία του τόπου ενώ ο καθένας από αυτούς διαφοροποιήθηκε ως προς τη στάση και τη πορεία τους. Πολλοί ονομάστηκαν «ήρωες», άλλοι αποδοκιμάστηκαν ενώ αρκετοί παραγκωνίστηκαν από το κοινωνικό σύνολο. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που

πρέπει να μας προβληματίσει είναι το «πώς» και το «γιατί» αυτή η γενιά κατάφερε να λειτουργήσει μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Οι δε οικογένειες αυτών των ανθρώπων, κάθε άλλο παρά αμέτοχες παρέμειναν. Μετά τον εμφύλιο και τη μεταπολίτευση, οι πολιτικές αποχρώσεις και το παρελθόν του καθένα στιγματίσαν και στιγματίζουν ακόμη και σήμερα το κοινωνικό σώμα και τη συλλογική συνείδηση. Δε πρέπει να υποτιμηθεί ο ρόλος κανενός αλλά να κριθεί σφαιρικά και ειδικά η κάθε περίπτωση ξεχωριστά.

Γνωρίζοντας εκ των προτέρων πως το θέμα της εξορίας στο Τρίκερι αποτελεί μια άγνωστη σχεδόν περιοχή μελέτης και έρευνας, το θεώρησα ως ένα μεγάλο ρίσκο. Δεν ήταν λίγες οι φορές που η έλλειψη πληροφοριών και στοιχείων, η δυσκολία πρόσβασης σε πρόσωπα και αρχεία με εξώθησε στο να απογοητευτώ και να παραιτηθώ ακόμα και από το εγχείρημά μου. Όντας δε και η πρώτη συστηματική έρευνα που διεξήγαγα ένιωθα πως δε θα κατάφερνα ποτέ να φτάσω στο σημείο που ήθελα. Το πιο ενδιαφέρον σημείο όμως της συνολικής μου πορείας, έκρινα πως ήταν αυτό ακριβώς το κενό που υπήρχε πάντα στην μελέτη μου και ήθελα να το καλύψω. Αυτό μου έδινε το κίνητρο και τη δύναμη να συνεχίζω και να προσπαθώ. Αυτό θεωρώ πως πρέπει να νιώσει και ο επόμενος ερευνητής που θα θελήσει να συνεχίσει την μελέτη για το συγκεκριμένο θέμα και να καλύψει ακόμη περισσότερα ανοιχτά ερευνητικά ερωτήματα. Οι εμπειρίες που αποκόμισα ήταν αμέτρητες και τα συναισθήματα που ένιωσα ήταν μπορώ να πω πρωτόγνωρα για μένα. Ελπίζω αυτή η προσπάθειά μου να αποφέρει πρωτίστως παραγωγικό υλικό στην πανεπιστημιακή κοινότητα και κατόπιν, το κίνητρο για περαιτέρω έρευνα και εξέταση των ζητημάτων που έθιξα και ανέδειξα στη παρούσα εργασία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβδελά Έφη, «Οι γυναίκες κοινωνικό ζήτημα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Β: *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Μέρος Α', Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 337-359.

Αλιβιζάτος, Νίκος. 1986. *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (μετάφραση Βενετία Σταυροπούλου). Αθήνα: Θεμέλιο.

Αποστολοπούλου, Ναταλία. 1985. «*Δε δουλώνω...δεν απογράφω!*»: ανταρτομάνες στην εξορία. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Αποστολοπούλου, Ναταλία. 1984. *Γροθιά στο σκοτάδι: από τη πολιτιστική ζωή των εξόριστων γυναικών*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Αντωνίου, Γιώργος & Μαρατζίδης, Νίκος (επιμ.). 2008. *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*. Αθήνα: Εστία.

Βασιλείου, Βιργινία. 1999. *Ένα κλωνάρι ανθισμένο ρείκι*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Βερβενιώτη, Τασούλα. 1994. *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Βερβενιώτη, Τασούλα. 2009. *Αναπαραστάσεις της ιστορίας. Η δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού*. Αθήνα: Μέλισσα.

Βερβενιώτη, Τασούλα. 2003. *Διπλό Βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση. Η ιστορική ανάγνωση*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Βερβενιώτη, Τασούλα. 2000. «Μακρονήσι: Μαρτυρία και μαρτυρίες γυναικών» στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, σ.103-114. Αθήνα: Φιλίστωρ.

Βερβενιώτη Τασούλα. 1993. *Η θεσμοθέτηση του δικαιώματος της ψήφου των γυναικών από το ελληνικό αντιστασιακό κίνημα (1941-44)*. Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό 6, σ. 180-195.

Βόγλης, Πολυμέρης. 2010. *Η ελληνική κοινωνία στη κατοχή 1941-1944*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Βόγλης, Πολυμέρης. 2004. *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας: οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*(μετάφραση Γιάννης Καστανάρας). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Βόγλης, Πολυμέρης, Γιώργος Μαργαρίτης, Τάκης Μπένας, Στρατής Μπουρνάζος και Σταύρος Σταυρίδης. 2009. *Τόποι εξορίας: ένα σημερινό βλέμμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Θεοδώρου, Βικτωρία (επιμ.). 1975. *Στρατόπεδα γυναικών: 9 θαμμένα τετράδια με αφηγήσεις κρατουμένων γυναικών στα στρατόπεδα Χίου, Τρίκεριου, Μακρονήσου στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου 1947-1951*. Αθήνα: χ.ο. Εκδόσεις.

Ιατρίδης, Ιωάννης (επιμ.). 1984. *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: ένα έθνος σε κρίση (μετάφραση Μαργαρίτα Δρίτσα και Αμαλία Λυκιαρδοπούλου)*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Κλόουζ, Ντέιβιντ. 2000. *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*. Αθήνα: Φιλίστωρ.

Κούνδουρος, Ρούσος. 1978. *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, Εκποτίσεις και Τάξεις στην Ελλάδα, 1924-1974*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Κραβαρίτου-Μανιτάκη, Γιώτα. 2006. *Τρίκερι*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Λαμπροπούλου, Δήμητρα. 1999. *Γράφοντας από τη φυλακή: όψεις υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων 1947-1960*. Αθήνα: Νεφέλη.

Μανωλκίδου-Βέττα, Φανή. 1997. *Θα σε λέμε Ισμήνη*. Αθήνα: Φιλίστωρ.

Μαστρολέων-Ζέρβα, Μαριγούλα. 1986. *Εξόριστες: Χίος, Τρίκερι, Μακρονήσι*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μπουρνάζος, Στρατής. 2000. «Το 'Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου', 1947-1950», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Αίθουσα Τελετών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 6 & 7 Μαρτίου 1998*, Αθήνα, Φιλίστωρ. σελ. 115-145.

Μπουσχότεν, Ρίκι. 1997. *Ανάποδα χρόνια: συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών(1900-1950)*. Αθήνα: Πλέθρον.

Μπουσχότεν, Ρίκι, Βερβενιώτη, Τασούλα, Βουτυρά, Ευτυχία και Δαλκαβούκης, Βασίλης. 2008. *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Μπούσχοτεν, Ρίκι. «Έχω κάνει 100 συνεντεύξεις, τι να τις κάνω;» [άρθρο από το αφιέρωμα στην προφορική ιστορία του ηλεκτρονικού περιοδικού *Εκπαίδευση Ενηλίκων και Πολιτισμός στην Κοινότητα*, τχ. 5 (Νοέμβριος 2011), δημοσιευμένο στη διαδικτυακή διεύθυνση <http://cretaadulteduc.gr/blog/?cat=21> (τελευταία πρόσβαση 28/12/2015)]

Παπαδημητρίου-Μαρουδή, Ειρήνη. 1979. *Γυναίκες στην εξορία*. Αθήνα: Κέδρος.

Ρεπούση Μαρία & Ανδρεάδου Χαρά (επιμ.). 2010. *Προφορικές ιστορίες. Ένας οδηγός προφορικής ιστορίας για την κοινότητα και την εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη & Χανιά: Διεύθυνση Πολιτισμού και Εκπαίδευσης της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χανίων & Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Σάμιτα, Ειρήνη-Ιωάννα. 2014. *Η «σκόνη» της μνήμης πάνω στο «ρινγκ» της Ιστορίας του Εμφυλίου. Μνήμη, Τραύμα και Ατομική Ταυτότητα*. Αθήνα: [ανέκδοτη μελέτη,

δημοσιευμένη στον ιστότοπο του MIET στη διεύθυνση www.miet.gr/web/Downloads/PDF/mnhmh.pdf

Στάβερη, Ουρανία. 2006. *Το μαρτυρικό τρίγωνο των εξόριστων γυναικών-Χίος, Τρίκερι, Μακρονήσι*. Αθήνα: Παρασκήνιο.

Σύλλογος Πολιτικών Εξόριστων Γυναικών. 1996. *Γυναίκες εξόριστες στα στρατόπεδα του Εμφυλίου: Χίος, Τρίκερι, Μακρόνησος, Αϊ Στρατής 1948-1954*. (φωτ.άλμπουμ) Αθήνα: Καστανιώτης.

Τσιώλης, Γιώργος. 2006. *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις: η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.

Φουκώ, Μισέλ. 1976. *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Κέδρος.

Φουντακίδου, Γεωργία και Ευσταθία Καρανάσου. 2008. *Νησί παλιό Τρίκερι: «ακολουθώντας τα βήματα εξόριστων γυναικών...»*. Βόλος: χ.ο. Εκδόσεις.

Baerentzen, Lars, Ιωάννης Ιατρίδης και Ole Smith. 1999. *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο: 1945-1949* (μετάφραση Αριστέα Παρίση). Αθήνα: Ολκός.

Thompson, Paul. 2008. *Φωνές από το παρελθόν*. Αθήνα: Πλέθρον.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Φωτογραφικό υλικό

Ο χάρτης του νησιού

Το νησί πανοραμικά

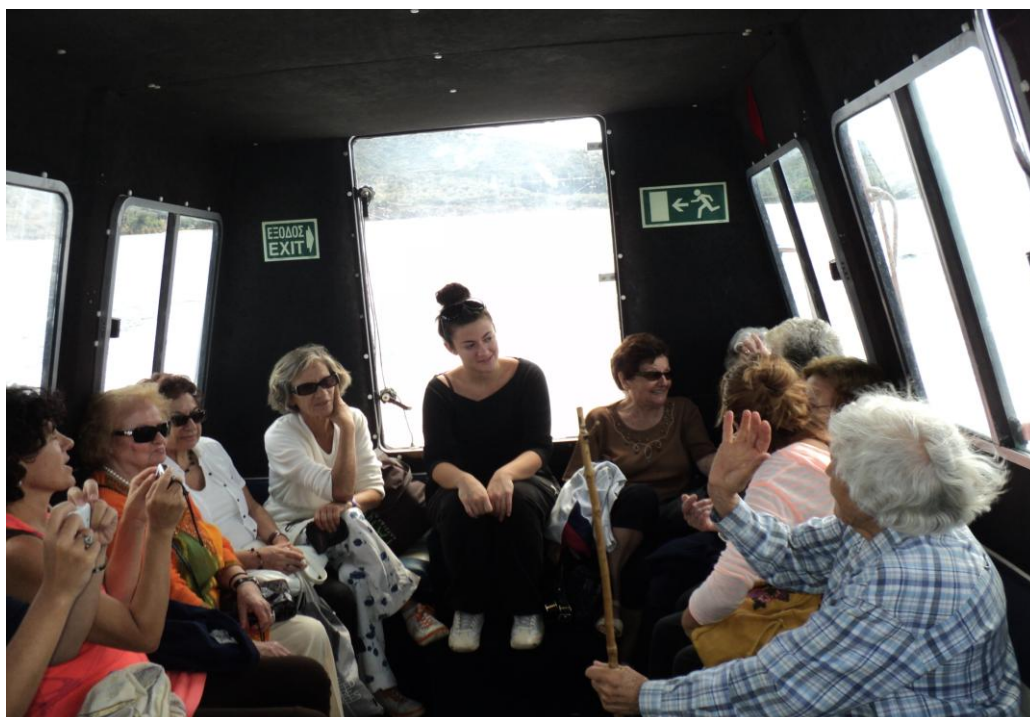
Η διαδρομή προς το μοναστήρι

Το μοναστήρι σήμερα

Το κελί 37. Ο «μπαλαούρος»

Τραγούδια, ιστορίες και γέλια

Οι όρκοι των αντίπαλων στρατοπέδων:

Ο ΟΡΚΟΣ ΤΟΥ ΤΑΓΜΑΤΑΣΦΑΛΙΤΗ:

"Ορκίζομαι εις τον Θεόν τον Άγιον τούτον όρκον ότι θα υπακούω απολύτως εις τας διαταγάς του ανώτατου αρχηγού του Γερμανικού Στρατού Αδόλφου Χίτλερ. Ανατεθισόμενος μοι υπηρεσίας και θα υπακούω άνευ όρων εις διαταγάς των ανωτέρων μου. Γνωρίζω καλώς δια μίαν αντίρρησην εναντίον των υποχρεώσεων μου, τας οποίας δια του παρόντος αναλαμβάνω, θέλω τιμωρηθή παρά των Γερμανικών. Στρατιωτικών Αρχών."

Ο ΟΡΚΟΣ ΤΟΥ ΕΑΜΙΤΗ:

"Ορκίζομαι ότι θα αγωνιστώ έως την τελευταία σταγόνα του αίματός μου για την πλήρη απελευθέρωση, ακεραιότητα και ανεξαρτησία της πατρίδας. Για την περιφρούρηση των συμφερόντων του ελληνικού λαού και την αποκατάσταση και κατοχύρωση των κυριαρχικών δικαιωμάτων του. Για τον σκοπό αυτό θα υπακούω στις πράξεις και αποφάσεις της ΠΕΕΑ και θα εκτελώ ευσυνείδητα και πειθαρχικά τις εντολές και οδηγίες των ανωτέρων μου και θα αποφεύγω κάθε πράξη που θα με ατιμάζει σαν άτομο και σαν αγωνιστή του ελληνικού λαού".